Part-I, C

Sastri/ B.A 2nd Year
Course/Paper.2

HISTORY OF SANSKRIT LITERATURE

CENTER OF DISTANCE & ONLINE EDUCATION

(Formerly Directorate of Distance Education)

NATIONAL SANSKRIT UNIVERSITY :: TIRUPATI-517 507 (A.P)

(Erstwhile Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha, Tirupati)

महाकाव्यम्
महाकाव्यानां विकासः

संस्कृतकाव्यस्योदयो यद्यपि प्रशान्तपावने तपोवनेऽजायत, तथापि तस्य विकासो राज्ञां प्रासादेष्वभूदिति कथनं सत्यादपेतम्। कालिदासो विक्रमादित्यमन्तरा दुराप एवास्थास्यत्। हर्षवर्धनं विना बाणस्य सम्भवो नासीत्। कविसमादरो राजभिः क्रियमाण एव तानुत्तमकाव्यनिर्माणाय प्रैरयत्। राजानो हि कवीनाद्रियन्त। राज्ञामाश्रये कवित्वं प्रस्फुटति स्म। राज्ञामेव रङ्गशालासु तेषां कृतयोऽभ्यनीयन्त। राज्ञामाश्रयमवाप्यैव संस्कृतकाव्यं सर्वांशतो विकासमभजत।

संस्कृतकाव्यानि पुराणं रामायणं भारतं च ब ीजभावेनाश्रयन्ति। यद्यपि वेदेषु वर्णनपराणां मन्त्राणामुपलब्धिरिति तदपि परोक्षभावेन काव्यबीजत्वं भजते परन्तु रामायणादीनि तु प्रत्यक्षभावेनैव काव्यस्य बीजानि वक्तुं शक्यन्ते।

वेदेषु वर्णितानां कथानामाधारेण यद्यपि लौकिककाव्यप्रणयनं प्रायो नाजायत, तथापि कालिदासो विक्रमोर्वशीये वेदवर्णितामेवोर्वशीपुरूरवसोः स्नेहकथां संदृब्धवान्।

राज्ञामाश्रयेषु स्थिता अपि संस्कृतभाषाकवयः केवलं तेषामेव वर्णनानि प्रस्तुतवन्त इति यदाधुनिका आलोचका आक्षिपन्ति तदसारमेव, यतो मेघदूते कालिदासः साधारणभृत्यस्य यक्षस्यैव प्रणयकथाममरतामनयत्, दरिद्रचारुदत्ते भासोऽपि तथैव दरिद्राश्रयकथामुपस्थापितवान्, शूद्रकोऽपि मृच्छकटिके तथैव दरिद्रवृत्तमुपस्थापितवान्।

संस्कृतभाषाकाव्यानां विकासस्यालोचनायां प्रक्रान्तायामिदं न विस्मर्तव्यं यदत्र साहित्ये प्रथमं रसं बन्धुमध्यवसायः प्रवर्तते स्म। वाल्मीकिना हि काव्यानामादिकाव्ये स्वरामायणे करुणरसस्य या धारा प्रवाहिता सा सततं स्यन्दमाना एव स्थास्यति। वर्णनप्रवृत्तावनुदिनमुपचीयमानायामपि कालिदासप्रभृतयो महाकवयो रसबन्धायैव व्याप्रियमाणाः प्राप्यन्ते।

अनन्तरकालोत्पन्नाः पुनः कवयो रससापेक्षाः सन्तोऽपि ज्ञानगरिमाणमुपदर्शयितुं कवितामरचयन्, तादृशानां कवीनां मध्ये श्रीहर्षः प्रधानम्। यद्यपि हर्षस्य काव्ये ज्ञानगरिमाऽन्तर्लीनः प्रतिभाति, तथापि रसपेशलता सर्वत्र प्राप्यत एव।

कतिपये पाश्चात्त्यविद्वांसः संस्कृतकाव्यानां मूलं प्राकृतकाव्यमाहुः, तदनुचितम्, नहि संस्कृतकाव्यानि प्राकृतमूलानि, प्राकृतकाव्यानां तावत्प्राचीनानामश्रवणात्। नाप्यनुवादरूपत्वे संस्कृतकाव्यस्रोतसि एतावती प्रखरता समागन्तुमशक्ष्यत।

संस्कृतकाव्यधाराया रामायणादिहिमवत्प्रसूतत्वेऽपि प्रथमे काव्यग्रन्थाः कतम इति चिन्तायां श्रूयमाणनामधेयाः पाणिनिवररुचिप्रभृतयो यानि काव्यानि रचितवन्तस्त एव ग्रन्थास्तथेति प्रतिपत्तुं शक्यन्ते।

यद्यपि आलोचका वैयाकरणस्य पाणिनेः काव्यप्रणेतृत्वं प्रति सन्दिहन्ति, तथापि भूयांसो विद्वांसो वैयाकरणप्रवरं पाणिनिमेव काव्यप्रणेतारमाहुः। राजशेखरोऽप्यत्रार्थे कृतसाक्ष्यः प्रतीयते--

नमः पाणिनये तस्मै येन रुद्रप्रसादतः।
आदौ व्याकरणं प्रोक्तमनु जाम्बवतीजयम्।।'

वररुचेः काव्यं यद्यपि नोपलभ्यते तथापि पतञ्जलिप्रामाण्येन भ्राजाख्यश्लोकरचयितृत्वं वररुचेः प्रमाण्यते।

पाणिनेः जाम्बवतीजयम्

पाणिनेः परवर्त्तिनो विद्वांसः पाणिनेः कृते 'दाक्षीपुत्र' 'शालातुरीय' इति विशेषणे प्रयुक्तवन्तः। शालातुरशब्दस्य स्थानवाचकता। जेनरल कनिङ्घममहोदयः शालातुरस्य वर्तमानं नाम 'लाहुर' इत्यातिष्ठते। 'लाहुर' नामको ग्रामः पेशावरस्य समीपे विद्यते। उत्तरभारतस्य भौगोलिकज्ञानं यदष्टाध्याय्यां प्रकाशितं पाणिनिना तेनापि तस्योत्तरभारतवर्तित्वं प्रमाणीक्रियते।

तक्षशिलानामके प्रसिद्धे विश्वविद्यालये पाणिनिना विद्याभ्यासः कृतः। पाटलिपुत्रेऽपि वर्षनामकाद्विदुषस्तस्य विद्याध्ययनं प्रथते--

'अत्रोपवर्षवर्षाविह पाणिनिपिङ्गलाविह व्याडिः।
वररुचिपतञ्जली इह परीक्षिताः ख्यातिमुपजग्मुः।।'

भट्टसोमेश्वरराजशेखरौ विषयेऽत्र साक्षिणौ भवतः। आदौ मन्दमतिरपि पाणिनिस्तपःप्रभावात् प्रतिभाप्रकर्षमापत्।

कतिपये पाश्चात्यलेखकाः चतुर्थ ई. पू. पाणिनिकालमाहुः। डा. गोल्डस्टकर डा.भाण्डारकरमहोदयौ तु पाणिनेर्बुद्धतः पूर्ववर्तित्वमातिष्ठमानौ अन्ततः सप्तम ई.पू. समुत्पन्नतामाहुः।

पातालविजयं जाम्बवतीजयं जाम्बवतीकल्याणं वेति समानार्थं पाणिनिकाव्यानाम्।

पाणिनेः कवित्वं सरसं सरलं च। दृश्यताम्--

'गतेऽर्धरात्रे परिमन्दमन्दं गर्जन्ति यत्प्रावृषि कालमेघाः।
अपश्यतो वत्समिवेन्दुबिम्बं तच्छर्वरी गौरिव हुङ्करोति।।'

'उपोढरागेण विलोलतारकं तथा गृहीतं शशिना निशामुखम्।
यथा समस्तं तिमिरांशुकं तथा पुरोऽपि रागाद्गलितं न लक्षितम्।।'

'विलोक्य सङ्गमे रागं पश्चिमाया विवस्वतः।

कृतं कृष्णं मुखं प्राच्या नहि नार्यो विनेर्ष्यया।।'

'अथाससादास्तमनिन्द्यतेजा जनस्य दूरोज्झितमृत्युभीतेः।
उत्पत्तिमद्वस्तु तथा विनाश्यं यथाऽहमित्येवमिवोपदेष्टुम्।।'

'शरदि रविरश्मितप्ता बिभ्राणाः शोषमतिशयग्लपिताः।
ज्वरिता इव लक्ष्यन्ते लङ्घनयोग्या महासरितः।।'

'निरीक्ष्य विद्युन्नयनैः पयोदो मुखं निशायामभिसारिकायाः।
धारानिपातैः सह किन्नु वान्तश्चन्द्रोऽयमित्यार्ततरं ररास।।'

'ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण शरद्दधानार्द्रनखक्षताभम्।
विनोदयन्ती सकलङ्कमिन्दुं तापं रवेरभ्यधिकं चकार।।'

तदयं महावैयाकरणः काव्यनिर्माणेऽपि प्रथमपथप्रदर्शकत्वं गत इति बोध्यम्।

वत्सभट्टिस्तु कालिदासात्परवर्तितया मत इति पाणिनेः परिवर्त्तिषु कविषु कालिदास एव प्रसिद्धः कविः।

यद्यपि सुभाषितावलौ शाङ्र्गधरपद्धतौ सदुक्तिकर्णामृते च वररुचेः पद्यानि प्राप्यन्ते, किन्तु पतञ्जलिनाऽपि वररुचेः पद्यानि स्मर्यन्ते स्म, यतोऽसौ वाररुचं काव्यमित्युदाजहार। तत्र वार्तिककार एवायं कविर्वररुचिरिति बहूनामास्था। वररुचेः काव्यस्य नाम 'कण्ठाभरणम्' इत्यासीत्। यथोक्तं राजशेखरेण--

'यथार्थता कथं नाम्नि मा भूद्वररुचेरिह।
व्यधत्त कण्ठाभरणं यः सदारोहणप्रियः।।'

वररुचिः पाटलिपुत्रस्थस्य नन्दस्य महामन्त्री चतुर्थ ई. पू. समुद्भूतश्चाभवदिति भाण्डारकरमहोदयोऽभिप्रैति। तदेवं संस्कृतकविताधाराऽविच्छिन्नप्रवाहाऽवर्तत।

– – –

महाकविः कालिदासः

कालिदासस्य समयः

भारतीयकवीनां समयनिर्धारणमतिकष्टसाध्यं कार्यम्, यतस्तैः स्वविषये किमपि न लिखितम्. अस्यां

स्थितौ अन्यकृतैरुल्लेखैः अनुमानेन च प्राचां कवीनां समयो व्यवस्थापनीयो भवति। अस्मादेव हेतोः कालिदासस्य समयसम्बन्धेऽपि मतभेदा वर्तन्ते--

१. सर विलियम् जोन्स-महोदयः विक्रमसंवत्प्रवर्तकस्य ईसवीयसंवत्पूर्ववर्त्तिनः कस्यापि विक्रमादित्यस्य राज्ञः कल्पनां कृत्वा तत्सभामण्डनं कालिदासं मत्वा ई. पू. प्रथमशताब्दीसमुद्भवत्वं कालिदासस्य मन्यते।

२. डा. वेबर लौसन, याकोबि, मैनियर विलियम्, महानुभावानां सम्मतिषु ई. द्वितीयशतकयोर्मध्यकालिकत्वं कालिदासस्य स्वीक्रियते।

३. डा. भाऊदाजी महाशयस्तु-उज्जयिनीनरेशा हर्षविक्रमादित्योऽयं मातृगुप्तनामानं काश्मीरान् शासितुं प्रेषितवान् स मातृगुप्तः कालिदास एवेति मत्वा कालिदासस्य षष्ठशतकोद्भवत्वं स्वीकरोति।

४. वत्सभट्टिमहादयस्यैकः शिलालेखः प्राप्यते, यत्र ५२९ मालवसंवदुल्लेखो विद्यते, स च ई. ५७३ तः संवदति। तस्य शिलालेखस्य भाषा कालिदासीयां भाषामनुहरति एतदेवाधारीकृत्य मैक्डोनलमहोदयः कालिदासस्य पञ्चमशतकोद्भवतामाहुः।

५. डा. हार्नले-प्रभृतयस्तु विद्वांसः कालिदासस्य काव्येषु गोप्ता-गोप्त्रेकुमार-गुप्त-स्कन्ध-प्रभृतिशब्दैः गुप्तवंश्यनृपाणां स्मरणं मन्यमानाः कालिदासस्य समयं पञ्चमं षष्ठं वेशवीयशतकमाहुः।

६. एद् सीद् चटर्जीमहोदयस्तु कालिदासं मालवनरेशयशोधर्मसमकालिकं मत्वा षष्ठशतकवर्तिनमाह।

७. रामचन्द्रविनायकपटवर्धनस्तु 'आषाढस्य प्रथमदिवसे' 'प्रत्यासन्ने नभसि' इत्यादि पद्याधारेण ज्यौतिषानुसारिणीं गणनां कृत्वा १८०० वर्षपूर्ववर्तिनं कालिदासमातिष्ठते।

८. आरद् कृष्णमाचारियर-महाशयो मेघसन्देशविमर्शनामकग्रन्थे लिखति यत् 'दिङ्नागानां पथि परिहरन्' इति श्लोकस्य साक्ष्येण दिङ्नागसमकालिकः कालिदासः ई. षष्ठशतकेऽवर्ततेति।

९. मद् मद् रामावतारशर्मा महोदयः कालिदासं द्वितीयचन्द्रगुप्तसमकालिकं मत्वा ३७९ तः ४५० ई. मध्यवर्त्तिनं सप्रमाणं साधयति।

विचारकास्तु--प्राचीनसमये मालवनामकगणस्य प्रामुख्यमवर्तत, ई. पूर्वतृतीयशतके क्षुद्रकगणेन सह मिलित्वा मालवगणः सिकन्दरेण सह युयुधे, सहायकाभावात् परं पराजीयत। अयमेव मालवगणो ग्रीकाणां सतताक्रमणात् पीडितः सन् राजस्थानमागत्य ई. प्रथमशतके मालवदेशं स्वायत्तीचकार। गणराज्येऽस्मिन् विक्रमादित्यो मुख्योऽवर्तत। शकान् पराजित्यायं

शकारिपदवीमभजत्' एतत्प्रवर्त्तितसंवत्सरस्य गणनाम्ना मालवसंवत् नाम्ना व्यवहारःप्रवलितः। अतः ई.पू. प्रथमशतके विक्रमादित्यस्य सत्तया तत्सभायां स्थितस्य कालिदासस्य स एव समयः संभवति।

किञ्च--निश्चितः समयोऽश्वघोषस्य स हि कुषाणनरेशकनिष्कसमकालिकतया प्रथमशताब्दीस्थितः। तत्काव्ये कालिदासस्य काव्यमनुक्रियमाणं वीक्ष्यते। रघुवंशे कुमारे च विद्यमानं पद्यं बुद्धचरितेऽश्वघोषेण किञ्चिदेव विपर्यस्योपन्यस्तम्, अतोऽश्वघोषात्पूर्ववर्ती सम्भवति कालिदासः।

तदाभ्यां सम्भवप्रमाणाभ्यां कालिदासस्य ई. पूर्वप्रथमद्वितीयशतकसम्भवत्वं स्वीकर्तुं समर्थयन्ते।

कालिदासस्य देशः

कालिदासस्य को देश इति विषये महान् मतभेदः। केचन काश्मीरान्, अपरे वङ्गान्, तदन्ये मिथिलां च तद्देशमाहुः। वयन्तु पश्यामः--मालवगणमुख्यविक्रमादित्यसभास्थस्य कालिदासस्य मालवमुख्यनगरी उज्जयिनी एव स्थानम्। कालिदासस्योज्जयिनीवर्णनपक्षपातोऽपि पक्षमिमं समर्थयते। कालिदासेन यथा सूक्ष्मेक्षिकयावन्तीनां भौगोलिकी स्थितिर्मेघदूते निबद्धा सा तद्देशवासित्वे एव सम्भवति। हिमालयादिवर्णनमपि वङ्गमिथिलादिवासिनः कालिदासस्य कृते न तथानुकूलं यथा मालववासिन इत्यपि पूर्वोक्तसमर्थकम्।

कालिदासस्य रघुवंशमहाकाव्यम्

रघुवंशम् १९ सर्गात्मकं महाकाव्यम्। अत्र रघोर्वंशस्य कथा निबद्धा। दशमसर्गादारभ्य पञ्चदशसर्गपर्यन्तं रामस्य कथा वर्णिता। तदुत्तरं रामवंश्यानां तत्तन्नृपाणां चरितान्युपन्यस्तानि। अन्तिमः सर्गो गर्भान्धस्याग्निवर्णस्याभिषेकेण समाप्यते--

> 'तस्यास्तथाविधनरेन्द्रविपत्तिशोकादुष्णैर्विलोचनजलैः प्रथमाभितप्तः।
> निर्वापितः कनककुम्भमुखोज्झितेन वंशाभिषेकविधिना शिशिरेण गर्भः।।'

कालिदासोऽग्निवर्णपरवर्तिनां राज्ञामपि वर्णनं चिकीर्षति स्म, परमसौ कालेन कवलीकृत इत्येके। अन्ये पुनः 'कालिदासेन परतोऽपि रघुवंशस्य सर्गा लिखिताः परन्तु ते न प्राप्यन्ते' इत्याहुः। बहवस्तु कालिदासस्याग्निवर्णसमकालिकतया ग्रन्थस्य तत्पर्यन्ततां समर्थयन्ते। क्षेत्रेशचन्द्रचट्टोपाध्यायस्तु स्वीये 'डेट आँफ कालिदास' (क़्ठ्ठद्यड्ढ दृढ त्त्ठ्ठथ्ड्डठ्ठद्मठ्ठ) नामके निबन्धे रघुवंशमग्निवर्णावसानमेवाहुः, किञ्च ते इदमपि कथयन्ति यत् अग्निवर्णः प्रायो देवभूमिः शुङ्गवंश्य एवासीद्यो ब्रह्मणेन मन्त्रिणा वासुदेवेन हतः।

रघुवंशे येषां राज्ञां वर्णनानि सन्ति, तेषां रामायणवर्णितनृपैः सह भेद आपतति, परन्तु

वायुपुराणवर्णितरामवंशावल्या सह रघुवंशवर्णितरामवंशावली भूयसा सामञ्जस्यं धारयति।

कालिदासस्य कुमारसंभवम्

इदमपि महाकाव्यं १७ सर्गसमाप्यम्। अत्र कुमारजन्मवर्णनम्। रामायणगतं निम्नलिखितं पद्यं पठित्वैव कालिदासेन स्वकाव्यस्य नामकरणं कृतं स्यादिति विद्वांसस्तर्कयन्ति--

'एष ते राम गङ्गया विस्तारोऽभिहितो मया।
कुमारसंभवश्चैव धन्यः पुण्यस्तथैव च।।' (बालकाण्डे ३७।३२।)

अन्ये-नवमसर्गादारभ्य सप्तदशसर्गपर्यन्तस्य भाषा न तथा प्रौढा विद्यते यथाऽऽदिमस्यसर्गाष्टकस्य, किञ्च मल्लिनाथप्रभृतयष्टीकाकृतो नवमसर्गात् व्याख्यां न कृतवन्तः किन्तु अष्टमसर्गपर्यन्तमेव व्याख्यातवन्तः, अतः अष्टमसर्गपर्यन्तमेव कुमारसंभवं कालिदासेन कृतमिति हेतोरष्टमसर्गात् परतः काव्यं केनाप्यन्येन योजितम्। केचित्तु शृङ्गारप्रधानस्याष्टमसर्गस्यापि परकृतत्वं कल्पयन्ति। यथोक्तम् आरदृ वीदृ कृष्णमाचार्यमहोदयेन--

'नवमादयस्तु सर्गा येन केनापि विरचिताः स्युरिति भाति। नवमादिषु किल सर्गेषु क्वचिच्छब्दतो वर्णनादिभिश्च पूर्वतरसंवाददर्शनेऽपि भूयसा विसंवाद एव समुपलभ्यते। किञ्च तत्र प्रायेण विसंस्थुलानि परस्परसौहार्दरहितानि शिथिलशिथिलानि क्वचित् क्वचिदश्लीलप्रायाणि अपप्रयुक्तानि पुनरुकल्पानि पदजातानि नियतमकालिदासीयत्वमेव नवमादीनां सर्गाणामावेदयन्ति इति।

कालिदासस्य कविताशैली

कालिदासस्य काव्यमाधुरी तथा प्रसिद्धा यथा नार्हति प्रस्तावनाम्। आलोचकानां सम्मतौ कलापक्षापेक्षया हृदयपक्षस्य चमत्कार्युपन्यसनं यस्य काव्ये संभवति स कविः श्रेष्ठः। एतदनुकूलं हृदयपक्षस्य चमत्कारि चित्रणं कालिदासस्य काव्येषु सर्वत्र प्राप्यते। कालिदासो निजे काव्ये वस्तुवर्णनावसरे रसस्य प्राञ्जलमुपस्थापनं तथा मनोरमपद्धत्या विधत्ते यथा स नातिमन्थरचपलः कामपि विचित्रां कमनीयतामावहन्नास्वादः पाठकानां हृदयानिहर्षस्तिमितवृत्तीनि विधत्ते।

मानवजीवनस्य सर्वाङ्गसम्पूर्णं चित्रमुपस्थापयितुमसौ रघुवंशं प्रणीतवान्, प्रेम्णः परं प्रकर्षं प्रकाशयितुञ्च कुमारसम्भवं निर्ममे। महाकाव्ययोरनयोर्या रमणीयता सा वचसां पथि न पदं धत्ते।

रघुवंशे द्वितीयसर्गे आश्रितपालनाय स्वं वपुरुत्स्रष्टुकामस्य राज्ञश्चित्रणे कविना महानादर्शः स्थापितः रघोर्विजययात्रावर्णने तेषां देशानां तद् रम्यं चित्रणं कृतं यज्ज्ञातं सन्मनो विनोदयति, स्वयंवरवर्णने मनोभावज्ञानस्य प्रकृष्टः परिचयः प्रदत्तः, दशरथस्यानपत्यतादशायां मुनिशापावसरोत्थाभिरुक्तिभिरनपत्यताक्लेशस्य वर्णनं कृतम्, सीतात्यागावसरे रामस्योक्तिषु कर्त्तव्यप्रेम्णोर्विवादे प्रेम्णः पराजयं प्रकाश्य नैतिकस्तर उन्नमितः,

अवसानेऽतिकान्तासक्तेरनिष्टफलकत्वं च प्रदर्शितम्। तदित्थं रघुवंशकाव्यमारम्भादवसानं यावदतिरमणीयं रचितम्।

उपमा कालिदासस्येति कथनं तु न प्रमाणमपेक्षते--

'अयोघनेनाय इवाभितप्तं वैदेहि बन्धोर्हृदयं विद्रद्रे।'

'सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा।
नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः।।'

इत्यादि निदर्शनोपस्थापनं तु स्वबुद्धिवैभवप्रकाशनमेवेति विरम्यते।

शब्दविन्यासोऽपि कवेरस्य कव्यन्तरविलक्षण एव, दृश्यताम्--

'ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः।
जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गादुद्धर्तुमैच्छत् प्रसभोद्धृतारिः।।'

'तमार्यगृह्यं निगृहीतधेनुर्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम्।
विस्माययन् विस्मितमात्मवृत्तौ सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिहः।।'

'इत्थं द्विजेन द्विजराजकान्तिरावेदितो वेदविदां वरेण।
एनोर्निवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनं जगाद भूयो जगदेकनाथः।।'

किमीदृशी शब्दसज्जा क्वचिदपरकविकृतावपि दृष्टा श्रीमद्भिः? कुमारसम्भवप्रथमसर्गे हिमालयवर्णने या वास्तविकवस्तूपन्याससहकृता काव्यकला सा नितान्तहृद्या। तृतीयसर्गे शृङ्गारोद्बोधकसामग्रीसङ्कलने कालिदासेन प्रथमं वसन्तर्त्तुः प्रकटीकृतस्तदनन्तरं काननशोभा समुद्भाविता, तदनन्तरं वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती, आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्यां वसाना तरुणार्करागं स्थावरराजकन्या अदर्श्यत। एतादृशसामग्रीसमवधाने सत्येव तु--

'हरस्तु किञ्चित्परिलुप्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः।
उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि।।'

महादेवे पार्वतीवदनं पश्यन्ति सत्येव--

'कामस्तु बाणावसरं समीक्ष्य पतङ्गवद्वह्निमुखं विविक्षुः।
उमासमक्षं हरबद्धलक्ष्यः शरासनज्यां मुहुराममर्श।।'

तदियता सम्भारेण समुपपादितः शृङ्गाररसः पाठकेभ्यः स्वदते।

अश्वघोषः

अश्वघोषः स्वर्णाक्षीपुत्रः पार्श्वस्य शिष्यश्च कथ्यते। स हि मगधराजाश्रित आसीत्। उत्तरभारतशासकः कनिष्को मगधाधीशम् आक्रमणेन नमयित्वा राज्यस्य परिवर्त्ते वस्तुद्वयं

दातुमादिष्टवान्–१. बुद्धस्य पात्रम् १. अश्वघोषञ्च। राजा मगधानां पात्रं दातुमुद्यतोऽपि कविमश्वघोषं दातुं नैच्छत्। मन्त्रिणस्तं तथाऽवलोक्य चिन्तिता अजायन्त। राजा मन्त्रिणां बोधनाय उपायमेकं कृतवान्। स हि स्वाश्वशालास्थितेभ्योऽश्वेभ्यो दिनमेकं यावत् ग्रास प्रदानं न्यषेधत्। दिनान्तरे सर्वेषां हयानामग्रे ग्रासं प्रदाय अश्वघोषाय स्वसङ्गीतिं कर्तुं प्रोक्तवान् अश्वघोषस्य सङ्गीतिमेव श्रोतुमैहन्त, तदा मन्त्रिणः कवेरश्वघोषस्य मूल्यमजानन्। तदवध्येवासौ तन्नाम्ना प्रथते स्म। वास्तविकं च तन्नामालुप्यत्। अश्वघोषः कथञ्चित् कनिष्केण सह कश्मीरान् गतस्तेन बह्वादृतश्च। कनिष्कसमकालि–कतयाऽश्वघोषस्य समयः प्रथम ई. पू. स्थिरः। अश्वघोषस्य काव्यं चीनभाषायाम् ३८४–४१७ ई. समयेऽनूदितम्। इत्सिङ्गो नाम चीनवासी यात्री अश्वघोषं महोपदेशकं नागार्जुनात् पूर्ववर्त्तिनञ्चाह। अयं साकेतवासीति प्रसिद्धम्।

अश्वघोषस्य बुद्धचरितम्

बुद्धचरितं संस्कृतभाषामयं सप्तदशसर्गनिबद्धमेकं महाकाव्यं विद्यते। अत्र बुद्धस्य चरित्रमुपदेशांश्च कविरवर्णयत्। चतुर्दशसर्गस्य मध्यादयं ग्रन्थः चीनभाषानुवादेन सह न संवदति। प्रायोऽयं ग्रन्थः

चतुर्दशसर्गमध्यभागपर्यन्त एव मिलति स्म, तदनन्तरभागो नश्यति स्म। पश्चादसौ केनचित् कविना निर्माय पूरितः।

अश्वघोषस्य सौन्दरानन्दम्

अष्टादशसर्गात्मकेऽत्र महाकाव्ये इक्ष्वाकुवंश्यस्य राज्ञो नन्दस्य धर्मपरिवर्तनम् सुन्दर्या सह तत्पाणिग्रहणं च वर्णयति कविः। बहोः कालात् पूर्वं बुद्धाः काव्यमिदं नान्द्रियन्त। अत्र ग्रन्थे बुद्धधर्मेऽश्वघोषेण ये तर्काः प्रदर्शितास्ते ध्यानमाकर्षन्ति।

इमे द्वे अपि काव्ये बुद्धधर्मेण सह सम्बद्धे। अश्वघोषस्य रूपकमन्यत्र प्रकरणे निदर्शयिष्यते।

अश्वघोषस्य पाण्डित्यम्

अश्वघोषस्य साहित्यिकं पाण्डित्यं बौद्धदर्शनज्ञानंचातीव गभीरमासीत्। स हि दार्शनिकमपि तथ्यं सरससरलशैल्यां समुपस्थापयति। अश्वघोषः पूर्वं ब्राह्मण आसीदतो ब्राह्मणसाहित्यस्यापि गाढं ज्ञानं रक्षति स्म। तत्कालप्रचलितानां नीतिशास्त्रकौटिल्यार्थशास्त्रवैद्यकादीनां ज्ञानेन सह व्याकरणस्य विस्तृतं ज्ञानं तेन रक्ष्यते स्म। तदीयं बौद्धदर्शनज्ञानं तु नितान्तसबलमासीत्, असौ योगाचारमतस्यास्थापक आसीत्।

अश्वघोषेण शब्दानां विशिष्टेऽर्थे प्रयोगः कृतो योऽन्यत्र नासाद्यते, यथा गन्त्री' शब्दो यानार्थे 'धर्मन्' शब्दश्च व्यवहारार्थे।

कालिदासाश्वघोषयोः कवितासाम्यम्

अश्वघोषकृतिषु सरसा सरला च शैली समादृतेति प्रागवोचाम। सरसायां सरलायां च शैल्यां ख्यातस्य कालिदासस्य कविताया अनुकरणं साम्यं चास्य काव्येषु प्राप्यते इत्यधो निदर्श्यते--

अश्वघोषपद्यानि कालिदासपद्यानि

तां सुन्दरीं चेन्न लभेत नन्दः सा वा निषेवेत न तं नतभ्रूः। द्वन्द्वं ध्रुवं तद्विकलं न शोभे- तान्योऽन्यहीनाविव रात्रिचन्द्रौ।। (सौन्दरा. ४।७)	परस्परेण स्पृहणीयशोभं न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत्। अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्नः पत्युः प्रजानां विफलोऽभविष्यत्। (रघु. ७।१४)
वाता ववुः स्पर्शसुखं मनोज्ञा दिव्यानि वासांस्यवपातयन्तः। सूर्यः स एवाभ्यधिकं चकाशे जज्वाल सौम्यार्चिरनीरितोऽग्निः।। (बुद्ध. १३।७६)	वाता ववुः सौख्यकराः प्रसेदु- राशा विधूमो हुतभुग् दिदीपे। जलान्यभूवन् विमलानि तत्रो- त्सवेऽन्तरिक्षं प्रससाद सद्यः।। (कुमार. ११।३७)
स हि स्वगात्रप्रभयोज्ज्वलन्त्या दीपप्रभां भास्करवन्मुमोष। महार्हजाम्बूनदचारुवर्णो विद्योतयामास दिशश्च सर्वाः।। (बुद्ध. १।३२)	अरिष्टशय्या परितो विसारिणा सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा। निशीथदीपाः सहसा हतत्विषो बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव।। (रघु. ३।१५)
अतोऽपि नैकान्तसुखोऽस्ति कश्चि- न्नैकान्तदुःखः पुरुषः पृथिव्याम्। (बुद्ध. ११।४३)	कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्त- तो वा, नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेणा।।' (उत्तरमेघ. ४८)

एभ्यः सादृश्येभ्यः कस्यापि निम्नोन्नतभावं न व्यवस्थापयितुमिच्छामि, केवलं कालिदासकृतावश्वघोषस्यादरं प्रदर्शयामि।

अश्वघोषस्य कविता तथा सरला यथा लोकस्तमविद्वांसमपि कथयितुं साहसं कर्त्तुमुद्यतः स्यात्। तेन हि स्वानुभूतयोऽनलङ्कृतभावेन व्यक्तीकृताः, कुत्रापि शास्त्रीयं कलाप्रकाशकं पाण्डित्यं नावतारितं--

ऋतुर्व्यतीतः परिवर्तते पुनः क्षयं प्रयातः पुनरेति चन्द्रमाः।
गतं गतं नैव तु सन्निवर्त्तते जलं नदीना च नृणां च यौवनम्।।'

प्रसन्नपदवाक्यानां प्रयोगेण धार्मिकसन्देशानां काव्यतापादने कविरयं नितान्तनिपुण इति श्लोकेनाधोलिखितेन समर्थ्यते--

'कृपणं बत यूथलालसो महतो व्याधभयाद्विनिःसृतः।
प्रविविक्षति वागुरां मृगश्चपलो गीतरवेण वञ्चितः।।'

संन्यासी भूत्वा पुनर्गृहस्थताभिमुखं सुन्दरानन्द प्रतीदमुपदेशवाक्यम्।

- - -

कुमारदासः

कुमारदासस्य विषये एका कथा प्रथते। कुमारदासेन सह कालिदासस्य सख्यमासीत्। कालिदासो यदा कदा कुमारदासनिवासं सिंहलं भूषयति स्म। एकस्मिन् समये कालिदासे सिंहलस्थिते कुमारदासः स्वप्रेयस्यै कस्यैचित् वेश्यायै समस्यामेकां दत्तवान्--'कमले कमलोत्पत्तिः श्रूयते न च दृश्यते' इत्याकाराम्। उक्तवांश्च यत् अस्याः समस्यायाः पूरकं पारितोषकेण सत्करिष्ये इति। तदनन्तरमेव कालिदासोऽपि तस्या एव वेश्याया भवनं गतस्तां समस्यां सद्योऽपूरयत् 'बाले तव मुखाम्भोजे कथमिन्दीवरद्वयम्'। द्रव्यलुब्धा सा गणिका कालिदासं घातयित्वा तच्छवं गुप्तं चकार, परदिने समस्यापूर्तिमादाय कुमारदासं राजानमुपससाद पारितोषिकं चार्थयामास। राजा सन्दिहानमानसो भूत्वा भयताडनादिना रहस्यं स्वीकारयामास। ज्ञातकालिदासावसानश्च तच्छवं प्राप्य तच्चितायामात्मनमाहुतीचकार।

कथयाऽनया कुमारदासस्य कालिदाससमकालिकत्वं सिद्ध्यति। माघेन जानकीहरणपद्यमनुकृतं, वामनेन तदुदाहृतमिति तदीयप्राचीनतायाः समर्थकं प्रमाणम्। कुमारदासः सिंहलस्य राजा कुमारमणेः पुत्रश्चासीत्। यदहरसौ जन्माग्रहीत्तदहरेव तस्य पिता युद्धे हतः। पितृमरणानन्तरमसौ मातुलाभ्यां मेघाग्रबोधिभ्यां पालितः। मातुलकृतं पालनमसौ जानकीहरणे नाम्नि स्वकाव्ये विंशतिसर्गे शेषभागे स्वयमुक्तवान्--

'विद्वानस्य कवेः पितार्यहृदयं धीमानतो मानितो
लङ्केश्वर्यभुजः कुमारमणिरित्यासन्नयः सन्नयः।'
'श्रीमेघोऽस्य कवेरसौ किल बृहद्धामातुलो मातुलो।।'
'भ्राता तन्मातुरस्याः शशिधवलयशः कारणानां रणानां

कर्त्तुं पुत्राऽग्रबोधिर्जनशिरसि लसद्भासुराज्ञः सुराज्ञः।'
'आत्मापत्याविशेषं पुपुषतुरहतप्रेमदान्तौ मदान्तौ।।'

महावंशे यः कुमारधातुसेनः कित्तिसेनस्य पुत्रः उक्तः सोऽस्मात् कवेः कुमारदासाद्भिन्नः पञ्चमशतकोत्पन्नश्च। कालिदासभाषातुलितभाषाकं काव्यमुत्पादितवान्, कुमारदासस्तु कालिदाससमये एव स्वीकर्तुं युज्यते।

कुमारदासस्य जानकीहरणम्

जानकीहरणं चिरमप्राप्तमेवासीत्, केवलं-'जानकीहरणं कर्तुं रघुवंशे स्थिते सति। कविः कुमारदासश्च यदि क्षमः' इति स्तुतिपद्यमेव तत्सत्त्वमनुमापयति स्म। सिंहलभाषानुवादाधारेण राजसुन्दरः पञ्चदशसर्गान्तं जानकीहरणमुद्धृतवान्। नन्दर्गीकरमहाशयः हरप्रसादशास्त्रिमहाशयश्च ये संस्करणे प्रकाशितवन्तौ ते अपि क्रमशः १०, १४ सर्गानेव धारयतः।

षोडशः सर्गः बार्नेटमहोदयेन पश्चात्सम्पादितो मुद्रितश्च लन्दन-नगरे सम्प्रति अन्येऽपि लेखाः प्राप्ता ये पुस्तकस्य स्वरूपद्वयमुपस्थापयन्ति। रामकृष्णकविना प्राप्ते लेखपुस्तके प्रकाशितपुस्तकेभ्योऽधिकाः श्लोकाः सन्ति।

जानकीहरणस्य प्रथमसर्गे दशरथवृत्तम्, द्वितीये रावणपराजितानामिन्द्रादिदेवानां नागलोके विष्णुसमीपोपसदनम्, तृतीये ऋतुवर्णनम्, चतुर्थे पुत्रेष्टियागो रामस्य जन्म शिक्षाग्रहणं, वसिष्ठाज्ञया राक्षसवधोद्योगश्च, पञ्चमे वसिष्ठाधिष्ठिततपोवनवर्णनम्, षष्ठे मिथिलाप्रस्थानम्, सप्तमे विवाहः, अष्टमे रामसीतयोर्मधुयामिनीवर्णनम्, नवमे वरवध्वोः, अयोध्याप्रत्यावर्त्तनम्, दशमे रामवनवासः भरतकृतं तत्प्रार्थनं, सीताहरणञ्च, एकादशे गरुडरावणयोर्युद्धं गरुडवधः सुग्रीवसख्यादिकञ्च, द्वादशे शरद्वर्णनम्, त्रयोदशे सीतावियोगे रामस्य विलपितम्, चतुर्दशे सेतुबन्धनम्, पञ्चदशे रामेण रावणं प्रति सन्देशप्रेषणञ्च। शेषभागे रामायणकथैवानुसृता।

वर्णनादिषु कुमारदासः कालिदासमनुहरति। जल्हणः कुमारदासं रामाश्रयकाव्यकर्त्तृषु द्वितीयं ब्रवीति। कालिदासमतिरिच्य सर्वोत्कृष्टरामाश्रयकाव्यप्रणेता कुमारदास इति तदाशयः।

कुमारदासस्य भाषाशैली

सर्वात्मना कालिदासमनुहरतः कुमारदासस्य भाषाऽपि कालिदासानुकारिणी सरसा सरला च। कतिचनोदाहरणानि प्रदीयन्ते--

'स्त्रियो न पुंसामुदयस्य कारणं त एव तद्धामविभूतिहेतवः।
तडिद्वियुक्तोऽपि घनः प्रजृम्भते विना न मेघं विलसन्ति विद्युतः।।'
'उभे वक्षसि वश्यानां तिष्ठतो रक्तकर्कशे।
यौवने वनिता वल्कसन्ततिर्वार्धके च नः।।'
'गतापि भर्त्रे परकोपमायतं गिरं कृथा मा परुषार्थदीपिनीम्।

कुलस्त्रिया भर्तृजनस्य भर्त्सने वदन्ति मौनं परमं हि साधनम्।।

फुल्लं यदीदं कमलं किमेतत्तत्रैव नीलोत्पलयोर्विकासः।

इत्यात्तशङ्काऽनुसरस्तरन्त्या हंसः सिषेवे वदनं सुदत्याः।।'

एवमादीनि बहून्युदाहरणानि दातुं शक्यन्ते, यैः काव्यस्य भाषाशैलीपरिचिता भविष्यति, स्थालीपुलाकन्यायेनैतावतैव विभाव्यताम्।

– – –

भारविः

भारवेः परिचय

कौशिकगोत्रोत्पन्नस्य नारायणस्वामिनः पुत्रो भारविः। भारवेः पूर्वजाः पूर्वम् उत्तरपश्चिमभारतान्तर्गतम् आनन्दपुरं नाम नगरमध्यवात्सुः, परतश्च ते नासिकनामकं दक्षिणभारतनगरमायाताः। एकदा स्वसमसामयिकेन राजकुमारेण विष्णुवर्धनेन समं मृगयायां घोरं काननमुपेतो भारविः मांसं सिषेवे, यत्पापानोदनाय स तीर्थानि बभ्राम। तदीयं काव्यं श्रुत्वा काञ्चीनृपः सिंहविष्णुस्तमात्मराजधानीमानाययत्। सिंहविष्णुतनयेन राजकुमारमहेन्द्रविक्रमेण स तत्र सानन्दमुवास। तस्य पुत्रो मनोरथनामाऽऽसीत्। तस्य प्रपौत्रः दण्डी बभूव। इयं कथाऽवन्तिसुन्दरीकथायां लिखिता। भारवेरेव नामान्तरं दामोदर इत्यथवा दामोदरभारवी भिन्नौ पुरुषावितिसन्देहो दुरपासः।

भारविः शैव आसीत्। भारविरिति नाम एल्होल् शिलालेखे (ऋथ्ण्दृथ्ठु त्दध्रड़द्धत्द्रद्यत्दृद) निम्नलिखितरूपेण प्राप्यते--

'येनायोजि न वेश्म स्थिरमर्थविधौ विवेकिना जिनवेश्म।

स विजयतां रविकीर्त्तिः कविताश्रितकालिदासभारविकीर्तिः।।'

अयं पुलकेशिनो द्वितीयस्य ६३४ ई. सामयिकः शिलालेखः, अतो भारविस्तत्पूर्वतनः सम्भवति।

किञ्च काशिकावृत्तौ भारवेः काव्यमुदाहृतं दृश्यते।

अपि च स्वहर्षचरिते बाणेन भारविनामास्मरणात् बाणसमयपर्यन्तं भारवेः प्रसिद्धिरजायतेति तर्कयितुं शक्यते।

अतः भारवेः समयः षष्ठेशवीयशतकं मन्तुं युज्यते।

भारवेः किरातार्जुनीयम्

शिवार्जुनयुद्धमवलम्ब्य निर्मितं भारवेरेकमेव किरातार्जुनीयाभिधं काव्यं प्राप्यते।

अष्टादशसर्गनिबद्धेऽत्र महाकाव्ये महाभारताधारकं सुन्दरमुपाख्यानं चित्रितम्।

द्यूते पराजितो युधिष्ठिरो भ्रातृभिः पत्न्या च सह द्वैतवने वसति स्म। स दुर्योधनस्य शासनपद्धतिं ज्ञातमेकं वनेचरं गुप्तचररूपेण प्रेषितवान्। सर्वं ज्ञात्वा प्रतिनिवृत्तो वनेचरो दुर्योधनस्य नीतिपूर्णं शासनपद्धतिं युधिष्ठिराय निवेदयामस। भीमद्रौपद्यौ युधिष्टिरं बहूत्तेजयामासतुः परं प्रतिज्ञामुल्लङ्घ्य युधिष्ठरो युद्धार्थं न प्रावर्त्तत। अत्रान्तरे वेदव्यासस्तत्रायातः। स पाशुपतास्त्रमासादयितुमर्जुनं तपस्यार्थमिन्द्रकीलं नाम पर्वतं प्रेषयामास। तपस्यतोऽर्जुनस्य व्रतभङ्गाय देवबाला आगत्य विफलप्रयासा अभवत्। इन्द्रः स्वयं तदाश्रममागत्य तं प्रोत्साहयामास। अर्जुनस्य तपोबलं परीक्षितुं शिवः किरातवेषमादायागतः। मायावी शूकरोऽर्जुनस्याश्रमपार्श्वेऽदृश्यत। अर्जुनकिरातौ सहैव तत्र शूकरे बाणं प्रचिक्षिपतुः। इदमेव युद्धकारणमजायत। युद्ध्यमानयोः किरातार्जुनयोर्गाण्डीवी भुजाभ्यामाजध्ने कनकशिलानिभं विषमविलोचनस्य वक्षः। अर्जुनपराक्रमदर्शनतुष्टः शिवोऽर्जुनाय पाशुतास्त्रं ददौ।

भारवेः काव्यशैली

भारवेरर्थगौरवं प्रसिद्धम्। अत एव मल्लिनाथोऽपि टीकाप्रारम्भे--नारिकेलफलसम्मितं वचो भारवेरित्याह। बहोरप्यर्थराशेरल्पेन शब्देनाभिधाने भारविरभ्यस्तकौशल इति सर्वेषां विदुषां विचारः। भीमभाषणस्य प्रशंसायां युधिष्ठिरेण प्रोक्तम्--

'स्फुटता न पदैरपाकृता न च न स्वीकृतमर्थगौरवम्।
रचिता पृथगर्थता गिरां न च सामर्थ्यमपोहतं क्वचित्।।'
वस्तुत इयमेवोक्तिर्भारविकवित्वप्रशंसायामप्युपयुज्यते।

ऋतूनां जलक्रीडायाश्चन्द्रोदयस्यच वर्णने महती कवित्वप्रतिभा प्रदर्शिता भारविणा। अलङ्काराणां यथावसरोपन्यासे चित्रकाव्यनिर्माणे च परं साफल्यामासादितमनेन कविवरेण। भारविणा नीतयो निपुणमुपन्यस्ताः-

'वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः।'
'न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः।'
'हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः।'
'विश्वासयत्याशु सतां हि योगः।'
'सुदुर्लभाः सर्वमनोरमा गिरः।'
'गुरुतां नयन्ति हि गुणा न संहतिः।'
'गुणाः प्रियत्वेऽधिकृता न संस्तवः।'

'षाड्गुण्यप्रभवा नीतिर्वंशस्थेन विराजते' इति क्षेमेन्द्रोक्तिर्वंशस्थोपनिबद्धां

भारवेर्नीतिचर्चामालोक्यैव प्रवृत्ता स्यादिति सम्भाव्यते।

भारवेः कवितानां समीक्षया ज्ञायते तदस्याभिमानधनताऽऽसीत्। भारविकवितायां तर्कात्मकमोजः प्रबलम्। कवित्वनिदर्शनाय कतिचन पद्यान्युद्ध्रियन्ते।

'अथ क्षमामेव निरस्तविक्रमश्चिराय पर्येषि सुखस्य साधनम्।
विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्मकार्मुकं जटाधरः सञ्जुहुधीह पावकम्।।'
'अपवर्जितविप्लवे शुचौ हृदयग्राहिणि मङ्गलास्पदे।
विमला तव विस्तरे गिरां मतिरादर्श इवाभिलक्ष्यते।।'
'तुषारलेखाकुलितोत्पलाभे पर्यश्रुणी मङ्गलभङ्गभीरुः।
अगूढभावापि विलोकने सा न लोचने मीलयितुं विषेहे।।'
'मृणालिनीनामनुरञ्जितं श्रिया विभिन्नमम्भोजपलाशशोभया।
पयः स्फुरच्छालिशिखापिशङ्गितं द्रुतं धनुः खण्डमिवाहिविद्विषः।।'

– – –

माघः

माघस्य चरितम्

शिशुपालवधप्रणेतुर्माघस्य पितामहः सुप्रभदेवः गुर्जरशासकस्य वर्मलातनाम्नो नृपस्य मन्त्री आसीत्। माघस्य पिता दत्तको विद्वान् दानप्रसिद्धश्चासीत्। माधस्य जन्म विद्यापीठतया राजधानीभावेन च पुरा प्रथिते मीनमल्लाख्यनगरे अभवत्। अत्रैव मीनमल्ले स्थित्वा ज्योतिषाचार्यो ब्रह्मगुप्तो ब्रह्मस्फुटसिद्धान्तनामकं ग्रन्थं निबबन्ध। पितुर्दानशीलतायाः प्रभावो माघस्याप्युपरि पतितः। असीमदानदोषेणायं निर्धनत्वं गतः।

भोजेन माघस्य सख्या तस्मै द्रव्यसाहाय्यं दत्त्वोपकारः कृतः। अत्र केचित् भोजस्य माघस्य चासमकालिकत्वेन साहाय्यवृत्तान्तमसत्यमातिष्ठन्ते, परं भोजस्यैकस्य भिन्नकालिकत्वेन साहाय्यवृत्तान्तमसत्यमातिष्ठन्ते, परं भोजस्यैकस्य भिन्नकालिकत्वेऽपि परस्य भोजस्य तत्कालजातत्वे न किमपि हीयते। कर्नल टौड (क्दृ. च्द्‌दृड्ड) महाशयेन त्रयो भोजाः सप्रमाणं स्वीकृताः। तस्मानमाघकालेऽपि भोजस्य सद्‌भावः सम्भवति।

माघस्य समयः

वसन्तगढनामके स्थाने एकः शिलालेखः प्राप्तः, स हि ६२५ ई. वर्षे उत्कीर्णो विद्यते। तत्र वर्मलात इति नाम लिखितम्, अतः सप्तमशतकप्रारम्भो माधस्य समयो निश्चीयते। माघस्य काव्ये द्वितीयसर्गे एकः श्लोको विद्यते--

'अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निबन्धना।
शब्दविद्येव नो भाति राजनितीरपस्पशा।।'

अत्र श्लेके वृत्तिन्यासशब्दयोः प्रयोगेण वृत्तिन्यासकाराभ्यां माघेन पश्चाद्भाविना भवितव्यम्। वृत्तिकर्त्ता जयादित्यश्च ६६१ ई. वर्षे मृत इति इत्सिङ्गकथनम्, अतो माघः अष्टमसर्गादौ समुद्भूतः स्यान्न तु ततः पूर्वमिति केचनाभिप्रयन्ति, परन्तु तन्न युक्तम्, ततः प्राचीनस्यापि वृत्तिग्रन्थस्य प्रमाणसिद्धत्वात्। यदि जयादित्यात् पूर्वं वृत्तिग्रन्थो नाभविष्यत्तदा बाणेन वृत्तेश्चर्चा स्वीये हर्षचरिते कथमकरिष्यत? उक्तं हि तेन हर्षचरिते--

'प्रसन्नवृत्तयो गृहीतवाक्याः कृतयुगपदन्यासालोक इव व्याकरणेऽपि।'

अतो माघेनापि प्राचीनावेव वृत्तिन्यासौ स्मृताविति तत्समयस्य पूर्वोक्ते निश्चये न कापि विचिकित्सा। भारवेरर्थतोऽनुकरणं माघकाव्ये प्राप्यत इत्यप्यस्य समयनिश्चयं पूर्वोक्तं समर्थयते।

माघस्य शिशुपालवधकाव्यम्

माघस्य शिशुपालवधे द्वाविंशति सर्गाः सन्ति। अत्र युधिष्ठिरस्य राजसूये यागे श्रीकृष्णेन कृतः शिशुपालस्य वधो मुख्यतया वर्णितः। महाभारतोक्तां निष्प्राणामिमां कथां माघो वर्णनमाहात्म्येन चमत्कारिणीं विहितवान्।

माघे काव्यगुणाः

माघकवेर्विपुला वर्णनशक्तिरत्र पल्लविता जाता, महती चोत्प्रेक्षासमर्थता स्वप्रभावं प्रकाशितवती।

माघस्य शास्त्राध्ययनं माघकाव्ये समहन्यतेव।
माघकाव्येऽलङ्कारयोजनासौन्दर्यं दुरपह्नवम्।

श्रमसाध्यमपीदं काव्यं चमत्कारपूर्णमिति कवेः शक्तिमत्ता स्फुटा। व्याकरणस्य नानानिधाः प्रयोगा अत्र प्रयस्य प्रयुक्ताः, मन्ये भट्टिकवेः प्रभावोऽस्य बुद्धौ समाविष्टः स्यात्।

माघकाव्ये स्पष्टता, मधुरता, ऊर्जस्वलता च सर्वत्र प्रकटीभवति, वीरोक्तिषु त्वस्य विशिष्टा प्रभावशालिता दृश्यते--

अनृतां गिरं न वदसीति जगति पटहैर्विघुष्यसे।
निद्यमथ च हरिमर्चयतस्तव कर्मणैव विकसत्यसत्यता।।'

माघकाव्ये किरातार्जुनीयमनुक्रियमाणमिव दृश्यते, तत्रापि श्रीशब्दः प्रथमं प्रयुक्तोऽत्रापि तथैव। माघस्य श्र्यङ्कतापि किरातस्य लक्ष्म्यङ्कतादर्शनमूला। चतुर्थे सर्गे वृत्तभेदोऽपि सम एवोभयोः। किराते शिवो माघे च हरिः स्तूयते।

माघस्य भाषाशैली

'उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम्।
नैषधे पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः।।'

इत्याभाणकं प्रसिद्धम्। माघकाव्ये--

स काञ्चने यत्र मुनेरनुज्ञया नवाम्बुदश्यामवपुर्न्यविक्षत।
श्रितोदयाद्रेरभिसायमुच्चकैरयूयुरच्चन्द्रमसोऽभिरामताम्।।'

इत्यादिकाश्चमत्कारिण उपमाप्रयोगाः।

'आच्छादितायतदिगम्बरमुच्चकैर्गामाक्रम्य संस्थितमुदग्रविशालशृङ्गम्।
मूर्ध्नि स्खलत्तुहिनदीधितिकोटिमेनमुद्वीक्ष्य को न भुवि विस्मयते नगेशम्।।'

इत्यादिकमर्थगौरवस्थलम्।

'मधुरया मधुबोधितमाधवीमधुसमृद्धिसमेधितमेधया।
मधुकराङ्गनया मुहुरुन्मदध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे।।'

इत्यादिकञ्च पदलालित्यस्थलं सहृदयानन्दनायालम्। सर्वशास्त्रज्ञानसम्पदुपेतस्य माघस्य काव्ये भाषारामणीयकं कुत्रापि नापहीयते। शास्त्रीयतत्त्वानां काव्येऽवतारणा येन कौशलेन माघेन कृता साऽप्यत्र दुरापा। व्याकरणसदृशस्य रूक्षस्यापि शास्त्रस्य काव्ये-'निहन्त्यरीनेकपदे य उदात्तः स्वरानिव' इत्याकारकः सरसः समावेशः कवेरस्य नैपुण्यं गमयति। हस्तिशास्त्राश्वविद्यादीनां सङ्गीतस्य च ज्ञानमिदमीयं विलक्षणम् तदेव सर्वाङ्गपूर्णमस्य काव्यं संस्कृतसाहित्यस्य मेरुदण्डायते। संस्कृतसाहित्ये प्रवेशमीप्सवो लोका माघाय स्पृहयन्ति। माघस्य पदप्रयोगपाण्डित्यं दृष्ट्वैव विद्वांसो 'नवसर्गगते माघे नवशब्दो न विद्यते' इत्युक्तिं प्रचारयामासुः।

माघो महान् कविः पण्डितश्चासीत्तेन कवितामलङ्कर्तुं सर्वेषामेव शास्त्राणामुपयोगः कृतो येन तदीया कविता नानाविधभूषायुता कामिनीव सगर्वं पदन्यासमाचरन्ती प्रचरति।

माघकवौ प्रकृतिपर्यवेक्षणकृत् पाण्डित्यमपि न न्यूनमासीत्तेन स्वकाव्यस्यैकादशे सर्गे प्रभातवर्णने प्रकृतेरनावृत्तं सौन्दर्यं प्रकटीकृतं, रैवतकवर्णने च कोऽपि रमणीयः सौन्दर्यप्रकाशः प्रादुर्भावितः। रैवतकपर्वतस्य वर्णने स्थितं घण्टापदघटितमिदं पद्यमेव माघस्य घण्टामाघतया प्रसिद्धिं व्यधात्--

उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम्।
वहति गिरिरयं विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम्।।'

– – –

रत्नाकरः

हरविजयप्रणेता महाकवी रत्नाकरः कश्मीरानलङ्कृतवान्। अस्य पितुर्नाम अमृतभानुरित्यासीत्। रत्नाकरस्याश्रयभूतो राजा चिप्पटजयादित्य आसीत् रत्नाकरोक्त्या स राजा बालकबृहस्पत्युपाधिक आसीत्, यतोऽसौ--'बालकबृहस्पत्यनुजीविनः' इति स्वविषये लिखति। चिरंजीविना रत्नाकारेण जयादित्यनन्तरं सम्राडवन्तिवर्माऽऽश्रितो यथोक्तम्--

'मुक्ताकणः शिवस्वामी कविरानन्दवर्धनः।
प्रथां रत्नाकरश्चागात्साम्राज्येऽवन्तिवर्मणः।।'

अवन्तिवर्मा च ८५५तः ८८४ पर्यन्तं राज्यं कृतवानतो रत्नाकरस्य नवमशतकवर्तित्वं सुप्रतीतम्।

रत्नाकरस्य हरविजयकाव्यम्

हरविजयकाव्यं संस्कृतकाव्येषु परिमाणतो गुणतश्च श्रेष्ठं मन्यते। अत्र पञ्चाशत् सर्गाः सन्ति ४३२१ संख्याकानि च पद्यानि विद्यन्ते। रत्नाकरस्य समये माघस्य महती ख्यातिरासीत्, माघस्य प्रसिद्धिमालोक्य तत्प्रतिस्पर्धयेव रत्नाकरेण हरविजयं प्रणीतम्। माघेन स्वकाव्ये-- 'लक्ष्मीपतेश्चरितकीर्त्तनमात्रचारु' इति लिखितं, रत्नाकरेणापि 'चन्द्रार्धचूडचरिताश्रयचारु' इति हरिविजयविषये प्रोक्तम्।

शङ्करकृतोऽन्धकासुरवध एवात्र विषयतया विवर्णयिषितः, तमेव विषयं सज्जयितुं प्रसङ्गतो जलक्रीडा चन्द्रोदय-समुद्रोल्लास-प्रसाधन-विरह पानगोष्ठ्यादयोऽपि ललितमधुरसालङ्कारप्रसादपूर्णाभिर्वाग्भिः वर्णिताः। सर्वगुणसम्पन्नमपीदं काव्यं पाण्डित्यभारेण तथाक्रान्तं तथा बहुप्रचारं नाजायत। षष्ठसर्गे भगवत्स्तुतौ ४७ सर्गे चण्डिकास्तुतौ च कविना शास्त्रीयपाण्डित्यस्य पराकाष्ठा प्रदर्शिता।

कल्हणेनास्य काव्यस्योल्लेखः कृतः अलकेनात्र व्याख्या लिखिता, क्षेमेन्द्रेणात्र प्रयुक्ताया वसन्ततिलकायाः प्रशंसा कृता।

- - -

शिवस्वामी

'कप्फनाभ्युदय' नामकबौद्धकाव्यप्रणेता शिवस्वामी नाम महाकविः कश्मीरानलंकृतवान्। तस्य समयः ८१-८-८८५ ई. राज्यं कुर्वतोऽवन्तिवर्मणः सभापण्डिततया नवमशतकम्-

'मुक्ताकणः शिवस्वामी कविरानन्दवर्धनः।

प्रथां रत्नाकरश्चागात्साम्राज्येऽवन्तिवर्मणः।।'

(राजतरङ्गिणी)

शैवमतावलम्बी सन्नपि चन्द्रमित्रनामकबौद्धसन्न्यासिनोऽनुरोधेनायं पूर्वोक्तं महाकाव्यं निरमात्। वाग्देवतावतारः काव्यप्रकाशकारोऽस्मात् काव्यात् 'उल्लास्यकालकरवालमहाम्बुवाहम्' इत्यादि पद्यं ध्वन्युदाहरणप्रस्तावे समुद्धृतवानतोऽस्य महती प्रसिद्धिरासीदिति सुखमनुमातुं शक्यते।

बौद्धसाहित्ये कप्फनस्यावदानं प्रसिद्धम्, कप्फनो दक्षिणदेशस्थलीलावतीनगर्याः शासक आसीत्। स हि श्रावस्तीशासकं प्रसेनजितं जिगाय। प्रसेनजिता ध्यातो बुद्धः प्रकटीभूय कप्फनं विजितवान्। अन्ते कप्फनो बुद्धं शरणं प्रपन्नः कृतकृतत्यतामापत्। इतीयती एव कथा शिवस्वामिना विंशतिसर्गैर्वर्णिता। इमामेव कथां रञ्जायितुं तेन मलयपर्वतर्त्तुकुसुमावचयजलक्रीडा-सूर्यास्तचन्द्रोदयमदिरापानानि विस्तरेण वर्णितानि। तस्य बहुकथाज्ञत्व-चित्रकवित्व-यमककवित्व-सरसकाव्यनिर्माणक्षमत्वानि तेन स्वयमुक्तानि-- 'विदितबहुकथार्थश्चित्रकाव्योपदेष्टा यमककविरगम्यश्चारुसन्दानमानी। अनुकृतरघुकारोऽभ्यस्तमेण्ठप्रचारो जयति कविरुदारो दण्डिदण्डः शिवाङ्कः।।'

कालिदासस्य माघस्य रत्नाकरस्य काव्यानि चानेन निपुणं परिशीलितानि इति दृश्यते तदीयकवितायाम्-

'वेणीषु मूर्च्छामिव सम्प्रयाताः कपोलयोर्लीनमिवादधानाः।
स्मितेष्विवोच्छ्वासमिवोद्वहन्तो विलासिनीः शिश्लिषुरिन्दुपादाः।।'
'धृतसन्धिरसौ विचित्रवृत्तिर्विदधानः स्फुटशुद्धपात्रयोगम्।
मधुवारविधिः सनायकाङ्को ववृधे नाटकवन्नितम्बिनीनाम्।।'
'विनयं विनयन् स्मितानि पुष्णन् नयनानि भ्रमयन् वचांसि धुन्वन्।
मुखराणि विभूषितानि कुर्वन् वरवेषो ववृधे मदो वधूनाम्।।'
मुहुरविशदा विस्रम्भार्द्रा मुहुःस्मृतमन्यवो
मुहुरसरलाः प्रेमप्रह्वा मुहुर्मुहुरस्थिराः।
वितथशपथोपालम्भाज्ञा मुहुर्मधुरा मुहुः
परिववृधिरे निष्पर्यन्ता मिथो मिथुनोक्तयः।।'

क्षेमेन्द्रः

व्यासदासापरनामा क्षेमेन्द्रः प्रकाशेन्द्रस्य पुत्रः ,सिन्धोः पौत्रः कश्मीरदेशवासी चासीत्। क्षेमेन्द्रस्य पिता प्रकाशेन्द्रः ब्राह्मणानां संरक्षक आसीत्। प्रथममसौ शैव आसीत्परन्तु पश्चात्, सोमाचार्यप्रभावात् वैष्णवः समजायत। शास्त्रगुरुस्तस्याभिनवगुप्तः। काश्मीरराजस्य अनन्तस्य

सभापण्डितः क्षेमेन्द्रः, अनन्तस्य शासनकालः १०२७ ईशवीतः १०६४ ई. पर्यन्तम्। अतः क्षेमेन्द्रस्य समयः एकादशशतकमिति निश्चित्य वक्तुं शक्यते।

अनन्तस्य शासनकाले असन्तोष-षड्यन्त्र-नैराश्य-रक्तपातानां बाहुल्यमासीदतः कोमलकवितायाः कृते तद्युगमयुक्तमासीत्, तथापि क्षेमेन्द्रः स्वदेशवासिनः सत्पथमानेतुं प्रयस्यन्निव बहूनुपदेशप्रचुरान् ग्रन्थान्निर्बबन्ध।

क्षेमेन्द्रस्य कृतयः

क्षेमेन्द्रेण शशिवंशमहाकाव्यम्, अमृतरङ्गकाव्यम्, अवसरसारः, मुक्तावली, लावण्यवती, देशोपदेशः, पवनपञ्चाशिका, पद्मकादम्बरी (एते नाममात्रशेषाः), अवदानकल्पलता, नीतिकल्पतरुः, लोकप्रकाशकोशः, सेव्यसेवकोपदेशः, विनयवल्ली, दर्पदलनम्, कविकण्ठाभरणम्, रामायणमञ्जरी, भारतमञ्चरी, बृहत्कथामञ्जरी, समयमातृका, दशावतारचरितम् (एते श्रूयन्ते प्राप्यन्ते च) एते ग्रन्था रचिताः।

क्षेमेन्द्रस्य अवदानकल्पलता सार्धशतवर्षाभ्यन्तर एव तिब्बतभाषाऽनुवादावसरं लेभे इति क्षेमेन्द्रस्य धार्मिकोदारतायाः सुन्दरकाव्यशैल्याश्च प्रबलं प्रमाणम्।

दशावतारचरितन्नाम महाकाव्यं क्षेमेन्द्रस्यान्तिमा मधुरतमा च कृतिः। अस्मिन् स्वतन्त्रे महाप्रौढे च महाकाव्ये विष्णोर्दशावताराः रोचकशैल्या वर्णिताः। क्षेमेन्द्रस्य भाषा मधुरा, सरसा सुबोधा चासीत्। उदाहरणमेकं यथा--

'दयितजनवियोगोद्वेगरोगातुराणां विभवविरहदैन्यम्लायमानाननानाम्।
शमयति शितशल्यं हन्त नैराश्यनश्यद्भवपरिभवतान्तिः शान्तिरन्ते वनान्ते।।'

मङ्खुकः

मङ्खः मङ्खुकः, मङ्खको वा विश्वावर्त्तस्य पुत्रः काश्मीरवासी चासीत्, मङ्खुकस्य भ्राता अलङ्कारः ११२७ तः ११४९ ई. पर्यन्तं काश्मीरान् शासितवतो जयसिंहस्य मन्त्री आसीदिति मङ्खुक स्यापि स एव समयो निश्चीयते। रुय्यकस्तस्य साहित्यविद्यागुरुरासीत्। मङ्खुकेन श्रीकण्ठचरितन्नामपञ्चविंशतिसर्गसम्पूर्णं महाकाव्यं निबद्धम्। अत्र महादेवेन कृतस्त्रिपुरध्वंसो विशिष्य वर्णितः। अन्तिमे सर्गे समकालिकानां सन्निहितपूर्वकालवर्तिनां च कवीनां वर्णनं कृतं यदतिरमणीयम्। प्रथमः सर्गो मङ्गलाचरणात्मकः। अत्र काव्ये जोनराजस्य टीका विद्यते।

मङ्खुकेन अलङ्कारसूत्राण्यपि कृतानि, यत्र समुद्रबन्धेन टीकाकृता। मङ्खुकस्य काव्ये पदानां मधुरो विन्यासः अर्थानां समुद्भावना, भक्तेश्चोद्रेकः सहृदयानां मनांसि मदयन्ति। निदर्शनं यथा--

'सूक्तौ शुचावेव परे कवीनां सद्यः प्रमादस्खलितं लभन्ते।
अधौतवस्त्रे चतुरं कथं वा विभाव्यते कज्जलबिन्दुपातः।।'

'नो शक्य एव परिहृत्य दृढां परीक्षां ज्ञातुं मितस्य महतश्च कवेर्विशेषः।
को नाम तीव्रपवनागममन्तरेण भेदेन वेत्ति शिखिदीपमणिप्रदीपौ।।'

निम्नलिखितमन्धकारवर्णनमतीवमौलिकं रमणीयञ्च विद्यते--

'किन्नु कालगणनापतेर्मसीभाण्डमर्यमवपुर्हिरण्मयम्।
यत्र यद् विपरिवर्तिताननने लिम्पति स्म धरणीं तमोमसी।।'

अस्ताभिमुखः सूर्यो विश्वव्यवहारगणनाप्रवृत्तस्य कालस्य स्वर्णमयं मसीभाजनम्, सूर्ये परिवर्त्तितमुखे सति मसीपात्रमधोमुखं जातं ततः पतिता तमोमसी जगत् श्यामीकरोतीति भावः।

– – –

श्रीहर्षः

श्रीहर्षस्य नैषधीयचरितं नितान्तप्रसिद्धं विशालकायं महाकाव्यम्। श्रीहर्षस्य पिता श्रीहीरस्तथा माता च मामल्लदेवी आस्ताम्। श्रीहीरः काशीवासिनो गढवालवंशोद्भवस्य विजयचन्द्रस्य सभापण्डित आसीत्। शास्त्रार्थे केनापि विदुषा जितः श्रीहीरो मरणसमये स्वजेतारं पण्डितं पराजेतुं स्वसुतं श्रीहर्षं कथितवान्। तदाज्ञावशवर्ती श्रीहर्षो गङ्गातीरे चिन्तामणिमन्त्रजपं कृत्वा विशिष्टां प्रतिभां प्राप। लब्धवैदुष्यश्चासौ विजयचन्द्रस्य सभां प्रविश्य निम्नलिखितं श्लोकं पपाठ--

'गोविन्दनन्दनतया च वपुः श्रिया च मास्मिन् नृपे कुरुत कामधियं तरुण्यः।
अस्त्रीकरोति जगतां विजये स्मरः स्त्रीरस्त्रीजनः पुनरनेन विधीयते स्त्री।।'

एतत्कृतीनां कश्मीरेषु महती प्रतिष्ठाऽऽसीत्, प्रसिद्धिरिमं मम्मटभागिनेयं समर्थयति।

कान्यकुब्जाधीश्वरस्यजयचन्द्रस्यसभाऽनेनालङ्कृता। तदुक्तमनेनैव--

'ताम्बूलद्वयमासनं च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरात्।' इति।

जयचन्द्रपितुर्विजयचन्द्रस्य प्रशंसायां विजयप्रशस्तिनामा ग्रन्थोऽनेन लिखितः।

जयचन्द्रो गढवालवंश्यो राजाऽऽसीत्। एकादशे द्वादशे चेशवीयशतके अस्य वंशस्योत्तरभारते प्रचुरः प्रभाव आसीत्। विजयचन्द्रजयचन्द्रौ मिलित्वा ११५६ ईशवीतः ११९३ ई. पर्यन्तं राज्यं चक्रतुः। अतो हर्षस्य स्थितिकालो द्वादशशतकोत्तरार्धभागो मन्यते।

श्रीहर्षकृतिपरिचयः

१.स्थैर्यविचारणप्रकरणम् नामतो दार्शनिकग्रन्थोऽयं प्रायः क्षणभङ्गवादखण्डनपरः।

२. विजयप्रशस्तिः--जयचन्द्रपितुर्विजयचन्द्रस्य प्रशंसापरकं काव्यम्।

३. खण्डनखण्डखाद्यम्––स्वनामख्यातोऽनिर्वचनीयतासर्वस्वभूतो वेदान्तग्रन्थः।

४. गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिः––वङ्गीयस्य कस्यचिद्राज्ञः स्तुतिपरं काव्यम्।

५. अर्णववर्णनम्––स्वनामख्यातम्।

६. छिन्दप्रशस्तिः––अज्ञातपरिचयस्य कस्यापि राज्ञो वर्णनपरोऽयं ग्रन्थः स्यात्।

७. शिवशक्तिसिद्धिः––शिवशक्त्योरुपासनाग्रन्थोऽयं सम्भाव्यते।

८. नवसाहसाङ्कचरितचम्पूः––नाम्नैव विषयः स्वरूपञ्च आख्यायेते।

९. नैषधीयचरितम्-

अत्र महाकाव्ये निषधशासकस्य नलस्य चरित्रं प्रस्तूयते। अस्मिन् ग्रन्थे द्वाविंशतिः सर्गाः २८३० श्लोकाश्च सन्ति। एतावतापि ग्रन्थेन नलचरितैकदेश एव वर्ण्यते (केचित्तु ग्रन्थमिमपूर्णलब्धमाहुः), नलदमयन्त्योः परिणयावधिवृत्तान्तः वर्णनमय्या पद्धत्या वर्णितोऽत्र ग्रन्थे। राजनि नले दमयन्तीरक्ते दमयन्तीचिन्तया दूयमाने स्वारामं पर्यटति सति तेन हंसो गृह्यते दयया मुच्यते च। स एव प्रत्युपकारभावनया नलस्य स्तुतिं दमयन्तीसमीपे करोति। दमयन्त्याः पूर्वराग उदयते। दमयन्त्याः पिता विदर्भः स्वयंवरमारचयति। दमयन्तीकामुका देवा अपि तत्रायान्ति, धृतनलस्वरूपाश्चत्वार इन्द्रयमवायुकुबेराः पञ्चमो नलश्चेति सर्वेषां समरूपतया दमयन्ती विचित्रां दशां प्रपद्यते। सभावर्णनाय समागता सरस्वत्यपि श्लेषवर्णनया दमयन्तीं व्यामोहयति। अवसाने दमयन्त्याः पातिव्रत्येन दृढानुरागेण च प्रीता देवाः स्वानि विशिष्टचिह्नानि प्रकटीकुर्वन्ति यैर्नलः परिचितो च भवति। जाते पाणिग्रहे कलिप्रवेशो मुखमुद्रणं च तस्य भवति। नलदमयन्त्यो सुखसङ्गमेन च ग्रन्थः समाप्यते।

अस्य ग्रन्थस्य सरसा वर्णनपद्धतिः शृङ्गारप्रकर्षपूर्णकथा च सहृदयहृदयान्यावर्जयतः। यथैव श्रीहर्षस्य खण्डनखण्डखाद्यमद्वितीयं तथैव नैषधीयमपि स्वक्षेत्रेऽनुपमम्। या प्रतिभा दर्शनरहस्यानि सरलीकरोति सैव शृङ्गारधारामपि प्रवाहयति। स्वयमुक्तं श्रीहर्षेण––

'साहित्ये सुकुमारवस्तुनि दृढन्यायग्रहग्रन्थिले
तर्के वा मयि संविधातरि समं लीलायते भारती।
शय्या वाऽस्तु मृदूत्तरच्छदवति दर्भाङ्कुरैरास्तृता
भूमिर्वा हृदयङ्गमो यदि पतिस्तुल्या रतिर्योषिताम्।।'

श्रीहर्षो यथैव दार्शनिककविः तथैव योगीति स्वयमुक्तं तेन––

'यः साक्षात्कुरुते समाधिषु परं ब्रह्म प्रमोदार्णवम्।'

श्रीहर्षः स्वीयस्य शास्त्रज्ञानस्य परिचयं प्रतिसर्गं ददाति, परन्तु सप्तदशसर्गे तु तेन स्वीयं नास्तिकास्तिकसकलदर्शनप्रवीणत्वं व्याकरणनिष्णातत्वं च सडिण्डिमनादं घोषितम्।

वेदान्तिना श्रीहर्षेण नैयायिका वैशेषिकाश्च कवितायामप्युपहसिताः--

'मुक्तये यः शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम्।
गोतमं तमवेक्ष्यैव यथा वित्थ तथैव सः।।'

'ध्वान्तस्य वामोरु विचारणायां वैशेषिकं चारुमतं मतं मे।
औलूकमाहुः खलु दर्शनं तत् क्षमं तमस्तत्त्वनिरूपणाय।।'

श्रीहर्षस्योपरि प्राचा कवीनां प्रभावः संभवति। इन्दुमतीस्वयंवरं दृष्ट्वैवानेन दमयन्तीस्वयंवरो वर्णितः स्यादित्यपि सम्भवति, परन्तु अस्य महाकवेर्वर्णनपद्धतिः सर्वथा स्वीया इत्यत्र कस्यापि वैमत्यं न सम्भवति। माघस्य प्रभातवर्णनेन प्रभावितः श्रीहर्षः स्वीये महाकाव्ये एकोविंशे सर्गे प्रभातवर्णनं कृतवान् परं शैली सर्वथा निजा प्रयुक्ता।

सर्वतः प्रधानमस्य महाकवेर्विषय इदं वक्तव्यमस्ति यद् देवभाषासाहित्यस्य अपकर्षकाले अन्धकारयुगे प्रादुर्भूतोऽयं महाकविस्तादृशमालोकं दत्तवान् येन सकृत् सर्वा दिश एव चाकचिक्यपूर्णाः कृताः, अन्धकारयुगस्य प्रतिष्ठा शतकृत्वः समेधिता।

श्रीहर्ष-कवितायां नारीरूपस्य वर्णनमतीव सजीवम्। चतुर्थसर्गे विप्रलम्भशृङ्गारस्य वर्णनमपि परमरमणीयम्। चन्द्रोपालम्भस्तु संस्कृतसाहित्यस्य निधिरेव। सर्वाधिकाकर्षणस्थानं श्रीहर्षस्य कथोपकथनचातुर्यवर्णनम्--

'मयाऽङ्ग पृष्टः कुलनामनी भवानमू विमुच्यैव किमन्यदुक्तवान्।
पिपासुता शान्तिमुपैति वारिजा न जातु दुग्धान्मधुनोऽधिकादपि।।'

'वृथा कथेयं मयि वर्णपद्धतिः कयाऽऽनुपूर्व्या समकेति केति च।
क्षमे समक्षव्यवहारमावयोः पदे विधातुं खलु युष्मदस्मदी।।'

नलदमयन्त्योः सरसा कथाप्रवणता कस्य नानन्दाय जायते। एवमेव परत्रापि कथोपकथनप्रसङ्गे भवन्तः सरसं वाक्यकदम्बं प्राप्स्यन्ति।

अन्येऽपि शास्त्रसम्मतास्तर्का अत्र काव्ये यत्र तत्र कविना सप्रयासं समावेशिताः सहृदयानां मनांसि रञ्जयन्ति। उत्प्रेक्षाणामपि चमत्कारोऽस्य नितान्तहृद्यः--

'यदस्य यात्रासु बलोद्धतं रजः स्फुरत्प्रतापानलधूममञ्जिम।
तदेव गत्वा पतितं सुधाम्बुधौ दधाति पङ्कीभवदङ्कतां विधौ।।'

'हृतसारमिवेन्दुमण्डलं दमयन्तीवदनाय वेधसा।
कृतमध्यविलं विलोक्य ते घृतगम्भीरखनीखनीलिम।।'

अस्य उत्प्रेक्षाचमत्कारसहकृतो गाढबन्धत्वकृतश्चमत्कारो विस्मयमावहति-

'वैदर्भीकेलिशैले मरकतशिखरादुत्थितैरंशुदर्भै-

र्ब्रह्माण्डाघातभग्नस्यजमदतया ह्रीधृतावाङ्मुखत्वैः।
कस्या नोत्तानगाया दिवि सुरसुरभेरास्यदेशं गताग्रै-
र्यद् गोग्रासप्रदानव्रतसुकृतमविश्रान्तमुजृम्भते स्म।।'

दानमाहात्म्यवर्णनमपि पञ्चमसर्गे नितान्तरमणीयं दृश्यते--

'दानपात्रमधमर्णमिहैकग्राहि कोटिगुणितं दिवि दायि।
साधुरेति सुकृतैर्यदि कर्त्तुं पारलौकककुसीदमसीदत्।।'

वयं पश्यामः--श्रीहर्षस्य कविता सरसया पद्धत्या प्रचलन्ती मध्ये मध्ये दार्शनिकतत्त्वान्युपन्यस्य कविना कठिनीकृता। एतदेव मनसिकृत्य कविना स्वयमुक्तम्--

'ग्रन्थग्रन्थिरिह क्वचित् क्वचिदपि न्यासी प्रयत्नान्मया
प्रज्ञम्मन्यमना हठेन पठिती माऽस्मिन् खलः खेलतु।
श्रद्धाराद्धगुरुः श्लथीकृतदृढग्रन्थिः समासादय-
स्त्वेतत्काव्यरसोर्मिमज्जनसुखव्यासज्जनं स्सज्जनः।।'

नलकथाधाराणि नलोदय-नलाभ्युदय-दमयन्तीकथा-दमयन्तीपरिणयराघवनैषधीय-कलिविडम्बन-नलचरित-सहृदयानन्दादीनि सर्वाण्यपि काव्यानि नैषधेनास्तं नीता। नीतिकाव्यस्यास्य रमणीयत्वे प्रमाणम्।

यद्यपि नैषधकाव्यं सौमबद्धताया अभावात् काठिन्यादेकस्यैवार्थस्य शब्दान्तरेणावर्त्तनाच्च माघकिरातार्जुनीयापेक्षया न्यूनमर्यादं मन्तव्यं भवति तथापि नैषधे स्थितं रसोल्बणत्वं सर्वमतिशय्य वर्त्तते। एतद्दृष्ट्वौ लोकाः कथयन्ति-

'उदिते नैषधे काव्ये क्व माघः क्व च भारविः?'

नैषधस्यापूर्णता

नैषधीयचरितं लिखितुमारभमाणस्तद्विवाहेन काव्यं कथं समापयेत्? अत्र प्रसङ्गे उत्तरद्वयं सम्भवति--तावदेव निर्माय कविः परलोकं गतः, इत्येकम्। अथवा--निर्मितस्याप्यग्रेतनस्यांशस्य प्राप्तिर्न जायते। तत्र प्रथममुत्तरं नोचितं यतः खण्डनखण्डखाद्ये श्रीहर्षेण नैषधस्य चर्चा कृता, तेन नैषधं समाप्य खण्डनप्रणयनं प्रतीयते। अतः परिशेषान्नैषधशेषांशस्याप्राप्तिरिति कल्प एव फलति।

अत्र प्रसङ्गे श्रीकृष्णमाचार्यमहोदयो लिखति यत्--उत्कलप्रान्ते हस्तलिखितः नैषधस्याग्रेतनो भागो रामगोपालस्मृतिभूषणमहोदयेन दृष्टः यतः सार्धः श्लोकोऽपि रामगोपालमहाशयेन कृष्णमाचार्यस्य समीपे लिखित्वा प्रेषितः--

'वदन्ति चेच्चन्द्रमसं सुधारसं न पीयते तैः किमु नायिकाधरः।
सुरापगाम्भः पिबता जनेन किं रसोत्तरं नीरधिनीरमुच्यते!'

‘उत्तुङ्गस्तनपर्वतादवतरन्दङ्गे हारावली रोमालिं प्रतिपद्यते।’

मदृ मदृ राखालदासन्यायरत्नमपि कथयति स्म यत् पद्यार्धं नैषधस्य--

‘सस्मार न स्मरमनाः प्रियदूतभूतं तत्रामरालयमरालमरालकेशी।।’

इदं सर्वं निर्णयं न जनयति, सन्देहं तु जनयत्येव। कृष्णामाचार्यस्य तु वङ्गे कदाचिद् नैषधशेषस्योपलब्धेराशाप्यासीदेव।

- - -

ऐतिहासिककाव्यानि

संस्कृतभाषायां पौराणिकमाधारमादाय बहूनि काव्यानि रघुवंशदीनि प्रणीतानि। गद्यग्रन्थाः पौराणिक्या कथया नैव प्रणीताः, ऐतिहासिकं त्वाधारं प्रकृत्या स्वल्पा एव ग्रन्थाः प्रणीताः। ये केचन ग्रन्थाः इतिहासाधारेण प्रक्रान्तरचनास्तेष्वपि भूयसा ऐतिहासिकतां विहाय काव्यात्मकतैव पुरस्कृता। अत ऐतिहासिककाव्यानां सङ्ख्याङ्गुलिगणनीयैवास्ति, तान्येवैतिहासिककाव्यान्यत्र परिचाययितुमुपक्रम्यन्ते।

ऐतिहासिककाव्यप्रवृत्तिः

प्राचीनभारतेतिहासस्य ज्ञापकतया पुराणानि प्रसिद्धान्येव। ब्राह्मणादिषु ग्रन्थेष्वपि गुरुशिष्यवंशोल्लेख ऐतिहासिकस्वरूपं धत्ते। बुद्धचरितमुपजीव्य रचितानि आख्यानानि भूयसांशेनेतिहासं वर्णयन्ति, तत्र सर्वमैतिहासिकमेव तथ्यमिति निश्चित्य वक्तुं न शक्यते। जैनसाहित्येऽपि इतिहासांशो विरलप्राय एव। पट्टावलीषु जैनाचार्याणां नामावलीमतिरिच्य किमपि गभीरमैतिहासिकं तथ्यं न प्राप्यते।

वस्तुतस्तु शिलालेखप्रशस्तयो भारतीयेतिहासस्य प्रबलानि प्रमाणानि। तासु रमणीयकाव्यसरण्या कविभिः स्वाश्रयप्रदानां समकालिकानां नृपाणां स्तुतयो निबद्धा याभिः तात्कालिकभारतीयेतिहासे प्रचुरः प्रकाश अधीयते। सम्प्रति कतिपयकवीनां तद्ग्रन्था चात्र प्रस्तूयन्ते--

वाक्पतिराजस्य ‘गउडवहो’

यद्यपि काव्यमिदं प्राकृतभाषया निबद्धं परं तथापि प्राकृतस्य संस्कृताधारतया शैलीसाम्येन चात्र ‘गउडवहो’ काव्यमपि परिचेतुमुपक्रम्यते। एतस्य काव्यस्य रचयिता वाक्पतिराजः आत्मनः सरसया शैल्या कविषु प्रख्याततमः। अयं हि महाकविः कान्यकुब्जाधिपतेर्यशोवर्मणः सभायां प्रधानपण्डित आसीत्। वाक्पतिना कृतस्य मगधनरेशविजयस्यात्र रमणीयं वर्णनं निबद्धम्।

अयं यशोवर्मा ७२४ ईशवीतः ७६० ईशवीपर्यन्तं वर्त्तमानेन काश्मीराधिपतिना ललितादित्येन जितोऽतस्ततः पूर्वमेव 'गउडवहो' नामकं काव्यं निर्मितं भवेदिति मन्तव्यमेव, तेन ७३४ ई. समीपे तत्प्रणयनं मन्यते।

डा. याकोबिमहोदयस्य मतेन 'गउडवहो' काव्ये निर्दिष्टं सूर्यग्रहणं ७३३ ई. जातमतः तत्पूर्वमेवास्य काव्यस्य निर्माणं सिद्ध्यति। वाक्पतिना च भवभूतिरत्यादरं दत्त्वा स्मृतः--

'भवभूतिजलधिनिर्गतकाव्यामृतरसकणा इव स्फुरन्ति।
अस्य विशेषा अद्यापि विकटेषु कथानिवेशेषु।।'

सर्वमिदमालोचयतामस्माकं मते गउडवहो काव्यस्य निर्माणसमयः ७३३-७६० मध्ये क्वचन मन्यते।

गउडवहोकाव्ये वर्णनप्राधान्येन ऐतिहासिकतत्त्वस्यातिविरलता विद्यते। अनेनैतिहासिकतत्त्वस्योपेक्षा तथा कृता यथा गौडस्य राज्ञो जीयमानस्य नामापि नोल्लिखितम्। काव्यत्वकृता शोभा पुनरस्य प्रशंसनीया।

तथा च दृश्यताम्--

'शोभते समागमेष्वहितप्रतापप्रदीपमालासु।
कर्णोत्पलमिव खड्गं विजयलक्ष्मीस्तव व्यापारयन्ती।।'

अत्र विजयलक्ष्मीसमागमो नवोढनायिकासमागम इव वर्णितः।

प्रभातवर्णने पद्यमेकम्--

'तमोलोहलोठकानुगतमुक्तप्रभातप्रभः।
विरलमूलः ग्रहकार्पासबीजनिवहः पश्चात् पुञ्जीक्रियते निशया।'

यथा कयापि कृषकस्त्रिया लोहलोठकानुगतकार्पासबीजनिवहः क्वचित् पुञ्जीक्रियते, तथाऽत्र निशया स्त्रिया लोठकेन तमसा कार्पासबीजनिवहाकारो ग्रहगणः पश्चिमदिग्भागे पुञ्जीक्रियते।

इयमीदृश्युत्प्रेक्षा दुर्लभा साधारणतः।

पद्मगुप्तपरिमलस्य 'नवसाहसाङ्कचरितम्'

संस्कृतभाषानिबद्धासु ऐतिहासिककाव्येषु नवसाहसाङ्कचरितकाव्यस्य नाम प्रथमकाव्यरूपेण गण्यते। अत्र भोजराजपितुः सिन्धुराजस्य नवसाहसाङ्कोपपदकस्य शशिप्रभानामिकया राजकुमार्या सह विवाहस्य कथा प्राधान्येन वर्णिता। अस्य ग्रन्थस्य रचना १००५ ई. समये जातेति विदुषां निश्चयः।

अस्य काव्यस्य द्वादशसु सर्गेषु सिन्धुराजपूर्ववर्त्तिनां समस्तपरमारवंश्य राजकन्यकानां कालक्रमानुसारि वर्णनं कृतम्। तस्य वर्णनस्य सत्यता च शिलालेखैः प्रमापिता विद्यते।

काव्यदृष्ट्या काव्यमिदं वैदर्भीरीतेरुत्कृष्टमुदाहरणं विद्यते। अत्र प्रसादगुणस्य प्राकृतिकदृश्यवर्णनस्य च रमणीयता हृदयहारिणी विद्यते।

अयं नवसाहसाङ्कचरितप्रणेता पद्मगुप्तः सिन्धुराजज्येष्ठभ्रातुः राज्ञो मुञ्जस्य सभापण्डित आसीत्। मुञ्जे परलोकं गते यावदसौ आत्मानं निराश्रयं भावयति तावदेव सिन्धुराजो मञ्जुराजस्तं तथा बहु सत्कृतवान् तथा तत्सहायता कवितारूपेण स्फुटिता जाता।

अस्मिन् नवसाहसाङ्कचरितकाव्ये अष्टादश सर्गाः सन्ति। पद्मगुप्तोऽयं कालिदासस्यसफलोऽनुकर्ता मन्तुं शक्यते। कालिदासस्य रसमयीं पद्धतिं, सुकुमारं मार्गं चायं महता यत्नेन स्वकाव्येऽवतारयामास।

कालिदासस्य प्रशंसायां प्रसङ्गान्तरेणायं लिखति--

'प्रसादहृद्यालङ्कारैस्तेन मूर्तिरभूष्यत।
अत्युज्ज्वलैः कवीन्द्रेण कालिदासेन वागिव।।'

इयमेव प्रशंसा वस्तुतस्तत्कवितायाः प्रशंसात्मना पर्यवस्यति।

बिल्हणस्य 'विक्रमाङ्कदेवचरितम्'

बिल्हणः स्वकृते विक्रमाङ्कदेवचरिते नाम महाकाव्ये अन्तिमेऽष्टादशसर्गे स्वीयं चरितं विस्तरेणोपनिबद्धवान्, ततोऽवगम्यते यद् अस्य कवेः प्रपितामहः मुक्तिकलशः, पितामहः राजकलशः, पिता च ज्येष्ठकलश इति नामभिः समाख्यायन्त। अस्य भ्रातरौ इष्टरायः आनन्दश्चेति द्वौ आस्ताम्। माता चास्य नागदेवी। काश्मीरदेशश्चास्य जन्मभूमिः। आश्रयदातारं कमपि गुणिनं राजानमन्विष्यन्नयं मथुरा-कान्यकुब्ज-प्रयाग-काशी-धारादीनि स्थानानि गत्वा दक्षिणभारतस्थितं कल्याणनगरं प्राप्तवान् यत्र तदा चालुक्यवंश्यः प्सिद्धो राजा विक्रमादित्यः षष्ठः शासनं करोति स्म। भोजो धारानरेशो नानेन दृष्टो यदाऽयं धारामायातो यतोऽस्य धारागमनात् पूर्वमेव स दिवं गतवानासीत्। विक्रमादित्यषष्ठस्य कालः १०७६ तः ११२७ ई. पर्यन्तं मन्यतेऽतोस्य कवेः समयः एकादशशतकोत्तरभागो द्वादशशतकस्यादिभागश्च निश्चीयते।

बिल्हणकृते विक्रमाङ्कदेवचरितनामके काव्येऽष्टादशसर्गाः सन्ति। अत्र चालुक्यवंशस्य विक्रमादित्यषष्ठस्य जीवनचरितं प्रसङ्गतस्तत्पूर्वजानां च चरितं निबद्धं विद्यते। ऐतिहासिकघटनानां निर्देशे विल्हणस्तथा सावधानोऽवर्त्तत यथा चालुक्यवंश्यस्येतिहासोऽत्र स्फुटावभासतां गतः। अत्र काव्ये कविना वैदर्भमार्गप्राधान्येऽपि शृङ्गारादिरसस्तदङ्गतया निपुणं निबद्धः।

कविताया दृष्टान्ततया कतिचन श्लोक अत्रोद्ध्रियन्ते--

'कर्णामृतं सूक्तिरसं विमुच्य दोषे प्रयत्नः सुमहान् खलस्य।
निरीक्षते केलिवनं प्रविष्टः क्रमेलकः कण्टकजालमेव।।'

'साहित्यपाथोनिधिमन्थनोत्थं कर्णामृतं रक्षत हे कवीन्द्राः।
यदस्य दैत्या इव लुण्ठनाय काव्यार्थचौराः प्रगुणी भवन्ति।।'

'गृह्णन्तु सर्वे यदि वा यथेष्टं नास्ति क्षतिः कापि कवीश्वराणाम्।
रत्नेषु लुप्तेषु बहुष्वमर्त्त्यैरद्यापि रत्नाकर एव सिन्धुः।।'

'कुण्ठत्वमायाति गुणः कवीनां साहित्यविद्या श्रमवर्जितेषु।
कुर्यादनार्द्रेषु किमङ्गनानां केशेषु कृष्णागुरुधूपवासाः।।'

'प्रौढिप्रकर्षेण पुराणरीतिव्यतिक्रमः श्लाघ्यतमः कवीनाम्।
अत्युन्नतिस्फोटितकञ्चुकानि वन्द्यानि कान्ताकुचमण्डलानि।।'

कालिदासेन यथा रघुवंशे इन्दुमतीस्वयंवरवर्णनं कृतं तथैव बिल्हणेनापि स्वयंवरस्य वर्णनं कृतम्।

कालिदासेन यत्र--

'तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानां महीपतीनां प्रणयाग्रदूत्यः।
प्रवालशोभा इव पादपानां शृङ्गारचेष्टा विविधा बभूवुः।।'

इत्युक्तं, तत्र बिल्हणेन--

'तदीयवक्त्रेन्दुविलोकनेन सान्द्रोल्लसद्रागपयोनिधीनाम्।
तत्रागतानां पृथ्वीपतीनामासन् विचित्राणि विचेष्टितानि।।'

इत्थमुक्तम्। यत्र कालिदासः--

'सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा।
नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः।।'

इति वर्णयति, तत्र बिल्हणः--

'मध्येन येषां वसुधापतीनां जगाम सा कामवशीकृतानाम्।
स्वयंवरस्रग्रजसेव पूर्णास्तेषां दृशः साश्रुजला बभूवुः।।'

इदं प्रोक्तवान्।

एतादृशीनां समतानां दर्शनेन सुखमवगन्तुं शक्यते, यद् बिल्हणेन कालिदासकाव्यानि

निपुणमनुशील्यैव स्वीयं काव्यं निर्मितम्।

कल्हणस्य 'राजतरङ्गिणी'

संस्कृतभाषायामितिहासलेखनाय यावन्तो विद्वांसो व्यवसितवन्तस्तेषां मध्ये कल्हणः प्रमुख इति नितान्तसत्यं वस्तु। कल्हणः स्वयमेव स्वीयमितिवृत्तं निर्दिष्टवान्।

कल्हणोऽयं काश्मीरदेशे आढ्यब्राह्मणवंशेऽजायत। अस्य पिता चणपकः तात्कालिककाश्मीराधिपतेर्हर्षस्य (१०४८-११०१) प्रधानामात्य आसीत्। हर्षे शत्रुभिः कपटेन हते चणपकस्य कुटुम्बं राजाश्रयविहीनमजायत। चणपकः कस्याप्यन्यस्याश्रयं नाभजत। कल्हणस्य पितृव्यः कनकोऽपि काश्मीरनृपतेर्हर्षस्यैवाश्रयेऽवर्त्तत। हर्षे हते स काश्मीरान् विहाय वाराणसीमध्यवसत्। कल्हणस्य संस्कृतं नाम कल्याण इत्यासीत्। स हि अलकदत्तनाम्नः कस्याचित्सत्पुरुषस्य च्छत्रच्छायामाश्रितवान्। राजपरिवारेण सह तस्य सम्बन्धो नासीदत एवासौ राज्ञामालोचनायां निर्ममदृष्टिरपक्षपातश्चाजायत। कल्हणः स्वीयां राजतरङ्गिणीं राज्ञः सुस्सलस्य पुत्रे राजनि जयसिंहे (११२७-११५९) शासति निर्मितवान्। कल्हणेन ११४८ तमेशवीयवर्षे प्रारब्धा राजतरङ्गिणी ११५० तमेशवीयवर्षे समापितेति वर्षत्रयं तत्र कार्ये लग्नम्।

कल्हणः परमशैवः सन्नपि धार्मिकदृष्टौ सहनशीलो बौद्धानामहिंसासिद्धान्ते धृतादरस्तन्त्रमार्गविमुखश्चासीत्।

कल्हणो रामायणमहाभारतयोरन्यान्यसंस्कृतकाव्यानाञ्च निपुणं ज्ञाता ज्यौतिष-शास्त्रनिष्णातश्चासीत्। कल्हणेन राजतरङ्गिण्यां ज्ञात्वाऽज्ञात्वा वा द्वारपादाग्रादीनां पारिभाषिकशब्दानामर्थसूचनमन्तरेणैव प्रयोगः कृत इति क्वचित् क्वचित् दुरूहतादोषोऽप्यत्रागतः।

कल्हणेन इतिहासलेखनाय वर्तमानसाधनानां शिलालेखदानपत्रादीनां साधूपयोगं कृत्वैव स्वग्रन्थः प्रणीतः, तेनैव सावधानभावेन तस्य ग्रन्थो विशिष्य प्रामाणिकत्वं प्राप्तवान् दोषान् दृष्टवान् स्पष्टमुक्तवाँश्च--

'केनाप्यनवधानेन कविकर्मणि सत्यपि।
अंशोऽपि नास्ति निर्दोषः क्षेमेन्द्रस्य नृपावली।।' (१।६३ राजतरङ्गिणी)

'विस्तीर्णाः प्रथमे पन्थाः स्मृत्यै संक्षिपतो वचः।
सुव्रतस्य प्रबन्धेन च्छिन्ना राजकथाश्रयाः।।' (१।१२ राजतरङ्गिणी)

'बद्धा द्वादशभिर्ग्रन्थसहस्रैः पार्थिवावलिः।
प्राङ्महाव्रतिना येन हेलाराजद्विजन्मना।।' (१।१७ राजतरङ्गिणी)

एषां श्लोकानां दर्शनेन ज्ञायते यदसौ सर्वमपि प्राक्तनमितिहासग्रन्थनिवहं निपुणं निरीक्ष्यैव

राजतरङ्गिणीं प्रणीतवान्।

राजतरङ्गिणीग्रन्थः

राजतरङ्गिणीग्रन्थो विशालकायोऽष्टभिस्तरङ्गैर्विभक्तो विद्यते। अत्र ग्रन्थे काव्यताया यावानंशो विद्यते तावानेवांश ऐतिहासिकताया अपि। कल्हणः प्राचीनकालादारभ्य तत्समयपर्यन्तस्येतिहासं लिखितुं प्रयत्नं कृतवान्। तत्र तेनादिभागस्येतिहासस्य वर्णने तादृशी सफलता न प्राप्ता, यादृशी सफलता पश्चात्कालिकेतिहासस्य वर्णने प्राप्ता। अस्य ग्रन्थस्येतिहासोपनिबन्धः विक्रमसंवत्प्रारम्भात् द्वादशशतकपूर्वकालभवस्य कस्यचन गोनन्दनामकस्य राज्ञ इतिहासात् प्रक्रमते। तस्य निर्देशः स्थूलदृष्ट्यैव कृतः नैतावदेव, प्रथमतरङ्गत्रये निर्दिष्टानां राज्ञामुल्लेखः कालनिर्देशरहित एव कृतः। सर्वतः प्रथमः निर्दिश्यमाना तिथिः ८१३-८१४ ई. मिता वर्तते। ततः कालात् ११५० ई. पर्यन्तस्य घटनाः प्रामाणिकरूपेण वैज्ञानिकपद्धत्या निबद्धा इति तासां सत्यता असन्दिग्धा।

एतादृशा अप्यैतिहासिका दृश्यन्ते श्रूयन्ते च ये स्वदेशस्य प्रतिष्ठां वर्धयितुं स्वीयदेशेऽवर्तमानानपि गुणान् वर्णयितुं न सङ्कुचन्ति, परन्तु कल्हणः तादृशो नासीत्, स हि नितान्तनिष्पक्षपातया बुद्ध्या इतिहासं लिलेख, अत एव स आदावेव लिखति स्म--

'श्लाघ्यः स एव गुणवान् रागद्वेषबहिष्कृता।
भूतार्थकथने यस्य स्थेयस्येव सरस्वती॥'

इमामेव धारणां प्रमापयितुं कल्हणः काश्मीरभवानां भीरुताम्, मिथ्याभाषणप्रवृत्तिम्, सङ्ग्रामतः पलायनोन्मुखताम्, पक्षपातिताम्, क्षुद्रताम् मानसिकीं दुर्बलताञ्च स्पष्टं निर्दिष्टवान्।

अनयैव वस्तुवृत्तानुसारितया कल्हणः स्वं ग्रन्थं भूतकालस्यादर्शं विधातुं साफल्यमलभत।

कल्हणः स्वमैतिहासिकापेक्षया कविमधिकं मन्यते, यथा तेनैवोक्तम्--

'कोऽन्यः कालमतिक्रान्तं नेतुं प्रत्यक्षतां क्षमः।
कविप्रजापतींस्त्यक्त्वा रम्यनिर्माणशालिनः॥'

कल्हणस्य कविता नितान्तहृद्या, यथा--

'प्रजापुण्योदयैस्तीव्रैश्चिरात्तस्मिन् क्षयं गते।
बकस्तत्प्रभवः पौरैः सदाचारोऽभ्यषिच्यत॥
तत्रापि पूर्वसंस्कारादुक्तत्रासं दधे जनः।
श्मशानविहिते लीलावेश्मनीव नृपास्पदे॥
अतिसन्तापदाज्जातः स जनाह्लादकोऽभवत्।
जलौघो जलदश्यामात्तपात्ययदिनादिव॥

लोकान्तरादिवायातं मेने धर्मं तदा जनः।
अभयं च परावृत्तं प्रवासाद् गहनादिव।।'

उपरिनिर्दिष्टश्लोकचतुष्टये कस्याचिद्दुष्टस्य राज्ञोऽवसाने सुचरितस्य तत्सुतस्य स्तुतिरुपनिबद्धा।

एकस्य अवनिपालस्य शत्रुभिः पराजितस्य नगरं त्यक्त्वा वनगिरिप्रयाणं कीदृशेन करुणेन सन्दर्भेण वर्णयति कल्हण इति निम्नलिखितैः श्लोकैः प्रकाश्यते--

'राज्याच्च्युतस्य बहुशः परिवारसामा
कोशादि तस्य रिपवो व्रजतोऽपजह्नुः।
उर्वीरुहो विगलितस्य नगेन्द्रशृङ्गा-
द्वल्लीफलादि रभसादिव गण्डशैलाः।।'

'रम्यैः शैलापथैर्व्रजञ्श्रमवशाच्छायां श्रितः शाखिना-
मासीनप्रचलायितेन सुमहद्दुःखं विसस्मार सः।
दूरात्पामरपूत्कृतैः श्रुतिपथप्राप्तैः प्रबुद्धस्त्वभूद्-
दृष्टो निर्झरवारिभिः सह मनःश्वभ्रे निमज्जन्निव।

'नानावीरुत्तृणपरिमलैरुग्रगन्धा वनोर्वी-
रम्भः क्षोदप्रतिहतशिलाः पिच्छिलाश्चाद्रिकुल्याः।
क्रान्त्वा श्रान्तैर्बिसकिसलयच्छायमुग्धाङ्गलेखै-
रभ्युत्सङ्गँ निहिततनुभिर्मूर्च्छितं तस्य दारैः।।

पर्यन्ताद्रितटाद्विलोक्य सुचिरं दूरीभवन्मण्डलं
द्रागामन्त्रयितुं जहत्सु नृपतेर्दारेषु पुष्पाञ्जलीन्।
क्षोणीपृष्ठविकीर्णपक्षतिनमत्तुण्डं स्वनीडस्थितैः
सावेगं गिरिकन्दरासु पततां वृन्दैरपि क्रन्दितम्।।'

स्तनयुगतलनद्धस्रस्तमूर्धांशुकानां
त्रिकवलनविलोलं वीक्ष्य दूरात् स्वदेशम्।
अवहतरुदतीनां मौलिविन्यस्तहस्तं
पथि नृपवनितानामश्रुभिर्निर्झराम्भः।।'

अनेकभूपतीनामुत्थानपतने प्रत्यक्षं दृष्टवता कल्हणेन वीतरागेणेव राज्ञां वृत्तान्तमुपन्यस्तवता

क्वचिदपि स्वाभिनिवेशो न दर्शितस्तेन चास्य ग्रन्थो नितान्तस्वाभाविकः समजायत। ऐतिहासिकवर्णनायां यावती काव्यात्मकता सम्भवति तावत्यनेनोत्पादिता। यदीतोऽप्यधिकां काव्यात्मकतामुत्पादयितुमयमचेष्टिष्यत तदा बाणभट्टस्य हर्षचरितमिव बिल्हणस्य विक्रमाङ्कदेवचरितमिव च राजतरङ्गिण्यपि प्रभूतकाव्या हीनैतिहासिकभावा चाभविष्यत्।

ईदृशानां काव्यग्रन्थानामुपयोगस्य विषयेऽयं स्वयमाह--

'भुजवनतरुच्छायां येषां निषेव्य महौजसां
जलधिरशना भेदिन्यासीदसावकुतोभया।
स्मृतिमपि न ते यान्ति क्ष्मापा विना यदनुग्रहं
प्रकृतिमहते कुर्मस्तस्मै नमः कविकर्मणे।।'

(राजतरङ्गिणीख्यातिः)

राजतरङ्गिणी स्वीयैर्गुणैः परां प्रसिद्धिं गता। नैतावदेव, काश्मीरदेशस्येतिहासतयाऽप्यस्या आदरोऽनन्तरभाविभिर्नृपतिभिरपि कृतः। १४२१ तः १४७२ पर्यन्तं काश्मीरान् शासितवता 'जैनउलआवीदीनं' नामकेन राजतरङ्गिण्याः प्रथमः पारसीकभाषानुवादः कारितः। सोऽयमनुवादः कठोरभाषायां कृत इति 'अकबरः' प्रचलितभाषायां राजतरङ्गिण्या द्वितीयमनुवादं 'अलबदाऊनी' द्वारा कारितवान्। जहाँगीरस्य राजत्वकाले काश्मीरवासी 'हैदरमलिक' नामक उच्चकुलोत्पन्नो विद्वान् राजतरङ्गिण्याः संक्षिप्तमनुवादं विहितवान्।

१८३५ तमेशवीयवर्षे 'बंगाल-एसियाटिक सोसाइटी' द्वाराऽस्याः प्रथमं मुद्रणमक्रियत।

१८९२ तमेशवीयवर्षे 'डा. स्टेन' (क्द्ध. च्यड्ढत्द) महोदयेनेयं प्रकाशिता संस्कृतानूदिता च।

१९०० तमेशवीयवर्ष एव मुंबईस्थनिर्णयसागरमुद्रणालयोऽपि मुद्रितमस्याः दुर्गाप्रसादविदुषा संस्कृतञ्च रूपं प्राकाशयत्।

१९०५ तमेशवीयवर्षे रणजीतपण्डितमहाशयोऽस्याः प्रामाणिकमाङ्ग्लभाषानुवादं प्रकाशितवान्।

आचार्यहेमचन्द्रस्य 'कुमारपालचरितम्'

प्रसिद्धो जैनाचार्यो गुर्जरदेशशासकानाञ्चरितानि वर्णयितुं कुमारपालचरितं नाम काव्यं प्रणीतवान्। आचार्यहेमचन्द्रस्य समयः १०८९ तः ११७३ पर्यन्तं मन्यते। कुमारपालः ११४४ तमेशवीयवर्षे सिंहासनमारूढः ११५३ तमेशवीयवर्षे च हेमचन्द्रस्तं जैनधर्मेऽदीक्षयत्।

इदं कुमारपालचरितम् द्व्याश्रयकाव्यनाम्नापि प्रथते। विंशतिः सर्गाः संस्कृते शेषाश्चाष्टौ प्राकृतभाषायां निबद्धा इति काव्यस्यास्य द्व्याश्रयताप्रथाया मूलम्। अत्र हेमचन्द्रेण स्वीयानां संस्कृतप्राकृतव्याकरण-नियमानामुदाहरणान्यपि समावेशितानीत्यप्यस्य काव्यस्य द्व्याश्रयतायां

निदानम्।

महाकाव्यदृष्ट्या यद्यप्यस्य काव्यस्य मूल्यं न तथाऽधिकं तथापि गुर्जरनृपतीनां चरितस् प्रामाणिकरूपेण प्रकाशने बहुमूल्यमिदं काव्यम्।

सोमेश्वरस्य 'कीर्तिकौमुदीकाव्यम्'

सोमेश्वरनामकेन ११७९-१२६२ ई. स्थितेन कविना कीर्त्तिकौमुदीनामकं काव्यमेकं प्रणीतं यत्र गुर्जरमहीपालयोर्वीरधवलवीसलदेवयोर्मन्त्री वस्तुपालतेजपालः कीर्तिशालितया स्तुतः। काव्यमिदं गद्यस्यापि क्रोडीकारेण विलक्षण प्रकारकम्।

अरिसिंहस्य 'सुकृतङ्कीर्त्तनम्'

एकादशसर्गात्मकमिदं काव्यं वस्तुपालतेजपालस्य तीर्थयात्राधर्मकृत्यादीनां वर्णनायोपनिबद्धम्। पूर्वोक्त एवास्य समयः।

बालचन्द्रसूरिणो 'वसन्तविलासः'

इदमपि काव्यं पूर्वोक्तमन्त्रिस्तुतिविषयकमेव। इदमपि तत्समयसम्भवमेव।

नयनचन्द्रसूरिणो 'हम्मीरमहाकाव्यम्'

अथ चौहानभूपालस्य हम्मीरस्यवर्णने चतुर्दशभिः सर्गैः प्रचुरां साहित्यिकसामग्री प्रस्तुता। ऐतिहासिकसामग्री तु स्वल्पैव। अस्य काव्यस्य रचनाकालः १४ शताब्दी मन्यते।

चन्द्रशेखरस्य 'सुर्जनचरितम्'

विंशतिसर्गैर्निबद्धेऽत्र काव्यग्रन्थे सुर्जनसिंहस्य चरितं प्रस्तुतम्। सुर्जनसिंहोऽकबरस्य सामन्तमुख्योऽभवद्योऽकबरेण बहुषु युद्धेषु नियुक्तः। अत्र काव्ये बूंदीनृपाणां हाड़ावंश्यानां चरितं प्रसादिक्या शैल्या निबद्धम्। ऐतिहासिकसामग्र्या सह साहित्यिकसामग्र्यपि प्रचुराऽत्र प्राप्यते। ई. षोडशशताब्दे निर्मित्तमिदमिति निश्चितम्।

राजनाथडिण्डिमस्य 'अच्युतरायाभ्युदयम्'

इदमैतिहासिकं काव्यम् षोडशे ईशवीयशतके निर्मितम्। अत्र अच्युतरायनामकस्य विजयनगराधीशस्य राज्यकाले जाता घटनावली विस्तरेण वर्णिता।

गङ्गादेव्याः 'मधुराविजयं', 'वीरकम्परायचरितं' वा

विजयनगरसाम्राज्यस्य आरम्भिककालिकघटनानां परिचयोऽत्र रोचकपद्धत्या प्रदत्तः। अस्य लेखिका कम्परायस्य भार्येति कृत्वाऽत्रत्या घटनावली सत्या मन्यते। अस्य रचनाकालः

ईशवीयचतुर्दशशतकम्।

सन्ध्याकरनन्दिनो 'रोमपालचरितम्'

सन्ध्याकरनन्दी नाम कविः पालवंश्यनरेशरामपालस्य जीवनवृत्तं श्लिष्टपद्यद्वारा प्रस्तुतवान्।

अज्ञातकर्तृकं 'पृथ्वीराजविजयम्'

काव्यमिदमैतिहासिकानां महते उपयोगाय। अत्र पृथ्वीराजस्य विजयानां वर्णनमुपनिबद्धम्। खेदस्य विषयोऽयं यदस्य काव्यस्य अपूर्णा त्रुटिपूर्णा च एका एव प्रतिलिपिः प्राप्यते। अस्य रचयितुर्नामापि न ज्ञायते। १२०० तमेशवीये निर्मितायां जयरथकृतायाम् अलङ्कारविमर्शिन्याम् अस्योल्लेखस्य दर्शनात्तत्पूर्वकालिकत्वमस्य प्रमातुं शक्यते। १४४८ तमेशवीये काश्मीरोद्भवेन जोनराजेनात्रटीकाऽपि लिखिता। एतेनास्य ग्रन्थस्य प्रणेताऽपि कश्चन काश्मीरदेशीय एवेति सम्भाव्यते।

शम्भुकृतो 'राजेन्द्रकर्णपूरः'

काश्मीरनृपतेर्हर्षदेवस्य प्रशस्तिरत्रोपनिबद्धा।

सर्वानन्दस्य 'जगडूचरितम्'

जगडूसाहो नाम कोऽपि श्रेष्ठी १२४६–१२५८ ई. समये जाते दुर्भिक्षे क्षुधाकष्टे निपतितानां प्राणिनां रक्षामकरोत्तस्यैव कीर्तिरत्रोपनिबद्धा। गुर्जरप्रान्ते जातस्य दुर्भिक्षस्यातीव हृदयद्रावकं वर्णनं तत्र प्रस्तुतम्।

एतदतिरिक्तान्यपि सोमपालविलासादीनि काव्यानि प्रथन्ते।

खण्डकाव्यानि

खण्डकाव्यं महाकाव्यस्यैकदेशानुसारि भवति। अस्य काव्यप्रभेदस्येतिहासः कदा आरभते इति चिन्तायाम् ऋग्वेदकाल एव खण्डकाव्यस्य बीजमुत्पन्नमिति सविश्वासं वक्तुं शक्यते। मनोहारिणी उषः सूक्ते वीररसप्रधाने विपाशाशुतुद्रीसूक्ते सुदासविजयसूक्ते च खण्डकाव्यस्य प्राग्रूपं निहितमिव प्रतीयते।

'अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्त्तारुगिव सनये धनानाम्।
जायेव पत्ये उशती सुवासा उषा हस्रेव निरिणीते अप्सः।।'

इयम् उषःसुन्दरी भ्रातृहीना भगिनीव स्वदायभागाय पितृस्थानीयं सूर्यमुपतिष्ठते, कदाचिच्च पतिं प्रेमपाशे बन्धुमध्यवसिता सुन्दरपरिधाना सुन्दरीव सूर्यस्य समीपमायाति।

अत्र एवं विधेऽन्यत्र च मन्त्रसमुदये यदाख्यानजातं निहितं तत्खण्डकाव्यस्यादिमं रूपं मन्तुं

शक्यत एव। कालिदासेन तु मेघदूतर्तुसंहारौ प्रणीय खण्डकाव्यपरम्परायाः शिलान्यास इव कृतः।

अग्रवालमहोदयाः खण्डकाव्यस्य पञ्चप्रकारकतामातिष्ठन्ते--

१. ऋग्वेदकालिक खण्डकाव्यम्। अत्र खण्डकाव्यानुकारैः सूक्तैऋषयोऽव्याजमात्मभावान् व्यञ्जयामासुः, यथोषःसूक्तादिषु।

२. भक्तिरसमयं खण्डकाव्यम्। यस्य प्रभेदस्य निदर्शनानि बौद्धग्रन्थेषु उपनिषत्सु च प्राप्यन्ते।

३. ऐतिहासिकं खण्डाकाव्यम्। अस्य प्रभेदस्योदाहरणं रामायणे भारते वा कृतं प्रकृतिवर्णनं बोध्यम्।

४. रूपकान्तर्गतं खण्डकाव्यम्। रूपकेषु यत्र तत्र पात्राणां वस्तुवर्णनपराणि प्रेमप्रकाशनपराणि वा पद्यानि एतदुदाहरणतया स्वीकर्त्तुं शक्यन्ते।

५. उत्तरकालभवानां कवीनां शृङ्गारप्रधानं सङ्कीर्णं वा खण्डकाव्यम्।

एषु पञ्चसु प्रभेदेषु पञ्चमः प्रभेद एव सर्वोत्कर्षं गतः कालिदासामरुकभर्त्तृहरिजगन्नाथादिभिरस्य प्रभेदस्य साहित्यमूर्जितं कृतम्। अन्ये प्रभेदा बीजभावेन स्थिता अपि पोषकसाहित्याभावात्सुप्तकल्पा एव

इदमेव खण्डाकाव्यमत्याधुनिकाः गीतिकाव्यम् (ख्द्धद्रत्ड़) इति नाम्ना व्यपदिशन्ति। अत्र गीतिकाव्यप्रभेद एव दूतकाव्यमुक्तककाव्यवर्णनप्रधानकाव्या न्यायान्ति, तेन खण्डकाव्यनामाऽयं प्रकारो मेघदूतर्त्तुसंहारगीतगोविन्दभर्त्तृहरि शतकत्रयामरुकशतकभल्लटशतकभामिनीविलासादीन् अन्यान्यानि दूतकाव्यानि चाङ्गीकरोति। तत्र प्रथमं मेघदूतमवतारयामः--

मेघदूतम्

अस्य रचयितुः कालिदासस्य परिचयादिकं प्रकरणान्तरे उक्तम्।

मेघदूतस्य मौलिकता

कालिदासेन मेघदूते विरहिणो लोकस्य मनःस्थितेर्वर्णना कृता, पूर्वमेघे आदितोऽवसानपर्यन्तं बाह्यप्रकृतिश्चित्रिता, एवमेव उत्तरमेघे अन्तःप्रकृतिः।

सन्देशप्रेषणस्य प्रवृत्तिस्तदाधारेण काव्यप्रणयने प्रवृत्तिश्चेयं पुराणेषु रामायणे महाभारते चापि प्राप्यते। नलचरिते हंसेन संवादप्रेषणे उपकृतम्, युधिष्ठिरेण कृष्णद्वारा संवादः प्रेषितः, रामेण हनूमता संवादः प्रापितः। तदत्र कालिदासेन रामायणमनुसृत्य मेघदूतं प्रणीतमिति कथनं नासत्यम्। कालिदासः स्वयमपि तथ्यमिदं

गोपयितुं नैच्छत्। यद्यसौ तत्यमिदं गोपयितुमैषिष्यत्, तदा स्वकाव्ये--'इत्याख्याते पवनतनयं

मैथिलीवोन्मुखी सा' इति पद्यं कथमपि नायोजयिष्यत्।

रामायणाधारेण कृतमपीदं खण्डकाव्यं स्वीयां मौलिकतां न जहाति। मौलिकता हि कथायाः प्रकारस्य वाऽनुकरणमात्रेण नापहीयते, सा हि पद्यानां निर्माणे कथया उपस्थापने नवीनां पद्धतिमपेक्षते। माघेनापि पुराणेतिहासप्रथितं वृत्तमादायैव शिशुपालवधं प्रणीतमथापि तस्य मौलिकत्वमक्षतमेव, तथैव मेघदूतस्यापि मौलिकता शैल्या नवीनतायां मनोभावानां चित्रणे नूतनतायां च निहिता।

कालिदासेन मेघो दूततां गमितस्तद्विषये भामहेनापत्तिः कृता--

'अयुक्तिमद्यथा दूता जलभृन्मारुतेन्दवः। तथा भ्रमरहारीतचक्रवाकशुकादयः।।
अवाचोऽयुक्तवाचश्च दूरदेशविचारिणः। कथं दूत्यं प्रपद्येरन्निति युक्त्या न युज्यते।।'

अत्र प्रसङ्गे उत्तरमपि स्वयमेव तेन दत्तम्--

'यदि चोत्कण्ठया यत्तदुन्मत्तं इव भाषते।
तथा भवतु भूम्नेदं सुमेधोभिः प्रयुज्यते।।'

कालिदासेनापि--'कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु' इचि कथयित्वा सकलाप्येतद्विषयाऽऽपत्तिः परिहृता।

मेघदूतस्यापरकविभिरनुकरणम्

मेघदूतं निर्माय कालिदासेन मन्ये एको मार्ग इव प्रवर्त्तितः। प्रसिद्धकविर्भवभूतिरपि मालतीमाधवे नाम स्वरूपके मेघं दूतं कृत्वा--

'दैवात्पश्येर्जगति विचरन् मत्प्रियां मालतीं चेद्
आश्वास्यादौ तदनु कथयेर्माधवीयामवस्थाम्।।'

इति संवादं प्रेषितवान्।

घटखर्परनामा कविरपि घटखर्परकाव्यनाम्नैव प्रथिते खण्डकाव्ये मेघमेव दूतं कृत्वा स्वप्रियासमीपे संवादं प्रेषितवान्--

'निचितं समुपेत्य नीरदैः प्रियहीनाहृदयावनीरदैः।
सलिलैर्निहतं रजः क्षितौ रविचन्द्रावपि नोपलक्षितौ।।'

एवमन्येऽपि कवयो मेघदूतानुकरणेन खण्डकाव्यानि दूतकाव्यनाम्ना प्रथयितुं प्रावर्त्तन्त। एवं संस्कृतसाहित्ये सन्देशकाव्यस्यैका श्रेणी एव समजायत। सन्देशकाव्येषु धोयीकविप्रणीतं 'पवनदूतम्' मेघदूतस्यानन्तरकनिष्ठम्। अयं धोयीकविरेव गीतगोविन्दकृता जयदेवेन कविक्ष्मापतिशब्देन स्मर्यते। वेदान्तदेशिक-वामनभट्ट-बाण-रूपगोस्वामिप्रभृतयः कतिपये परे कवयः हंसदूतनामकानि काव्यानि रचितवन्तः। चातकदूत-कोकिलदूतादयोऽपि ग्रन्थाः प्रथन्ते। भागवताधारकं भ्रमरदूताख्यं काव्यं तु स्वगुणगौरवख्यातमेव।

परवर्त्तिनो जैनकवयो मेघदूतस्य चरणानि समस्यारूपेणावलम्ब्य दूतकाव्यानि कृतवन्तः। तदयं सम्प्रदायः कालिदासप्रवर्तित एवेति कालिदासस्य परमं गौरवस्थानम्।

मेघदूतस्य काव्यशैली

प्रायः श्लोकशतकमितोऽयं ग्रन्थः किमपि अलौकिकं मादकं तत्त्वं रक्षति येन लोको 'माघे मेघे गतं वयः' इति साभिमानं वक्तुमुत्सहते। मम विचारे मेघदूते विरहशालिनो युवजनस्य मनः स्थितेस्तादृशं व्यक्तं चित्रं प्रस्तुतं तदधीयानो जनः स्वचित्रमिव प्रदर्श्यमानः कामपि आत्मविस्मृतमिव प्रतिपद्यते। इदमेव हि मेघदूतस्य वैशिष्ठ्यं यत्तत्र वर्णनप्रवृत्तानि पद्यान्यपि मनोगतान् विरहिजनभावानभिव्यञ्जयन्ति--

'वेणीभूतप्रतनुसलिलासावतीतस्य सिन्धुः
पाण्डुच्छायातटरुहतरुभ्रंशिभिर्जीर्णपर्णैः।
सौभाग्यं ते सुभग विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती
कार्श्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः।।'

पद्येऽत्र सिन्धोर्दशा दूरं गच्छति, विरहिण्या दशैव पुर उपेत्य विरहिणो हृदये कामपि पीडामवतारयति, याऽध्येतृरसिकानां हृदये विप्रलम्भशृङ्गारं प्रवाहयति।

कालिदासेन मेघदूते सौन्दर्यसृष्टेः पराकाष्ठा प्रकाशिता--

'तन्वी श्यामा शिखरिदशना पक्वबिम्बाधरोष्ठी।'

इति सर्वाणि विशेषतान्युपन्यस्याप्यपरितुष्यता 'या तत्र स्याद्युवतिविषये सृष्टिराद्येव धातुः' इत्युक्त्वा प्रकर्षः प्रकटीकृतः नैतावदेव, भौगोलिकं ज्ञानं वैज्ञानिकं च ज्ञानमत्र ग्रन्थे स्थितमित्यप्याधुनिका अभिप्रयन्ति।

कालिदासेन रामायणं दृष्ट्वैव मेघदूतमुद्भावितमिति प्रागवोचाम्। वाल्मीकिना कथितोऽप्यर्थोऽनेन कथं चमत्कारिशैल्यां प्रकाशित इति निदर्श्यते--

रामायणे वाल्मीकिना सीतां सन्तोषयितुं धैर्यं धारयितुञ्च--

'कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे।
एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि।।'

इत्युक्तम्। अयमेवार्थः कालिदासेन कया पद्धत्योच्यते? तद् दृश्यताम्--

'इत्यात्मानं बहु विगणयन्नात्मनैवावलम्बे
तत्कल्याणि त्वमपि सुतरां मा गमः कातरत्वम्।
कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण।।'

सफलकाव्ये हि कङ्कालाङ्ग्यपि युवतिरूपतां यातीति कथनमेतादृगुक्तिदर्शनमूलकमेवेति।

ऋतुसंहारकाव्यम्

अत्र काव्ये लघुकायाः षट् सर्गा यत्र संहत्य १५३ श्लोकाः षड्तुवर्णने निबद्धाः। प्रकृतेः सर्वावस्थासु परिवर्त्तितानि तानि तानि चित्राण्यत्र प्रस्तुतानि यानि प्रत्यक्षदृष्टानीव हृदयं रञ्जयन्ति। कालिदासीयमेवेदमपि काव्यम्।

केचिदत्र मल्लिनाथस्य टीकामनालोक्यास्य कालिदासप्रणीतत्वं न स्वीकुर्वन्ति। केचित्पुनरत्र ग्रीष्मं प्रथमं वर्ण्यमानमपि दृष्ट्वा कमपि वितृष्णत्वमिव प्रकाशयन्ति। उभयमपीदं न युक्तम्, यतो मल्लिनाथः सर्वानेव ग्रन्थान् विवृणुयादेवेति कुतस्त्या नियमः? किञ्च वर्षादौ वसन्तस्य निपातेन तद्वर्णनं प्राथम्यमर्हतीति पञ्चाङ्गे युज्यते, न पुनः काव्ये। काव्ये हि कविरुचिः प्राधान्यं भजते। अतो नानया पद्धत्याऽस्य ग्रन्थस्य कालिदासकृतित्वं प्रतिषेद्धुं शक्यते। वस्तुतोऽयं ग्रन्थः कस्यचिदन्यस्य कालिदासस्य कोटिजिदपरनाम्नः। बहवो हि बभूवुः कालिदासाः शृङ्गारतिलक-ज्योतिर्विदाभरण-पुष्पबाणविलासादिकर्त्तारः। तदयं ग्रन्थोऽपि तदन्यतमस्यैव कस्यापि कृतिः स्यादिति सम्भवदुक्तिम्। कीथ (ख़्ङ्कत्यण) महाशयोऽप्यर्थमिममुक्तवान्। कविताशैली पुनरस्य ग्रन्थस्य सरसा सरला च प्रतिभाति--

'मन्दानिलाकुलितचारुतराग्रशाखः पुष्पोद्गमप्रचयकोमलपल्लवाग्रः।
मत्तद्विरेफपरिपीतमधुप्रसेकश्चित्तं विदारयति कस्य न कोविदारः।।'
'गृहीतताम्बूलविलेपनस्रजः पुष्पासवामोदितवक्त्रपङ्कजाः।
प्रकामकालागुरुधूपवासितं विशन्ति शय्यागृहमुत्सुकाः स्त्रियः।।'

जयदेवः

मधुरकोमलकान्तपदावलीनिर्माणरसिकः जयदेवो लक्ष्मणसेननामकस्य वङ्गीयस्य राज्ञः सभायामासीत्। लक्ष्मणसेनस्य संवत् वङ्गदेशे विहारप्रान्ते च सर्वत्र प्रचरति। लक्ष्मणसंवत्ख्रीष्टाब्दयोरन्तरं ११०९ मितं विद्यते,

अतो लक्ष्मणसेननृपतेर्द्वादशशतकप्रारम्भ एव कालः। स एव कालो जयदेवस्यापि मन्यते। १२७५-१३२० ई. समये समुद्भूतेन महाराष्ट्रभाषाया महनीयकीर्तिना भास्करभट्टवोरीकरमहाशयेन निर्मिते शिशुपालवधनामके महाराष्ट्रभाषाकाव्ये गीतगोविन्दस्य बहूनि पद्यानि भावतोऽनुकृतानि विद्यन्त इत्यपि जयदेवस्य पूर्वोक्तं समयं समर्थयति। गुर्जरप्रान्तशासकस्य शाङ्र्गदेवस्यैकत्र शिलालेखे मङ्गलश्लोकतया गीतगोविन्द-प्रथमसर्गस्थ एकः श्लोकः उल्लिख्यते, शाङ्र्गदेवस्यसमयश्च १३४८-१३९१ मितोऽतोपि पूर्वोक्तसमयवर्त्तिता पुष्यति जयदेवस्य। जयदेवो वङ्गीयोऽथ च केन्दुबिल्वनामकग्रामवासी आसीत्। प्रसन्नराघवचन्द्रालोकादिप्रणेतारो

गीतगोविन्दकाराज्जयदेवाद्भिन्ना एव।

जयदेवस्य गीतगोविन्दम्

गीतगोविन्दं द्वादशसर्गात्मकं खण्डकाव्यम्। यद्यपि सर्वथेदं काव्यकोटौ नायाति यतोऽत्र चरितं न वर्ण्यतेऽथापि वर्णनपरकखण्डकाव्यत्वमस्य स्वीकर्त्तव्यमेव। केचिदाधुनिकास्तु गीतगोविन्दं गीतिनाट्यम् मन्यन्ते, यथाह मैक्डोनेल (ग्ठड़ड्डदृदड्ढथ्) महोदयः--

'च्रण्ड्ढ द्यद्धठ्ठदद्मत्यत्दृदठ्ठ द्मद्यठ्ठढ़ड्ढ डड्ढद्यध्ड्ढड्ढद द्रद्वद्धड्ढ थ्द्धत्ड़ ठ्ठदड्ड द्रद्वद्धड्ढ ड्डद्धठ्ठथ्ठ, ठ्ठ थ्द्धत्ड़ठ्ठ ड्डद्धठ्ठथ्ठ द्यण्दृद्वढ़ण ड्डठ्ठद्यत्दढ़ ढद्धदृ द्यण्ड्ढ द्यध्ड्ढथ्ढद्यण-ड़ड्ढदद्यद्वद्धद्र त्म द्यण्ड्ढ ड्ढठ्ठद्धथ्ड्ढद्मद्य थ्द्यड्ढद्धठ्ठद्धद्र द्मद्रड्ढड़थ्ड्ढद दृढ द्रद्धत्थ्द्यत्थ्ड्ढ द्यद्रड्ढ दृढ द्रथ्ठ्ठद्र द्यण्ठ्ठद्य द्मद्यत्थ्द्मद्वद्धध्थ्ड्ढद्म त्द एड्ढदढ़ठ्ठथ् ठ्ठदड्ड श्रद्वद्मद्य ण्ठ्ठध्ड्ढ द्रद्धड्ढड़ड्ढड्डड्ढड्ड द्यण्ड्ढ द्धड्ढढ़द्वथ्ठ्ठद्ध ड्डद्धठ्ठथ्ठ. च्रण्ड्ढ द्रदृड्ढथ् ड़दृदद्यठ्ठत्दद्म दद्ड्डत्ठ्थ्दृढ़द्वड्ढ त्द द्यण्ड्ढ द्रद्धदृद्रड्ढद्ध द्मड्ढदद्मड्ढ.'

अर्थात् गीतगोविन्दं शुद्धगीतिकाव्यशुद्धनाट्ययोरन्तरे वर्त्तते, यद्यपीदं द्वादशशताब्द्यां निरमीयत, अथापीदं पक्वतामुपयास्यतो नाट्यस्योदाहरणस्वरूपतया प्रथमं निदर्शनं मन्तव्यम्, यदीया परम्परा वङ्गेषु सम्प्रत्यपि जीवति। इदं शुद्धनाट्यस्यानुगामि मन्तुं शक्यते यद्यपि संवादोऽत्र नास्ति।

गीतगोविन्दस्य द्वादशापि सर्गाः गीतमयाः। सर्गाणां कथां परस्परं योजयितुं कतिचन श्लेका अपि सन्ति। सरसमधुरकवितायाः पराकाष्टाऽत्र निदर्शिता।

भक्तेः सरसकवितायाश्चैकत्र समावेशो यथा गीतगोविन्दे न तथा क्वापि परत्रेति कथनं नानुपयुक्तम् स्वयमुक्तं जयदेवेन--

'यदि हरिस्मरणे सरस मनो यदि विलासकलामु कुतूहलम्।
मधुरकोमलकान्तपदावलिं श्रुणु तदा जयदेवसरस्वतीम्।।'

अपूर्वाणामुपमानामुत्प्रेक्षाणां च प्रयोगोऽत्र ग्रन्थे विलक्षणः--

'वहति च वलितविलोचनजलभरमाननकमलमुदारम्।
विधुमिव विकटविधुन्तुददन्तदलनगलितामृतधारम्।।'

कतिचन विद्वांसोऽत्र ग्रन्थे--'गोपीपीनपयोधरमर्दनचञ्चलकरयुगशाली' इत्यादिशृङ्गारप्रधानपद्यानि दृष्ट्वाऽश्लीलतां वदन्ति। वस्तुतस्तु अत्र ग्रन्थे श्रीकृष्णो नाम परमात्मतत्त्वं गोपिकाश्च जीवतत्त्वानि, तयोर्मेलनमत्र वर्णितमिति परे। केचित् गाः पातीति गोपः शरीरम्, गोपी शरीरी आत्मा, पीनः पयोधरोऽज्ञानमेघो ज्ञानावरकत्वात् तस्य मर्दने करयुग सालम्बननिरालम्बनसमाधिरूपं प्रकाशक्षमम्, तच्छालीत्येवंत्रिधमर्थं कृत्वाऽस्याश्लीलतामपनुन्दति।

वयं तु पश्यामः--श्रीकृष्णस्य गोपीभिः सह लौकिक्यः क्रीडा एवं यदि वर्णितास्तदाऽत्र काऽश्लीलता? कुमारसम्भवेऽष्टमे सर्गे, माघे एकादशादौ सर्गे, नैषधेऽष्टादशेऽन्यत्र च महाकाव्ये

तत्र तत्र कामसूत्रमनुसृत्य वर्णिताः सम्भोगप्रकारा यदि क्षम्यते तदाऽत्रत्यः शृङ्गारः कथं न क्षम्येत। ये पुनः शृङ्गारकथामात्र एव कमपि विरसं गन्धमनुभवन्ति तेषां कथनमेव किं मूल्यं रक्षति?

गीतगोविन्दस्य प्रभावो न केवलमुत्तरभारतीयसाहित्येऽपि तु गुर्जरकन्नडादिदक्षिणप्रान्तसाहित्येऽपि प्रकटमुपलक्ष्यते। चण्डीदासविदायहतिप्रभृतयस्तु कवयो गीतगोविन्दमुपजीव्यैव विश्ववन्द्यं पदमवापुः।

महाप्रभुश्चैतन्यदेवोऽस्य गीतगोविन्दस्य परमभक्त आसीत्। तच्छिष्यान्यतमो षोडशशताब्दीसम्भूतो राजा प्रतापरुद्रः उत्कलीयमन्दिरेषु गीतगोविन्दस्य नियमितगानार्थं भूमिदानं कृतवान्।

अस्य ग्रन्थस्यानुकारे गीतगोपालगीतगोपीपतिप्रभृतयो बहवो ग्रन्था अरचिषत, इत्यप्यस्य लोकप्रियत्वे प्रमाणम्।

अत्रत्यानि गीतानि रागतालशुद्धानि परिष्कृतपदानि नितान्तमधुराणि च--

‘चिन्तयामि तदाननं कुटिलभ्रुरोषभरेण।
शोणपद्ममिवोपरि भ्रमताऽऽकुलं भ्रमरेण।।’
‘निन्दति चन्दनमिन्दुकिरणमनुविन्दति खेदमधीरम्।
व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमीरम्।।’

इत्यादीनि गीतानि सरसकविताया असमानि निदर्शनानि। न केवलं गीतनिर्माणेऽपि तु पद्य निर्माणेऽपि परा प्रौढिरत्र प्रकाशिता--

‘अत्रान्तरे च कुलटाकुलवर्त्मपातसञ्जातपातक इव स्फुटलाञ्छनश्रीः।
वृन्दावनान्तरमदीपयदंशजालैर्दिक्सुन्दरीवदनचन्दनबिन्दुरिन्दुः।।’

अमरुकः

यथैव अमरुककविताः प्रथिताः सन्ति, तथैव तदीयमितिवृत्तं तिरोहितं विद्यते। केवलमसौ नवमशतकतः पूर्वमवर्त्ततेति कथयितुं शक्यते, यतो ८५० ख्रीष्टीयकालिकौ ध्वनिकारः--‘मुक्तकेषु हि प्रबन्धेष्विव रसबन्धाभिनिवेशिनः कवयो दृश्यन्ते। यथाऽमरुकस्य कवेर्मुक्तकाः शृङ्गारस्यन्दिनः प्रबन्धायमानाः प्रसिद्धा एव।’ इत्युक्तवान्।

वामनेनापि ८०० ई. समुद्भूतेनास्य पद्यत्रयमुदाहृतम्, अतोऽस्य समयः अष्टमं शतकं मन्यते, ततः पूर्वमपि किञ्चित् कथयितुं शक्यते।

अनेन शृङ्गाररसानुकूलाः प्रणयव्यहाराः कामिजनमनोभावाश्चैव केवलं वर्णिताः परं तत्रैव तावत्याकर्षकतोत्पादिता यदयं सुधीसमाजे गौरवमभजत।

एतदीये अमरुतके शतमेकं श्लोकानाम्, संस्करणभेदेन न्यूनाधिकभावोऽपि कियान् प्राप्यते।

अस्य ग्रन्थस्योद्धरणं प्रतिष्ठितैराचार्यैः कृतमतोऽस्य प्रियता प्रमातुं शक्यते।

१२१५ ई. समुद्भूतेनार्जुनवर्मणाऽत्र व्याख्या लिखिता, रविचन्द्रेणास्य शतकस्याध्यात्मिकी व्याख्या कृता, चतुर्थशतकोत्पन्नेन वेमभूपालेन अस्य शतकस्य व्याख्यानायिकाभेदपरतया रचिता।

रतिक्रीडा अङ्गना च मनुष्यजीवनस्यापेक्ष्योपादानविशेषौ तावधिकृत्य कृतोऽयं ग्रन्थः। अत्र का त्रुटिर्यामपनेतुं ब्रह्मज्ञानमत्र समावेशयितुं प्रयस्यन्ति सुधिय इति न जाने।

अस्य कवेर्व्यञ्जनाशक्तिरतिप्रौढा--

'असद्वृत्तौ नायं न च खलु गुणैरेव रहितः
प्रियो मुक्ताहारस्तव चरणमूले निपतितः।
गृहाणेमं मुग्धे व्रजतु निजकण्ठप्रणयिता-
मुपायो नास्त्यन्यस्तव हृदयसन्तापशमने।।'

अत्र पद्ये वृत्तगुणाहारादिपदेषु श्लेषमहिम्ना यमर्थं कविर्व्यञ्जयति स परमरम्यो मूलभित्तिश्चास्य रसपेशलस्य काव्यस्य।

अन्येऽप्यस्य रम्याः--'प्रस्थानं वलयैः कृतम्' इत्यादयः श्लोकाः प्रसिद्धाः। अस्य सर्वोऽपि ग्रन्थः परवर्त्तिभिः कविभिरात्मसात्कृतो भाषाकविभिः विहारिदासपद्माकरादिभिरनूदितकल्पश्च कृतः।

गोवर्धनाचार्यः

अयं गोवर्धनाचार्यो मैथिलः पण्डितो वङ्गीयस्य राज्ञो लक्ष्मणसेनस्य सभायां विद्यमान आसीत्। तथा चोक्तम्--

'गोवर्धनश्च शरणो जयदेव उमापतिः।
कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्ष्मणस्य तु।।'

श्रीजयदेवकविनाऽपि स्मर्यतेऽयम्--

'शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनैराचार्यगोवर्धनस्पर्द्धी कोऽपि न विश्रुतः....'

तदयं द्वादशशताब्द्या आदौ विद्यमान आसीदिति निश्चीयते, यतो लक्ष्मणस्य समयः तत्प्रवर्त्तितेन सम्प्रति प्रचरितेन संवत्सरेणैव निश्चितः।

अनेन कविवरहालविरचितां प्राकृतमयीं गाथासप्तशतीमाश्रित्य आर्यामयो मुक्तकरूपः शृङ्गारसर्वस्वभूतो ग्रन्थः आर्यासप्तशतीनाम्ना कृतो यो विद्वत्समाजे सुप्रसिद्धः।

अस्य कवेरुक्त्यैव ज्ञायते यदस्य शिष्य उदयनो भ्राता च बलभद्रनामा आसीत्, याभ्यामस्य

ग्रन्थो लिखितः परिष्कृतश्च--

'उदयनबलभद्राभ्यां सप्तशती शिष्यसोदराभ्यां मे।
द्यौरिव रविचन्द्राभ्यां प्रकाशिता निर्मलीकृत्य।।'

मङ्गलाचरणत एवायं स्वयं शृङ्गारमयकवित्वं व्यञ्जयितुं प्रारभते--

'मा वम संवृणु विषमिदमिति सातङ्कं पितामहेनोक्तः।
प्रातर्जयति सलज्जः कज्जलमलिनाधरः शम्भुः।।'
'सन्ध्यासलिलाञ्जलिमपि कङ्कणफणिपीयमानमविजानन्।
गौरीमुखार्पितमना विजयाहसितः शिवो जयति।।'

वस्तुतोऽस्यार्यासु शृङ्गारस्य मार्मिकी व्यञ्जना विद्यते, तद्विषये स्वयमुक्तं गोवर्धनेन- 'मदनाद्वयोपनिषदो विशदा गोवर्धनस्यार्याः।'

न केवलं शृङ्गारस्य कामकलाकलाप एवानेन प्रस्तुतोऽपि तु प्रणयस्य सौम्यं सात्त्विकरूपमपि व्यञ्जितम्-

'अन्यमुखे दुर्वादो यः प्रियमुखे स एव परिहासः।
इतरेन्धनजन्मा यो धूमः सोऽगुरुसमुद्भवो धूपः।।'

इदं तु सत्यं यत् गाथासप्तशतीमनुकुर्वती अपि आर्यासप्तशती गाथासप्तशतीवत् जीवनस्यान्यानि रहस्यानि नोद्घाटयति, तथापि शृङ्गारवर्णनमात्रे कुतोऽपि ग्रन्थादस्यापकृष्टता वक्तुं न शक्यते। क्वचित् क्वचिदनेन लोकवृत्तस्यापि साधु समावेशः कृतो। यथा--

'भोगाक्षमस्य रक्षां दृङ्मात्रेणैव कुर्वतोऽनभिमुखस्य।
वृद्धस्य प्रमदापि श्रीरपि भृत्यस्य भोगाय।।'

\- - -

पण्डितराजो जगन्नाथः

पितुः पेरुभट्टस्य मातुर्लक्ष्म्याश्च पुत्रो तैलङ्गदेशावयवमुनगुण्डाभिधग्रामवासी वेजिनतीजातीयो जगन्नाथो गोदावरीमण्डलस्य भूषणमासीत्। तस्याभिजनं नाम 'उपद्रष्टा' इत्यासीत्। स स्वाध्ययनविषये स्वयं लिखति--

'श्रीमज्ज्ञानेन्द्रभिक्षोरधिगतसकलब्रह्मविद्याप्रपञ्चः
काणादीराक्षपादीरपि गहनगिरो यो महेन्द्रादवेदीत्।
देवादेवाध्यगीष्ट स्मरहरनगरे शासनं जैमिनीयं
शेषाङ्कप्राप्तशेषामलभणितिरभूत् सर्वविद्याधरो यः।।' इति।

जगन्नाथः शाहजहाँनामकस्य मुस्लिमशासकस्य सभायामासीत्। शाहजहाँ १६२८ तः १६३८ ई. पर्यन्तं राज्यमकरोत्। अतो जगन्नाथस्य समयविषये कोऽपि संशयो नोदयते। शाहजहाँनृपतेः पुत्रो दारासिकोहो जगन्नाथस्य पोषक आसीत्।

जगन्नाथः कस्यांचन यवनयुवत्यामासक्तो जातिच्युतो भूत्वा तामुपयेमे इति प्रवादो जगन्नाथस्य नाम्ना प्रचारिताभिः कविताभिरपि पुष्टिं नीयते। तस्यां मृतायां जगन्नाथो राजाश्रयं परित्यज्य मथुरामायातो यत्र तस्य १६७४ ई. वर्षे मृत्युरभवत्। मृत्योः पूर्वं स प्रायश्चित्तं कर्तुमपि सन्नद्ध आसीत् परं तत्कालप्रसिद्धौ पण्डितौ भट्टोजिदीक्षिताप्पय्यदीक्षितौ नानुमेनाते। तत्र कारणं तयोर्जगन्नाथेन सहशास्त्रीयमतभेद एवोच्यते।

पण्डितराजस्य ग्रन्थाः

१. गङ्गालहरी द्विपञ्चाशत्पद्यबद्धा गङ्गास्तुतिः
२. सुधालहरी द्वात्रिंशत्पद्यात्मिका सूर्यस्तुतिः
३. अमृतलहरी एकादशश्लोककाया यमुनाप्रशस्तिः
४. करुणालहरी चतुष्षष्टिश्लोकमिता विष्णुस्तुतिः
५. लक्ष्मीलहरी एकचत्वारिंशत्पद्यात्मिका लक्ष्मीस्तुतिः
६. यमुनावर्णनचम्पूः नामव्याख्यातविषया
७. आसफविलासः आसफखाँमहोदयस्य प्रशस्तिः
८. प्राणाभरणम् कामरूपाधीशस्य प्राणनारायणस्य प्रशस्तिः
९. जगदाभरणम् उदयपुराधीशराणाकर्णसिंहसूनोर्जगत्सिंहस्य प्रशस्तिः
१०. चित्रमीमांसाखण्डनम् अप्पय्यदीक्षितकृतचित्रमीमांसानामकग्रन्थालोचना
११. मनोरमाकुचमर्दनम् सिद्धान्तकौमुदीटीकाया मनोरमायाः खण्डनम्
१२. रसगङ्गाधरः अपूर्णोऽतिप्रौढोऽलङ्कारशास्त्रग्रन्थः
१३. भामिनीविलासः कवितासङ्ग्रहः

पण्डितराजस्य भामिनीविलासः

सरसकवितानिर्माणयशस्वी जगन्नाथः स्वीयानि पद्यरत्नानि ‘भामिनीविलास’ नाम्ना

संगृहीतवान्, तदुक्तं तेन--

'दुर्वृत्ता जारजन्मानो हरिष्यन्तीति शङ्कया।
मदीयपद्यरत्नानां मञ्जूषैषा मया कृता।।'

अत्र संगृहीताः श्लोका ग्रन्थान्तरेऽप्युदाहरणतया तेनोद्धृताः। वस्तुतो रसपेशलकविताधारायाः पण्डितराज एव समाप्तिर्जाता इति यद्युच्यते तदा सत्यं नोपलभ्यते। स्वयं दक्ष आलोचकः प्रकाण्डपण्डितो दार्शनिकचूडामणिश्चायं स्वं काव्यं तथा परिमार्जितं निर्मितवान् यथा तत्र रेखापि त्रुटेर्नान्विष्यापि द्रष्टुं शक्यते। स्वयं प्रशंसिताऽपि तेन स्वकविता--

'मधु द्राक्षा साक्षादमृतमथ वामाधरसुधा
कदाचित् केषाञ्चिन् न खलु विदधीरन्नपि मुदम्।
ध्रुवं ते जीवन्तोऽप्यहह मृतका मन्दमतयो
न येषामानन्दं जनयति जगन्नाथभणितिः।।'

भामिनीविलासे चत्वारः खण्डाः, १-प्रस्तावनाविलासः, २-शृङ्गारविलासः, ३-करुणाविलासः, ४-शान्तविलासश्च। प्रस्तावनाविलासेऽन्योक्तयः प्रधानतयोक्ताः, शृङ्गारविलासे शृङ्गाररसकविताः, करुणविलासे पत्नीवियोगव्यथितस्य मर्मस्पृशः उक्तयः शान्तविलासे भक्तिप्रधानाः कविताः सन्ति। क्रमश एकैकमुदाहरणं प्रदर्श्यते-

'आपेदिरेऽम्बरपथं परितः पतङ्गा भृङ्गा रसालमुकुलानि समाश्रयन्ते।
सङ्कोचमञ्चति सरस्वति दीनदीने मीनो नु हन्त कतमां गतिमभ्युपैतु।।'

'तीरे तरुण्या वदनं सहासं नीरे सरोजं च मिलद्विकासम्।
आलोक्य धावत्युभयत्र मुग्धा मरन्दलुब्धालिकिशोरमाला।।'

'धृत्वा पदस्खलनभीतिवशात्करं मे यारूढवत्यसि शिलाशकलं विवाहे।
सा मां विहाय कथमद्य विलासिनि द्यामारोहसीति हृदयं शतधा प्रयाति।।'

पण्डितराजस्य कविताया अद्भुतं चमत्कारित्वं विद्यते यदन्वयः सातिशयः स्फुटो भवति, कुत्रापि अन्वयस्यावश्यकता न भवति, रसपरिपाकश्च स्फीतो भवति।

यदि पण्डितराजस्य यमुनावर्णनचम्पूः प्राप्तः स्यात्तदा गद्यवर्त्मन्यपि नवः प्रकाश आहितः स्यादिति मम दृढो विश्वासः।

- - -

स्तोत्रसाहित्यम्

यत्र ग्रन्थे देवतां काञ्चिदुद्दिश्य नतिर्निबध्यते तत्स्तोत्रम्। स्तोत्रप्रसङ्गे भावस्य प्रकाशनाय कविभिः प्रयासः क्रियतेऽतोऽस्यापि काव्यभेदरूपता पर्यवसिता। अस्य काव्यभेदस्यादिमं रूपं रुद्राध्यायादौ वेदे दृश्यते तत्र हि नतिर्निबद्धैव, प्रार्थना अपि स्फुटाः, 'नमस्ते रुद्रमन्यवे', 'मानस्तोके तनये मान आयुषिमानो गोषु मानोऽश्वेषु रीरिषः' इत्यादिस्तोत्ररूपं वैदिकं साहित्यं सुप्रकाशम्।

वेदतः परतः पुराणेषु इतिहासेषु च स्तोत्राणि प्राप्यन्ते। महाभारते रामायणे श्रीमद्भागवते च स्तुतिसाहित्यस्य उत्तमानि निदर्शनानि दृश्यन्ते। मार्कण्डेयपुराणस्थं भगवतीस्तोत्रमपि प्रशंसनीयम्।

ततः परमपि कुमारसम्भवे स्तोत्रमुपनिबद्धं यन्महाकाव्याङ्गम् इति पृथक् स्तोत्रसाहित्यरूपेण नाङ्गीक्रियते।

पौराणिकस्तोत्राणि विहाय लौकिकस्तोत्राणां क्रमनिर्धारणे प्रक्रम्यमाणे सर्वाधिकप्राचीनं महिम्नः स्तोत्रं स्यादिति सम्भाव्यते। यद्यपि तस्य कर्ता पुष्पदन्तः कुत्र कदा चाभवदिति न स्मर्यतेऽथापि कश्मीरेषु यदा शैवागमशास्त्रस्य महान् प्रचार आसीत्तदा कोऽपि कविः काल्पनिकेन वास्तविकेन वा पुष्पदन्त इति नाम्ना ग्रन्थमिमं चकारेति बाढं विश्वसिमि। दशमशतकात् पूर्वमेव शैवागमशास्त्रं पूर्णप्रचारवदासीदिति महिम्नः स्त्रोत्रस्यापि दशमे ततः पूर्वतने वा शतके निर्माणं सम्भाव्यते। अष्टमशतकमस्य समय इति केचित्।

स्तोत्रस्यास्य प्रसङ्गे कथा प्रसिद्धा यत्पुष्पदन्तो हरस्य पार्श्वचरो गणः स हि शिवशापवशात् गन्धर्वभावं गतः, स्त्रोत्रेणानेन शिवं प्रसाद्य च स्वं प्राचीनं गणस्थानं प्राप्तवान्। कथासरित्सागरे तु पुष्पदन्त एव कात्यायनरूपेणावतीर्णः स्तोत्रमिदमकृतेति कथा प्रथते। ततश्चास्य ईशवीयपूर्वचतुर्थशतके समुत्पन्नताऽऽपतति।

भरद्वाजमहोदयास्तु भाषाक्रमेणास्य प्रणयनकालम् अष्टमशतकम् आमनन्ति।

महिम्नः स्तोत्रम्

स्वीयया पाण्डित्यपूर्णया मनोहरया भावप्रवणया च शैल्या स्तोत्रमिदमतीव ख्यातम्। अत्र लघुकायेऽपि
स्तोत्रे विंशतिष्टीकाः प्रणीता येनास्य प्रकर्षः प्रतिभाति। मधुसूदनसरस्वतीकृता शिवविष्णूभयपक्षीया टीका शास्त्रीयार्थप्रकाशिका प्रौढा च।

अत्रत्याः श्लोकाः गाढबन्धतायां कस्यापि काव्यग्रन्थस्य तुलामारोढुं क्षमाः।

‘मधुस्फीता वाचः परममृतं निर्मितवत-
स्तव ब्रह्मन् किं वागपि सुरगुरोर्विस्मयपदम्।
मम त्वेतां वाणीं गुणकथनपुण्येन भवतः
पुनामीत्यर्थेऽस्मिन्पुरमथन बुद्धिर्व्यवसिता।।’

कतिचन पद्यानि शास्त्रीयपद्धतिव्यञ्जकतया व्याख्यामन्तरा दुर्बोधानि। यथा--

‘त्रयीं तिस्रो वृत्तीस्त्रिभुवनमथो त्रीनपि सुरा-
नकाराद्यैर्वर्णैस्त्रिभिरभिदधत्तीर्णविकृतिः।
तुरीयं ते धाम ध्वनिभिरनुरुन्धानमणुभिः
समस्तं व्यस्तं त्वां शरणद गृणात्योमिति पदम्।।’

एवं सत्यपि काव्यदृशाऽपि स्तोत्रस्यास्य कापि नवैव विच्छित्तिजनकता यथा--

‘हरिस्ते साहस्रं कमलबलिमाधाय पदयो-
र्यदेकोनेतस्मिन्निजमुदहरन्नेत्रकमलम्।
गतो भक्त्युद्रेकः परिणतिमसौ चक्रवपुषा
त्रयाणां रक्षायां त्रिपुरहर जागर्त्ति जगताम्।।’

कविवरो मयूरः

बाणो मयूरस्य समकालिकः सम्बन्धी चेति कथा प्रसिद्धा। अतोऽयं बाणसमकालिकः सम्भवति। उच्यते-

‘अहो प्रभावो वाग्देव्या यन्मातङ्गदिवाकरः।
श्रीहर्षस्याभवत्सभ्यः समो बाणमयूरयोः।।’

अतोऽस्य षष्ठशतकं कालः इति पूर्वोक्तं समर्थितं भवति। केनापि कारणेन महारोगाक्रान्तोऽयं स्तुत्या सूर्यं प्रसाद्य तत्कृपया नैरुज्यमयासीदिति कथा प्रसिद्धा।

मयूरस्य सूर्यशतकम्

मयूरशतकं सूर्यशतकमिति वा प्रसिद्धमिदं स्तोत्रं नितान्तप्रौढरचनं प्रसिद्धम्। आनन्दवर्धनोऽपि ध्वन्यालोके मयूरस्य सूर्यशतकमुद्धरति, इदमेवास्य प्रौढेः प्रसिद्धेश्च प्रबलं प्रमाणम्। अस्य रचना शब्दार्थगुम्फे कस्यापि कवेः कवितामधरयति माघः श्रीहर्षोऽपि वा सर्वात्मना सूर्यशतकगतां प्रौढिं प्रपन्नो न वेति सन्दिग्धमेव। पद्यद्वयमुदाहियते-

'दत्तानन्दाः प्रजानां समुचितसमयाकृष्टसृष्टैः पयोभिः
पूर्वाह्णे विप्रकीर्णा दिशि दिशि विरमत्यह्नि संहारभाजः।
दीप्तांशोर्दीर्घदुःखप्रभवभवभयोदन्वदुत्तारनावो
गावो वः पावनानां परमपरिमितां प्रीतिमुत्पादयन्तु।।'

'खं येऽत्युज्ज्वलयन्ति लूनतमसो ये वा नखोद्भासिनो
ये पुष्णन्ति सरोरुहश्रियमपि क्षिप्ताब्जभासश्च ये।
ये मूर्धस्ववभासिनः शितिभृतां ये चामराणां शिरां-
स्याक्रामन्त्युभयेऽपि ते दिनपतेः पादाः श्रिये सन्तु वः।।'

सूर्यशतकस्यैकादश टीकाः, यासु वल्लभदेवस्य सूर्यानुवादिनी प्राचीनतमा।

शङ्कराचार्यस्य स्तोत्राणि

शङ्कराचार्यविरचितत्वेन बहवः स्तोत्रग्रन्थाः प्रथन्ते। स्तोत्ररत्नाकरादिषु संग्रहग्रन्थेषु यावन्ति स्तोत्राणि सन्ति तानि यद्येकत्र सङ्कलितानि स्युस्तदा महाभारतस्य विशालता तत्रापतिता स्यात्। तेषां स्तोत्राणां विषयाः भाषाशैल्यश्च तथा भिन्ना यथा तेषामनेककर्तृकत्वं मन्तव्यमेव भवति। अतो भिन्नभिन्नशङ्कराचार्यकृतानि तानि मतानि। शङ्करभगवत्पादस्यासने ये प्रत्यग्रशङ्करा आरुढास्ते सर्वेऽपि स्वभक्तिप्रकटनाय स्तोत्राणि निबबन्धुः। सम्प्रति कतमं कस्य शङ्करस्य रचनाभूतं स्तोत्रमिति वक्तुमशक्यं यावद्भाषाशैलीप्रभृतिगुणजातं विशिष्य नालोचितं स्यात्। एवमनिर्णये सत्यपि सौन्दर्यलहरी प्रथमशङ्करभगवत एव कृतिरिव कथनं सर्वानुमोदितम्। यद्यपि सर्वेषां शङ्कराणां स्तोत्राणि सामान्यत उत्तमकोटिकानि, तथापि आद्यशङ्कराचार्यकृतायां सौन्दर्यलहरीनामकस्तुतौ यावान् काव्यगुणो लभ्यते तावानन्यत्र दुर्लभः। सौन्दर्यलहरीति नामकरणबीजमिदमेकं पद्यं तदीयसौन्दर्यप्रकटनाय पर्याप्त मिति निदर्शनान्तरमनुपहृत्य तन्मात्र निदर्श्यते--

'तनोतु क्षेमं नस्तव वदनसौन्दर्यलहरी-
परीवाहस्रोतःसरणिरिव सीमन्तसरणिः।
वहन्ती सिन्दूरं प्रबलकबरीभारतिमिर-
त्विषां वृन्दैर्वन्दीकृतमिव नवीनार्ककिरणम्।।'

कुलशेखरः

अयं त्रिवाङ्कुरराजो दशमे शतकेऽवर्त्तिष्टेति कथ्यते। वैष्णवधर्माचार्यान्यतमोऽयं 'मुकुन्दमाला' नामकं स्तोत्रमेकं विरचितवान्। स्तोत्रेषु काव्यगुणापेक्षयाऽऽत्मनिवेदनगुणोऽधिकोऽपेक्ष्यते।

काव्यशक्तिप्रदर्शनार्थं यानि स्तोत्राणि व्यरच्यन्त तानि न तथाऽऽद्रियन्त। आत्मनिवेदनगुणोऽस्य मुकुन्दमालायां प्रकट इति कृत्वाऽस्य स्तोत्रं प्रथितम्--

'दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासो नरके वा नरकान्तक प्रकामम्।
अवधीरितशारदारविन्दौ चरणौ ते मरणे विचिन्तयामि।।'

इदं पद्यं नालङ्कारेण न शब्दचमत्कारेण न वा ध्वनिना तथा गौरवमाप्तुमर्हति, परमत्र काचिदपूर्वैव भावनानिवेदना यया हृदयं बलवदाकृष्यते।

स्तोत्रसाहित्ये वैष्णवस्तोत्राणां संख्या नातिलघीयसी। यामुनाचार्यस्य स्तोत्रम्, लीलांशुकस्य कृष्णकर्णामृतम्, वेङ्कटाध्वरिणो लक्ष्मीस्तवः, मधुसूदनस्य आनन्दमन्दाकिनी, माधवभट्टस्य दानलीलाप्रभृतयः स्तोत्रग्रन्था अत्र प्रसङ्गे मुख्याः।

शैवस्तोत्राणि पृथगेव कमपि चमत्कारविशेषं रक्षन्तो विस्मर्तुं न शक्यन्ते। शैवस्तोत्रेषु महिम्नः स्तोत्रादनन्तरं काश्मीरकाणां शैवानां स्तोत्रग्रन्था आयान्ति। तेषु शिवस्तोत्रावली, स्तुतिकुसुमाञ्जलिश्चेति द्वौ ग्रन्थौ प्रसिद्धौ।

उत्पलदेवस्य शिवस्तोत्रावली

उत्पलदेवस्त्रिकदर्शनाचार्याणामन्यतमो नवमशतके वर्तमान आसीत्। अनेन निर्मिता शिवस्तोत्रावली एकविंशतिसंख्यकानां शिवस्तोत्राणां सङ्ग्रहरूपाऽस्ति। अत्रत्यानि पद्यानि प्रसन्नपदानि आत्मनिवेदनरूपस्तुतिरहस्ययुतानि चेति सातिशयस्वादुतामाकलयन्ति। एकमुदाहरणं यथा--

'कण्ठकोणविनिविष्टमीश ते कालकूटमपि मे महामृतम्।
अप्युपात्तममृतं भवद्वपुर्भेदवृत्ति यदि मे न रोचते।।'

जगद्धरस्य स्तुतिकुसुमाञ्जलिः

काश्मीरको जगद्धरभट्टः यजुर्वेदोपरि वेदविलासनामकस्य भाष्यस्य रचयितुर्गौरीधरस्य पौत्रः रत्नधरस्य पुत्रः पद्मपुरवास्तव्यश्चासीत्। जगद्धरस्य समय १३५० ई. समीपे सम्भवति, यतो जगद्धरेण स्वपुत्रस्य यशोधरस्य पाठनाय कातन्त्रव्याकरणवृत्तिरेका रचिता, यस्यां राजानकशितिकण्ठेन व्याख्या प्रणीता। शितिकण्ठेन काश्मीरशासकस्य हसनशाहस्य राज्यकाले १४७२-१४८४ ई. पूर्वोक्ता व्याख्या लिखितेति ततः पूर्वतनः पूर्वकथितश्च समयो जगद्धरस्य प्रमाणितो भवति।

स्तुतिकुसुमाञ्जलौ ३८ स्तोत्राणि १४२५ श्लोकाश्च सन्ति। अत्र ग्रन्थे कविताया भिन्नानि वर्त्मान्याश्रित्य शिवस्य स्तुतिर्निबद्धा। क्वचिदलङ्कारच्छटा, क्वचिदन्यादृशी वाग्भङ्गिश्च ग्रन्थमिमादरं प्रापयतः। सर्वाधिकमादरं तु जनयत्यस्य भक्तकवेः सरसपदनिर्माणसहचरी सरलकाव्यक्षमता।

'शृङ्गी विवेकरहितः पशुरुन्मदोऽयं
मत्वेति चेत् परिहरस्यतिकातरं माम्।
एतादृशोऽपि वृषभश्चरणार्पणेन
नीतस्त्वया कथमनुग्रहभाजनत्वम्।।'

'स्वैरेव यद्यपि गतोऽहमधः कुकृत्यैस्तत्रापि नाथ तव नास्म्यवलेपपात्रम्।
दृप्तः पशुः पतति यः स्वयमन्धकूपे नोपेक्षते तमपि कारुणिको हि लोकः।'

सरलतया सहैव प्रयुक्ते श्लेषेऽनेनासाधारणं क्षमत्वं प्रदर्शितम्--

'चारुचन्द्रकलयोपशोभितं भोगिभिः सह गृहीतसौहृदम्।
अभ्युपेतधनकालशात्रवं नीलकण्ठमतिकौतुकं स्तुमः।।'

श्लेषेण सहैवात्र व्यतिरेकस्य चमत्कारोऽपि नितान्तरमणीयः।

जैनस्तोत्राणि

संस्कृतसाहित्यस्यान्यान्याङ्गेषु यथा जैनैबौद्धैश्च स्वसहयोगो दत्तस्तथैव स्तोत्रसाहित्येऽपि तेषां योगः स्तुत्यः। जैनस्तोत्राणां संख्यापि भूयसी। केवलं काव्यमालायामेव त्रयोविंशतिजैनस्तोत्राणामेकत्र सङ्कलनं प्राप्यते। तेषु जैनस्तोत्रेषु मानतुङ्गाचार्यस्य 'भक्तामरस्तोत्रम्', सिद्धसेनस्य 'कल्याणमन्दिरस्तोत्रम्' अतितरां प्रसिद्धे। अनयोर्मानतुङ्गाचार्यो बाणभट्टस्य समकालिकः कथ्यते। सिद्धसेनस्तु ततोऽपि शताब्दद्वयपूर्ववर्त्ती समाख्यायते-

'अल्पश्रुतं श्रुतवतां परिहासधाम त्वद्भक्तिरेव मुखरीकुरुते बलान्माम्।
यत्कोकिलः किल मधौ मधुरं विरौति तच्चारुचूतकलिकानिकरैकहेतुः।।'

'आस्तामचिन्त्यमहिमा जिन, संस्तवस्ते
नामापि पाति भवतो भवतो जगन्ति।
तीव्रातपोपहतपान्थजनान् निदाघे
प्रीणाति पद्मासरसः परसोऽनिलोऽपि।।'

इत्थं वयं पश्यामो यदेषु स्तोत्रेषु प्रकृष्टं साहित्यं लभ्यते।

वादिराजस्य एकीभावस्तोत्रम्, जम्बूगुरोः जिनशतकम्, सोमप्राचार्यस्य सूक्तिमुक्तावली, हेमचन्द्रस्य अन्ययोगव्यवच्छेदिका इत्यादयो ग्रन्था अप्यत्र प्रकरणे स्मर्यन्ते।

बौद्धस्तोत्राणि

बौद्धानां महायानसम्प्रदाये ज्ञानस्य स्थाने भक्तेरुपयोगो मन्यतेऽतोऽत्र सम्प्रदाये बहवो ग्रन्थाः स्तोत्रविषयाः प्राप्यन्ते। महायानसम्प्रदायस्य भिक्षवः संस्कृतभाषायां प्रशस्तानि स्तोत्राणि रचितवन्तः।

शून्यवादप्रतिष्ठापक आचार्यो नागार्जुनो यद्भक्तिपूर्णं स्तोत्रसाहित्यमसृजत् तदनतिचिरकालपर्यन्तमप्राप्तमासीत्, सम्प्रति तदुपलब्धिर्जाता। नागार्जुनविरचितानां चतर्णां स्तवानां संग्रहः चतःस्तवनाम्ना प्रसिद्धः। एषां सर्वेषां तिब्बतीयभाषानुवादः प्राप्यते। सौभाग्यवशात् निरौपम्यस्तवः अचिन्त्यस्तवश्चेति द्वौ ग्रन्थौ प्राप्तौ मूलसंस्कृते।

नागार्जुनस्य स्तोत्रयोर्भाषा सरला प्रसादपूर्णा च प्रतिभाति--

'नामयो ना शुचिः काये क्षुत्तृष्णासम्भवो न च।
त्वया लोकानुवृत्त्यर्थं दर्शिता लौकिकी क्रिया।।'

तदेवमस्यातिविशालस्य स्तोत्रसाहित्यस्य स्थूलः परिचयोऽत्र प्रदत्तः। कतिचन एतादृशान्यपि स्तोत्राणि सन्ति यानि स्तोत्रापेक्षयाऽधिकमात्रायां काव्यान्येव। वयमत्र तान्येव स्तोत्राणि गणयितुमिच्छामो यानि काव्यानि पश्चात् पूर्वं स्तोत्राणि। यानि पुनः पूर्वं काव्यानि पश्चात् स्तोत्राणि तेषामत्र निर्दिशो मया न कृतः एतादृशेष्वेव स्तोत्रेषु अप्पय्यदीक्षितस्य वरदराजस्तवः, पण्डितराजस्य लक्ष्मीलहर्यादिस्तवः, गोकुलनाथस्य शिवस्तुतिः, शङ्कराचार्यस्य 'न भूमिर्न तोय'मित्यादिका स्तुतिश्च गणनीया। एषु हि स्तोत्रेषु भक्तिं पृष्ठतः कृत्वा शास्त्रज्ञता वा कवित्वशक्तिः पुरतः कृता दृश्यतेऽतो मया एतानि प्रथमं काव्यानि मन्यन्ते ततः स्तोत्राणि। दृश्यताम्--

'त्वद्वक्रसाम्यमयमम्बुजकोशमुद्राभङ्गात्ततत्सुषममित्रकरोपक्लृप्त्या।
लब्ध्वापि पर्वणि विधुः क्रमहीयमानः शंसत्यनीत्युपचितां श्रियमाशुनाशाम्।।'

अस्मिन् अप्पय्यदीक्षितकृतवरदराजस्तवघटके पद्ये कवित्वं प्रथममादृतं भक्तिश्च पश्चात्कृता। यदि भक्तिः पुरोऽस्थास्यत्तदेदृशक्लिष्टकल्पनाया अवसर एव नाभविष्यत्। एवमेव पण्डितराजजगन्नाथकृतलक्ष्मीलहर्याम्-

'जगन्मिथ्याभूतं मम निगदतां वेदवचसा-
मभिप्रायो नाद्यावधि हृदयमध्याविशदिदम्।
इदानीं विश्वेषां जनकमुदरं ते विमृशतो
विसन्देहं चेतोऽजनि गरुडकेतो प्रियतमे।।'

इदं पद्यं भक्तेरुपहासार्थमिव निर्मितं प्रतीयते। एवमेव जगन्नाथस्यान्यान्यपि स्तोत्राणि कवित्वदृष्ट्या बहुमूल्यानि सन्त्यपि भक्तिभावनाविरहितानीवेति स्तोत्रसाहित्यस्य गौरवमवर्धयित्वा स्फुटकाव्यसाहित्यस्यैव गौरवं समेधयितुं क्षमन्त इति नात्र तेषां विषये किमपि विशिष्याभिहितम्।

गोकुलनाथोपाध्यायस्य शिवस्तुतिरपि दोषमिमं स्पृशत्येव--

'विषमनिगमकाननान्तशखाततिषु निलीय परान्निरीक्षमाणः।
परिणतिविदलज्जगत्कपित्थग्रसनकपे सुचिरान्निरूपितोऽपि।।'

'जगत्तिलपेषतैलिकोऽसि।'

'ग्रसितुमखिलमेव जन्तुजातं विजनयतो विदिता विडालवृत्तिः।'

इत्यादिकास्तदुक्तयः कामं परम्परितरूपकं द्रढयन्तु, वचोभङ्गीरभिनवा उपस्थापयन्तु, अयोनीनर्थानाख्याय कवये गौरवं वितरन्तु च, परं भक्तिपाकोऽत्र नावलोक्यते। भक्तानामार्तिरीदृशीनां कल्पनानां कठिनानि वर्त्मानि नावलम्बते, सा तु सद्यो निजप्रभोरन्तिकमुपसर्त्तुकामाऽनावृतचरणैवोपतिष्ठते विनैव च भूमिकां स्ववक्तव्यं समुपहरति। यथा--

'सविषैरिव भीमपन्नगैर्विषयैरेभिरलं परिक्षतम्।
अमृतैरिव सम्भ्रमेण मामभिषिञ्चाशु दयावलोकनैः।।'

तदित्थं स्तोत्रसंज्ञयैव कस्यापि स्तोत्रतां वास्तविकतां न प्रतिपद्यत इति विभाव्यं बुधैः।

स्तोत्रसाहित्यप्रसङ्गस्य समाप्तेरवसरे कतिचन शाक्तस्तोत्राणां चर्चा यदि न क्रियते तदा तेषां विषयेऽपराध इव जायते। आगमस्य तन्त्रस्य चात्र देशे पुराप्रचुरः प्रचार आसीदतो भगवत्याः स्तुतयोऽपि कविभिर्बहवो मनोहराश्च विरचिताः। तत्र प्रायो बीजोद्धारादि रहस्यं वस्तु विद्यते यत् काव्यकोटौ नायाति, केवलमुपासकास्तैरुपक्रियन्ते। अथापि तानंशान् विहायापि तत्र यद् रामणीयकं तदादरमर्हति। अस्मिन् प्रकरणे--महाकालकृतः कर्पूरस्तवः प्रथममुल्लेखमर्हति। एवमेव त्रिपुरास्तोत्रमपि शङ्कराचार्यस्य।

भुवनेश्वरीस्तोत्रस्य कतिचन पद्यानि तु काव्यकोटावपि प्रामुख्यमधिगन्तुमीशते--

'नात्यायत रुचिरकम्बुविलासचौर्य-
भूषाभरेण विविधेन विराजमानम्।
कण्ठे मनोहरगुणं गिरिराजकन्ये
सञ्चिन्त्य तृप्तिमुपयामि कदापि नाहम्।।'

तदिदं शिवविष्णुदुर्गागङ्गादिस्तोत्रशाखासु विततं स्तोत्रसाहित्यं संस्कृतसाहित्यस्यामूल्यं रत्नमिति।

दृश्यकाव्यप्रकरणम्

अवतरणम्

संस्कृतसाहित्यस्य दृश्यकाव्यात्मकमङ्गमपि प्रभूतसमृद्धिशालि। शाकुन्तलं नाम कालिदासीयं नाटकं संस्कृतसाहित्यस्य गौरवं विदेशेषु ख्यापयामास। काव्यापेक्षया नाटकानां प्रतिष्ठाऽधिका भवति, यतोऽर्थज्ञानविधुरोऽपि लोकवर्गः दृश्यभागाभिनयेनात्मानं विनोदयितुं प्रभवति। दृश्यवस्तुदर्शनजन्मानन्दः श्रव्यश्रवणजमानन्दमतिशेत इति प्रत्यक्षमेव सचेतसाम्। नहि

नायिकारूपस्तुतिश्रवणं तथा मदयति युवानं यथा तदीक्षणम्। अत एवालङ्कारिकाः 'काव्येषु नाटकं रम्यम्' इत्युद्घोषयन्ति। काव्यगतरसानुभूते कृते यादृशस्य कवित्वमयस्य वातावरणस्यावश्यकता भवति, नहि तत्र सर्वे क्षमन्ते, अत एव सहृदया एव काव्यमास्वादयितुं प्रभवन्ति। अभिनये पुनर्वेषभूषाजवनिकादयः स्वयमेव रसानुकूलं वातावरणमुपपादयन्त साधारणजनेभ्योऽपि रसानुभवावसरं ददति। अत एव तु नाटकान्तं कवित्वं प्रथते।

नाटकानामुद्देश्यमपि नितान्तमहत्त्वपूर्णं भवति। लोके यानि वृत्तानि घटन्ते तेषां चित्रणमेव नाटकं कथ्यते। तत्र विषयोऽप्यसीमतां भजते। लोकत्रितयगतानां घटनानां प्रदर्शनं रूपकमङ्गीकरोति। नाटकानामुद्देश्यमपि विशालमेव। तद्धि विनेयजनेभ्योऽपि सुखपिण्डदानद्वारा हिताभिधानमत्र सुखसाध्यभावेनावस्थितम्। नाटकावेक्षणेन केचनाशक्तयः शक्तिं लभन्ते, केचनोत्साहम्, अपरे धैर्यम्, केचन विवेकम्। अत एव 'नाट्यं' भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येकं समाराधनम्' उक्तम्। किमप्येतादृशं वस्तु नास्ति यन्नाटकाभिनेयतां न यायादत एव नाट्यशास्त्रकारा आहुः--

'न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला।
न स योगो न तत् कर्म नाट्येऽस्मिन् यन्न दृश्यते।।'

यद्यपि वेदाः सर्वविधज्ञानखनय आख्यायन्ते परन्ते त्रैवर्णिकमात्रलभ्याः, नाटकं पुनः सार्वजनिकतया ततो विशिष्यते।

दृश्यकाव्यस्य प्राचीनता

संस्कृतसाहित्ये दृश्यकाव्यानामुदयः प्राचीनकाल एवाजायत। वैदिकयुगे दृश्यकाव्यानामस्तित्वं प्रमाणितम्। ऋग्वेदीयसूक्तैः प्रतीयते यत् तदा दृश्यकाव्यमप्रथत। सोमविक्रयसमये क्रियमाणस्याभिनयस्य वर्णनं तत्काले दृश्यकाव्यस्य सद्भावं गमयति। संहिताब्राह्मणग्रन्थयोः शैलूषशब्दोपलब्धिरपि वैदिकयुगे दृश्यकाव्यस्यास्तित्वं प्रमापयति। महाव्रते वृष्टेः पशुसमृद्धेश्चोपलब्धो सत्यां वह्नेः समन्ततः कुमारिकाणां नृत्यस्य वर्णनं दृश्यते, तदप्यत्रार्थे प्रमाणभावं भजते। ऋग्वेदगताः यमयमीसंवादाः सरमापणिसंवादाश्च तदानीं नाटकस्यास्तित्वं गमयितुं क्षमाः। सामवेदे गानप्रधाने ऋक्षु संवादात्मिकासु च सतीषु नाटकानामस्तित्वं तदातनमपलपितुमशक्यमेव।

रामायणकाले दृश्यकाव्यानामस्तित्वस्य स्फुटप्रमाणमिह उपलभ्यते। रामायणे 'शैलूष'- 'नट'-'नर्त्तक'प्र-भृतीनां दृश्यकाव्याङ्गानामुल्लेखो विद्यते। 'साँची' स्थाने प्राप्तासु मूर्त्तिषु कथकानां

समूहस्य मूर्त्तयोऽप्यलभ्यन्त यासु तच्चेष्टाभिरभिनयः प्रकाश्यते। महाभारताङ्गभूते हरिवंशे रामचरिताभिनयस्योल्लेखो लभ्यते। एभिः प्रमाणैस्तदात्वे दृश्काव्यसद्भावः प्रमापितो भवति।

पाणिनिप्रणीतायामष्टाध्याय्याम् 'पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः' (४।३।११०) 'कर्मन्दकृशाश्वादिनिः' (४।३।१११ इति सूत्रद्वयं) दृश्यते। अतः सिद्धमिदं यत्तत्र समये नटानां शिक्षार्थं सूत्राणि विरच्यन्ते स्म। नटानां शिक्षा चाभिनयस्य प्ररूढप्रचारतां गमयति।

भगवतः पतञ्जलेर्महाभाष्यमपि तदीये समयेऽभिनयस्य सद्भावं प्रकटयति। तत्र हि--'ये तावदेते शोभनिका नामैते प्रत्यक्षं कंसं घातयन्ति, प्रत्यक्षं च बलिं बन्धयन्ति' इत्युक्तम्। प्रत्यक्षकंसवधबलिबन्धौ सम्भवतोऽभिनय एवेति सिद्ध्यति तदाभिनयप्रचारः।

द्वितीयशतकनिर्मिते वात्स्यायनीये कामसूत्रे लिखितम्--'पक्षस्य मासस्य वा प्रज्ञातेऽहनि सरस्वत्या भवने नियुक्तानां नित्यं समाजः। कुशीलवाश्चागन्तवः प्रेक्षकमेषां दद्युः'। नागरिकाणां मनोरञ्जनस्य साधनतयाऽभिनयः प्रमीयतेऽनया वात्स्यायनोक्त्या।

तदेवमुपरितनैरुल्लेखैः प्रमाणितं तद्वैदिककालादारभ्य विक्रमसमयं यावत् अभिनयस्यात्र देशे प्रचुरः प्रचारः आसीत्। विक्रमसमयात्परतस्तु जाते कालिदासादीनामुदये नाटकप्रचारोऽत्राविच्छिन्नप्रवाह एवाभूत्।

नाटकानामुद्भवः

भारतीयनाटकानामुद्भवः कथमभूदिति विषये विचार्यमाणे प्रथमं पाश्चत्त्यपण्डितानां मतानि द्रष्टव्यानि। तत्र रिजवे-महोदयः वीरपूजामूलकं भारतीयनाटकानामुद्भवं प्राह। तन्मतेन मृतानां वीरपुरुषाणां सत्काराय समवेता लोका यत्तदीयचरितमनुचक्रुस्तन्मूलिकैव भारते नाटकप्रवृत्तिः। रामलीला कृष्णलीला चात्र निदर्शनभावं भजतः।

डा. कीथमहोदयस्तु--'प्राकृतिकपरिवर्तनानां मूर्त्तं रूपं साधारणजनसमक्षमवतारयितुमेव नाटकानामुदयो जातः। कंसवधनामके महाभाष्यनिर्दिष्टे नाटके कृष्णपक्षीया रक्तमुखाः कंसपक्षीयाश्च श्याममुखा भवन्ति। तत्र वसन्तस्य हेमन्तोपरि विजय एव दर्शयितुमभिलषितः। कृष्णविजयेन प्रकृतिप्रकोपं प्रति प्रकाश आधीयत' इत्याह।

डाक्टर-पिशेलमहोदयस्तु--पुत्तलिकानृत्यमूलं नाटकानामुदयमाह। नाटकेषु प्रचलिताः सूत्रधारव्यवस्थापकादिशब्दा एतन्मतमुपोद्बलयन्ति। सूत्रधारः सूत्रमादाय पुत्तलिकां नर्त्तयति, व्यवस्थापकश्च तामादाय यथास्थानं रक्षति। इमौ शब्दौ पुत्तलिकानृत्ये व्यवह्रियते स्म, सम्प्रति नाटकेषु व्यह्रियेते इति पुत्तलिकानृत्यमूला नाटकप्रवृत्तिः सम्भाव्यते।

कतिपये पाश्चात्त्यविद्वांसो भारतीयनाटकानामुदयं पोलनृत्याधारमाहुः। शीतप्रधाने पाश्चात्त्यदेशे मई मासोऽतिहृद्यो भवति। तस्मिन् मासे ध्वजाकारं वंशमेकमारोप्य तदधः स्त्रीपुंससमाजो नृत्यति स्म। एतदाधारैव नाटकानामुत्पत्तिः। अमुमाधारमगणयन्तो विद्वांसा विचारमिममक्षोदक्षमं मन्यन्ते।

अपरे भारतीया विद्वांसो नाटकानामुदयं वेदस्थितसूक्तमूलकमाहुः। ऋग्वेदेऽनेकानि कथनोपकथनप्रधानानि यमयमीसूक्त-सरमापणिसंवादसूक्तोर्वशीपुरूरवःसंवादसूक्तप्रभृतीनि सूक्तानि सन्ति, यान्याधारीकृत्य नाटकानि जातानि दृष्टान्तरूपेणोर्वशीपुरूरवःसंवादमूलं कालिदासीयं विक्रमोर्वसीयं नाम त्रोटकमुपस्थापयितुं शक्यते।

जर्मनविद्वान् डाक्टर श्रीदरमहोदयोऽपि विचारमिममनुमोदयति। स हि संवादसूक्तेष्वेषु गानमामनति। तदिदं गायनं नृत्येनाभिनीयते स्म, तदिष्यतेऽस्य संवादसूक्तनिवहस्य धार्मिकनाटकरूपता। एतन्मूलैव च भारतीयनाटकप्रवृत्तिः इत्याह।

डाक्टर-हर्टलमहोदयोऽपि श्रीदरमहोदयस्य विचारमनुमोदयति। अपरे पुनर्विद्वांसो विण्डिश-ओल्डेनवर्ग-पिशेल मुख्या अभिप्रयन्ति यत् संवादसूक्तानि पुरा गद्यपद्यात्मकान्यासन्। पद्यभागोऽतिरोचकतया सम्प्रत्यवशिष्यते। गद्यभागस्तु केवलवर्णनपरतया लुप्तप्रायतां गतः। नाटके यदधुना
गद्यपद्ययोर्मिश्रणं दृश्यते तदप्येतादृशसंवादसूक्तमूलकमेव। एते विद्वांसः ऐतरेयब्राह्मणगतं शुनःशेपोपाख्यानं शतपथब्राह्मणगतमुर्वशीपुरूरव-उपाख्यानं चात्र साक्षिभावेनोपस्थापयन्ति।

नाटकानामुत्पत्तेर्विषये भारतीयं भरतानुसारिमतमधो निर्दिश्यते--

'महेन्द्रप्रमुखैर्देवैरुक्तः किल पितामहः।
क्रीडनीयकमिच्छमो दृश्यं श्रव्यं च यद्भवेत्।।
न वेदव्यवहारोऽयं संश्राव्यः शूद्रजातिषु।
तत्मात्सृजापरं वेदं पञ्चमं सार्ववर्णिकम्।।
एवमस्त्विति तानुक्त्वा देवराजं विसृज्य च।
सस्मार चतुरो वेदान् योगमास्थाय तत्त्ववित्।।
धर्म्यमर्थ्यं यशस्यं च सोपदेशं ससंग्रहम्।
भविष्यतश्च लोकस्य सर्वकर्मानुदर्शकम्।।
सर्वशास्त्रार्थसम्पन्नं सर्वशिल्पप्रदर्शकम्।
नाट्यसंज्ञमिमं वेदं सेतिहासं करोम्यहम्।।
एवं सङ्कल्प्य भगवान् सर्ववेदाननुस्मरन्।
नाट्यवेदं ततश्चक्रे चतुर्वेदाङ्गसम्भवम्।।
जग्राह पाठ्यमृग्वेदात्सामभ्यो गीतमेव च।
यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथर्वणादपि।।
वेदोपवेदैः सम्बद्धो नाट्यवेदो महात्मना।
एवं भगवता सृष्टो ब्रह्मणा ललितात्मकम्।।

आज्ञापितो विदित्वाहं नाट्यवेदं पितामहात्।
पुत्रानध्यापयं योग्यान् प्रयोगं चास्य तत्त्वतः।।
एवं प्रयोगे प्रारब्धे दैत्यदानवनाशने।
अभवन् क्षुभिताः सर्वे दैत्या ये तत्र सङ्गताः।।
देवतानामृषीणां च राज्ञामथ कुटुम्बिनम्।
कृतानुकरणं लोके नाट्यमित्यभिधीयते।।'

(भरतस्य नाट्यशास्त्रात्)

शारदातनयो निजे 'भावप्रकाशना'भिधेये ग्रन्थे स्वं विचारमत्र प्रसङ्गे निम्नलिखितरूपमाविष्कृतवान्--

'कल्पस्यान्ते कदाचित्तु दग्धा लोकान् महेश्वरः।
स्वे महिम्नि स्थितः स्वैरं नृत्यन्नानन्दनिर्भरम्।।
मनसैवासृजद्विष्णु ब्रह्माणं च महेस्वरः।
नियोगाद्देवदेवस्य ब्रह्मा लोकानथासृजत्।।
सृष्ट्वा स देवदेवस्य पुरावृत्तमथास्मरत्।
दिव्यं चरित्रमैशं मे कथमध्यक्षतामियात्।।
इति चिन्तापरे तस्मिन्नभ्यगान्नन्दिकेश्वरः।
स नाट्यवेदमध्या सप्रयोगं चतुर्मुखम्।।
उवाच वाक्यं भगवान् नन्दी तच्चिन्तितार्थवित्।
नाट्यवेदोपदिष्टानि रूपकाणि च यानि तु।।
विधाय तेषामेकं तु रूपकं लक्षणान्वितम्।
भरतेषु प्रयोज्यं तत्त्वया सम्यग् विजानता।।
तस्मिन् प्रयुक्ते भरतैर्भावाभिनयकोविदैः।
प्राक्तनानि च कर्माणि प्रत्यक्षाणि भवन्ति ते।।
एवं ब्रुवन्नन्तरधाद् नन्दीस भगवान् प्रभुः।
श्रुत्वैतद्वचनं प्रीतो ब्रह्मा देवैः समन्वितः।।
ततस्त्रिपुरदाहाख्यं रूपकं सम्यगभ्यधात्।
अध्याप्य भरतानेतत् प्रयुङ्ध्वमिति चाब्रवीत्।।
ततस्त्रिपुरदाहाख्ये कदाचित् ब्रह्मसंसदि।
प्रयुज्यमाने भरतैर्भावाभिनयकोविदैः।।
तदेतत् प्रेक्षमाणस्य मुखेभ्यो ब्रह्मणः क्रमात्।

वृत्तिभिः सह चत्वारः शृङ्गाराद्या विनिर्गताः।।'

उपरि निर्दिष्टोद्धरणाभ्यामिदमवगम्यते यत् भारतीया विचारका नाट्यं वेदाविर्भूतरूपं मन्यन्ते। अस्याः कलाया जन्म दुःखाकुले त्रेतायुगे जातम्, सुखमये सत्ययुगे कलेयं कलयापि नासीत्। बारतीया नाट्यकला प्रारम्भत एव स्वाभाविकी, पुरुषाणां भूमिकां पुरुषास्तथा स्त्रीणां भूमिकां स्त्रियो धारयन्ति स्म।

भारतीयनाटकसाहित्योपरि ग्रीकनाटकानां प्रभावस्यालोचना

केचन पाश्चात्या विद्वांसोऽभिप्रयन्ति यत्--भारतीयं नाटकसाहित्यं ग्रीकनाटकैः प्रभावितम्। सिकन्दरनामको राजा नाटकप्रिय आसीत्, तस्य विनोदनाय नाटकानि प्रचुरमभिनीयन्ते स्म। भारते निवसतां ग्रीकदेश्यानामन्यभूपानामपि सभास्वभिनयस्य प्रचुरः प्रचार आसीत्। अस्य प्रभावः संस्कृतनाटकसाहित्यस्योपरि पतितः। भारतीया प्रतिभा ग्रीकनाटकानां प्रभावमात्मसात्कृतवती।

परमेतत्कथनं नितान्तभ्रममूलकम्। यदि भारतीयनाटकसाहित्यं वेदाधारकं मन्यते तदा ग्रीक्प्रभावकल्पना किम्मूला? यदि विकासस्तन्मूलोऽभ्युपगमम्यते तदा तत्र स्वतन्त्रेऽपि सम्भवति परकीयप्रभावकल्पनं किमर्थम्? ग्रीकनाटकैः समं भारतीयनाटकानां तुलनात्कमध्ययनमपि भेदमेव प्रमापयति। तदस्यां स्थितौ भारतीयनाटकोपरि ग्रीकनाटकप्रभावस्य कल्पनं किञ्चित्कथनमात्रम्, न त्ववंशतोऽपि सारवत्। केचन पण्डितमन्याः संस्कृतनाटकेषु 'जवनिका' शब्दप्रयोगं दृष्ट्वा तत्र 'यवनिका' शब्दं शुद्धं मन्यमाना भारतीयनाटकसाहित्यं 'युनान'-देशीयनाटकसाहित्याधमर्णं मन्यन्ते। परमिदमतितुच्छम्, यवनशब्दसम्बन्धस्य दूरपराहतत्वात्। जवनिका हि द्रुतगामिवस्त्रखण्डघकटिताया उपकार्याया नामान्तरम्। उपकार्या भारतीयसाहित्ये यूनानदेशसम्पर्कतः प्रागपि वर्ण्यते स्म। किञ्च यदि यवनसम्बन्धमूलोऽस्य शब्दस्य प्रयोगोऽभविष्यते तदा चवर्गतृतीयादित्वं कथमघटिष्यत। वस्तुतो राजशेखरेण 'जवनिका' शब्दः प्रयुक्तः। तदीयं प्राकृतं संस्कृते परिणमयन्त इमे 'यवनिका' शब्दं कल्पयन्तो यवनसम्बन्धमुद्भावितवन्तः। तदिदमज्ञानमूलकं कथनमक्षोदक्षमेवेति विरम्यते।

संस्कृतरङ्गमञ्चः

भारतीयरङ्गमञ्चस्य व्यवस्थापूर्णत्वमपि यूनानप्रभाववर्णनविपरीतम्। भारतीयरङ्गमञ्चस्य व्यवस्थापूर्णतयैवास्य प्रसारो यावा-सुमात्रा-प्रभृतिदेशेष्वपि पर्याप्तरूपेणोपलभ्यते। रङ्गमञ्चस्य पर्यायौ प्रेक्षागृहरङ्गशालाशब्दौ प्रथेते। नाटकानि प्रथमतो मुक्ताकाशेऽभिनीयन्ते स्म। यदवधि तथाकरणे विघ्नाः प्रारभ्यन्त ततो गृहस्य प्रयोजनमदृश्यत।

भारतोक्त्यनुसारेण प्रेक्ष्यगृहस्य त्रयो भेदाः--१. विकृष्यम्, २. चतुरस्रम्, ३. त्र्यस्रञ्च। विकृष्टम् १०८ हस्तपरिमितं सर्वतो विशालं देवमात्रार्थम्। प्रायो गोलाकारम्।

चतुरस्रं ६४ हस्तपरिमितायामं ३२ हस्तमितपरिणाहञ्च। चतुरस्रत्वञ्चास्य स्वनामसिद्धम्।

आदर्शभूतमिदं प्रेक्षागृहं राज्ञां कृते प्रसिद्धम्। त्र्यस्रं ३२ हस्तमितसकलभुजं लघुनाटकोपयोज्यं त्रिकोणम्। एषु प्रेक्षागृहेषु चतुरस्रं नाम प्रेक्षागृहं सर्वोत्तमम्। एतद्वर्णनावसरे भरतस्य वैज्ञानिकं वैदुष्यं प्रकाशते आदर्शप्रेक्षागृहनिर्माणकाले दर्शका यथा सर्वमप्यभिनेयं द्रष्टुं गेयं च श्रोतुं प्रभवेयुस्तत्र प्रभूतं ध्यानं रक्ष्यते स्म। तथा च नाट्यशास्त्रम्--

'यश्चाप्यास्यगतो भावो नानादृष्टिसमन्वितः।
स वेश्मनः प्रकृष्टत्वाद् व्रजेदव्यक्ततां पराम्।।
यस्मात्पाठ्यं च गेयं च तत्र श्रव्यतरं भवेत्।
प्रेक्षागृहाणां सर्वेषां तस्मान्मध्यममिष्यते।।'(१।२३-२४)

रङ्गमञ्चस्य सर्वप्रथमो भागो रङ्गशीर्षपदेनाभिधीयते। रङ्गशीर्षस्य विस्तारो ८×४ हस्तमितो विधीयते स्म। तत्राभिनयविघ्नोपशान्तये देवानां पूजनं क्रियते स्म। तदनन्तरं तत्तुल्यपरिमाणं नेपथ्यगृहं निरमीयत।

नाट्यमण्डपस्य द्विभूमता दर्पणवत् समतलता च भारतीयनाट्यशास्त्रप्रसिद्धा। तथा च भरतः--

'कूर्मपृष्ठं न कर्त्तव्यं मत्स्यपृष्ठं तथैव च।
शुद्धादर्शतलाकारं रङ्गशीर्षं प्रशस्यते।
कार्यः शैलगुहाकारो द्विभूमिर्नाट्यमण्डपः।
मन्दवातायनोपेतो निर्वातो धारशब्दवान्।।'

दर्शकानामुपवेशनस्य व्यवस्थाऽपि हृद्या विधीयते स्म। सम्प्रति यथा निम्नोन्नता आसनपरम्परा 'गैलरी'-शब्दव्यवहार्या निर्मीयते तादृश्येवासनपरम्परा प्रागपि निर्मीयते स्म। तथा चोक्तम्--

'स्तम्भानां बाह्यतश्चापि सोपानाकृतिपीठकम्।
इष्टकादरुभिः कार्यं प्रेक्षकाणां निवेशनम्।।
हस्तप्रमाणैरुत्सेधैर्भूमिभागसमुत्थितैः।
रङ्गपीठावलोक्यं तु कुर्यादासनजं विधिम्।।'

तदित्थं प्राचीनो रङ्गमञ्चः सुव्यवस्थितरूपो भारतीयनाट्यकलायाः स्वोपज्ञतां प्रकाशयति। भारतीयो रङ्गमञ्चः स्वीयेन वैज्ञानिकबुद्धप्रभवत्वेन सुव्यवस्थाशालित्वेन च विश्वस्य सर्वमपि रङ्गमञ्चमधःकुरुते स्वाधमर्णतां वा प्रापयतीति कथनं न मृषा।

नाटककाराः

संस्कृतभाषायां नाटकानां संख्या न तथा लघ्वी नाप्यतिभूयसी, तथापि शताधिका नाटककारा गणयितुं शक्यन्ते। तेषु नाटककारेषु प्रसिद्धकृतीनां कतिपयनाटककाराणां यथोपलब्धं वृत्तमत्र निर्दिश्यते।

संस्कृतनाटककारेषु कः प्रथम इति प्रश्ने यदि भासः कालिदासो वा प्रथमो नाटककार उच्यते तदा सत्यं नोपलभ्यते। तत्परतश्च परे नाटककारा अभवन्।

अश्वघोषः

अश्वघोष एव प्रथमो नाटककार इति कथनं लूडर्सनमहाशयस्य मतं स्वाधारीकरोति। तेन हि तुरफाननगरेऽश्वघोषकृतं नाटकत्रयं प्रकाशं नीतम्। तत्राद्यम्--'शारिपुत्रप्रकरणम्'षड्भिरङ्कैरपेतम्। अत्र शारिपुत्रस्य मौद्गल्यायनस्य बुद्धोपदेशग्रहणं वर्णितम्। अत्र भरतवाक्यप्रयोगविरहेऽपि नान्दीप्रस्तावनासूत्रधारादिव्यवस्था नाट्यशास्त्रानुकूला। विभिन्नप्राकृतभाषाप्रयोगोऽप्यस्य शास्त्रानुसारी। अश्वघोषस्यान्यन्नाटकद्वयं त्रुटितं विद्यते। तत्रैकं प्रबोधचन्द्रोदयवत् रूपकमेव यत्र बुद्धिधृतिकीर्तिप्रभृतीनां कल्पितपात्राणां चित्रणं कृतम्। इतरच्च मृच्छकटिकसमानम्। एषां नाटकानां भाषा संस्कृतप्राया। एतेनापि प्राचीनतमनाटकरूपतयैषां स्वीकरणं प्राप्तकल्पम्।

यद्यपि कतिपये विद्वंसो भासं नामादिनाटककारमाहुः, परमिदं मह्यं न रोचते, तत्र हेतून् भासकृतिनिर्देशावसरे निवेदयिष्यामि।

कालिदासः

संस्कृतसाहित्ये यावन्तो नाटककाराः प्रथन्ते तेषु कालिदासस्य स्थानं सर्वोच्चमिति निश्चयेन वक्तुं पार्यते। कालिदासस्य तिस्रः नाटककृतयः प्रसिद्धास्तत्रापि शाकुन्तलमप्रतिस्पर्द्धिभावेनावस्थितम्--'काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्या शकुन्तला।' पाश्चात्त्या विद्वांसोऽपि शाकुन्तलं मुक्तकण्ठं प्रशंसन्ति।

कालिदासो महाभारतीयां कथामाश्रित्य शाकुन्तलं नाम नाटकं प्रणीतवान्। महाभारतीया शकुन्तलाकथा निम्नलिखितस्वरूपा--मृगया-गतो दुष्यन्त आश्रमं प्रविशति, शकुन्तलां प्रत्यक्षयति, द्वयोर्हृदययोः प्रेमाङ्कुर उत्पद्यते, शकुन्तला प्रौढस्त्रीव दुष्यन्तेन सह विवाहं तदैव कर्त्तुं तत्परा भवति यदा दुष्यन्तस्तत्पुत्रं राज्येऽभिषेक्तुमनुमनुते, द्वयोः परिणयपूर्वकः सङ्गमः प्रवर्त्तते, कियत्कालानन्तरं राजा स्वां राजधानीमागच्छति, राज्यकार्यासक्तश्च स शकुन्तलां विस्मरति। प्रसूतपुत्रां शकुन्तलां कण्वो राजान्तिकं प्रेषयति, राजा तयोर्ग्रहणं नानुमन्यते, अत्रैव समये जातायाम् 'तवैवायं पुत्र' इत्याकाशवाण्यां राजा तद्ग्रहणं प्रतिपद्यते। इयमीदृशी कथा नितान्तनिष्प्राणा। यदि राजा कामार्त्तो यत्किञ्चित् प्रतिज्ञाय शकुन्तलामङ्कशायिनीं करोति, परतश्च

स्वजनभयात्तदपलपति, जातायां पुनराकाशवाण्यां प्राप्तबल इव तां पुनरादत्ते, तदात्र किं रामणीयम्?

कालिदासस्तु तमेव कथां क्वचिल्लघूकरोति, यथा–शकुन्तला स्वपुत्र राज्यं न प्रतिज्ञापयति, राजा स्वयं न विस्मरति। कविरत्र दुर्वाससः शापं मध्येकृत्य तस्यास्मृतिं रचयति। जाते च शापापगमे राजा तां स्मृत्वोन्मनीभवति। शकुन्तलायाः शीलस्य रक्षार्थं कालिदासेन प्रियंवदानुसूये नाम सख्यौ कल्पिते, ये राजानं शकुन्तलामनोभावं कथयतः। शकुन्तलाप्रत्याख्यानतपश्चरणपुनर्मिलनानि कालिदासकल्पितानि नाटकं चमत्कारि कुर्वन्ति। चरित्रचित्रणं कालिदासस्य शिल्पम्। महाभारतकथायां या शकुन्तला रूक्षप्राया स्वपुत्रस्य भाविना राज्याभिषेकेणात्मानं विक्रीतवती; सैव शकुन्तला कालिदासेन केवलप्रणयमूर्त्तिश्चित्रिता। महाभारतस्य दुष्यन्तः प्रियामपि शकुन्तलां लोकभयाद्विस्मृतां प्रत्याययति, जातायांचाकाशवाण्यां तां स्वीकरोति, परं कालिदासस्य दुष्यन्तः शापवशात्तां विस्मरति, शापापगमे च तदर्थं खिन्नमनास्तपःपूत इव तां पुनराप्नोति, दुष्यन्तस्य प्राथमिकः प्रणयो भावोद्रेकोदितो राजसः शापकृतविस्मरणवशाच्छोधित इवावसाने सात्त्विकत्वं प्राप्य चरममुत्कर्षं भजत इत्येव कालिदासेन निदर्शितम्।

कालिदासः स्वीये शाकुन्तले सौन्दर्यभावनायां रससिद्धौ च परा सिद्धिं प्राप्तवान्। प्रकृतिक्रोडे व्यतिगतबाल्यायाः शकुन्तलायाः स्वरूपे वर्ण्यमाने--

'अधरः किसलयरागः कोमलविटपानुकारिणौ बाहू।
कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सन्नद्धम्।।'

पद्यमिदं पठन् सहृदयः बाह्यप्रकृतेरन्तःप्रकृत्या सामञ्जस्य प्रतियन् शकुन्तलां कमनीयलतारूपां प्रत्यक्षीकुरुते। सौन्दर्यभावनाया सौकुमार्यमावेदयितुं कविरयं यत्र तत्र कृतप्रयासः--

'पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम्।'

रससिद्धौ पुनरयमाचार्य एव। यथावसरं भावानां बोधनेन रसः पुष्यत इत्यस्य कवित्वे प्रत्यक्षदृश्यम्। शकुन्तलायाः प्रतिगृहप्रयाणावसरे--

'यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया,
कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम्।'

अत्रोक्तौ कीदृशं हृदयद्रावकं स्वाभाविकं च वर्णनम्।

शकुन्तलाया प्रस्थानकाले कण्वस्य रोदनं सर्ववेद्यम्, सखीनां बाष्पोदयः सर्वानुमेयः, परमचेतनायाः प्रकृतेः शोकावेगस्तु कालिदासेनैवेक्षितः--

'उद्गीर्णदर्भकवला मृगी परित्यक्तनर्त्तना मयूरी।
अपसृतपाण्डुपत्रा मुञ्चन्त्यश्रूणीव लताः।।'

यत्र कालिदासीयनाटकेषु पात्राणि जीवनशक्तिसम्पन्नानि; उपमाः स्थानीयशोभावर्धनायेव विन्यस्ताश्च भवन्ति, तत्रैव हृदयपक्षोऽपि नानादरभाजनतां नीयते।

कालिदासस्य त्रीणि रूपकाणि प्रसिद्धानि--१. अभिज्ञानशाकुन्तलम्, २. मालविकाग्निमित्रम्, ३. विक्रमोर्वशीयञ्च।

१. अभिज्ञानशाकुन्तलम्

अस्य कथानकमतिप्रथितम्। राजा दुष्यन्तो मृगयार्थं वनं गतो यावत्कण्वाश्रममादरा-दवलोकयितुमुपेति, तावत्तत्र बालपादपान् सिञ्चिन्तीं शकुन्तलामालोक्य तस्यै स्निह्यति, तदीयं जन्म मनसा जिज्ञासते, जाते परिचये गान्धर्वेण विवाहेन तामुपयच्छति, कार्यानुरोधाच्च राजधानीं प्रति परावर्त्तते। राजपरिणीता तद्वियोगखिन्ना च शकुन्तला आश्रमागतस्य दुर्वाससः समुचितमातिथ्यमविधाय तच्छापभाजनं भवति, कण्वेन यथाऽवसरं पत्युः समीपं प्रेषिताऽपि शकुन्तलाशापव्यवहितस्मृतिना पत्यादुष्यन्तेनापरिगृहीता मरीचेराश्रमे सुतमसूत तत्रैव चातिष्ठत्। अथ जातेऽङ्गुलीयकदर्शने सञ्जातशकुन्तलास्मृतिर्देवकार्यानुरोधेन दिवं गत्वा ततः परावृत्तश्च राजा मुनिगौरवादाश्रमं गतो यावच्छकुन्तलां पश्यति तावदेव सा सपुत्रा राज्ञास्वीकृताऽविराममानन्दमाससादेति।

इयमियती कथा कालिदासस्य नाटकरचनाप्रावीण्येन तां मनोहरतामापादिता यया शाकुन्तलस्य मनोहरत्वं परां कोटिमभजत। उत्तमनाटकेऽपेक्षितानां कथोपकथनचरित्रचित्रणप्रकृतिवर्णनरससृष्टीनां प्रागुण्येन नाटकमिदमतिप्रशंसा भाजनमजनि। तत्र जर्मनविदुषा गेटेमहाशयेन कृतस्य शाकुन्तलस्तवस्य संस्कृतरूपं बलदेवोपाध्यायेनोद्धृतं मया ततः प्रत्युद्ध्रियते--

'वासन्तं कुसुमं फलञ्च युगपद्ग्रीष्मस्य सर्वं च यत्
यच्चान्यन्मनसो रसायनमतः सन्तर्पणं मोहनम्।
एकीभूतमभूतपूर्वमथवा स्वर्लोकभूलोकयो-
रैश्वर्यं यदि वाञ्छसि प्रियसखे शाकुन्तलं सेव्यताम्।।'

२. मालविकाग्निमित्रम्

लघुकायेऽस्मिन्नाटके विदर्भराजदुहितुर्मालविकायाः मालवेन्द्रेण सह प्रणयस्य कथा मनोहरया शैल्योपनिबद्धा। नाट्यकलाप्रदर्शनाय रङ्गमवतीर्णाया मालविकाया वर्णने कविना नाट्यशास्त्ररहस्यज्ञानमपि प्रकटीकृतम्। इदं नाटकं कालिदासस्याद्या कृतिरिति ग्रन्थान्तरवदत्र प्रौढिर्नावाप्यते। अत्र रूपके भूम्ना लौकिकी कथोपनिबद्धा।

३. विक्रमोर्वशीयम्

कुबेरमाराध्य प्रतिनिवृत्तोर्वशी मध्येमार्गं केशिनाम्ना राक्षसेन बलादाह्रियमाणा श्रुतरमणीरुदितोपस्थितेन राज्ञा पुरुरवसा राक्षसत्रासान्मोचयित्वा स्वरथेऽवस्थाप्याप्सरोनिकेतं नीयमाना जातप्रबोधमात्रैव तस्मिन्नासक्तिमभजतेति कथाबीजम्।

अत्र नाटके प्रायशो दिव्यानि पात्राणि, उर्वशी स्वर्वेश्या तत्सहचर्योप्सरसः, पुरूरवा अपि दिव्यादिव्य इति भूयसा दिव्यपात्रावतारितानि।

तदेवं त्रिष्वपि रूपकेषु कालिदासेन स्वीयपाण्डित्यप्रकर्षो दर्शितः। ग्रन्थानां प्रातिस्विकं विशदञ्चालोचन ग्रन्थगौरवभयान्मुच्यते।

विशाखदत्तः

विशाखदत्तस्यैकमेव 'मुद्राराक्षसं' नाम नाटकमस्य स्थानं नाटककारेषु प्रधानं प्रमापयति। स्वग्रन्थप्रस्तावनायां दत्तेन परिचयेन कवेरस्य राजवंशोद्भवत्वं प्रकाश्यते, अत एव चास्य राजनीतिनिपुणत्वं स्वाभाविकम्। विशाखदत्तो राजनीतौ निपुणो दर्शने ज्यौतिषे च कृताधिकारः प्रतीयते।

मुद्राराक्षसस्य रचनाकालसम्बन्धे मतत्रयं विद्यते। भरतवाक्ये पाठभेदेन 'दन्तिवर्मा', 'अवन्तिवर्मा', 'चन्द्रगुप्तः' इति पाठैस्त्रीण्यपि मतानि पुष्यन्ति।

दन्तिवर्मा दक्षिणेदेशे पल्लवनरेशो हि ७२० तमे ख्रष्टाब्दे भुवं शशास (अस्मिन् समये म्लेच्छोपद्रवो नासीदिति भरतवाक्यमत्र नान्वेति) द्वितीयचन्द्रगुप्तः ३७५-४१३ ख्रीष्टाब्दकाले आसीदिति तत्रैव काले विशाखदत्तस्य समयः इति जायसवालः (इदमपि मतं न तथ्यं, यतः चन्द्रगुप्तकालात् ५० वर्षतः परतो हूणानामाक्रमणमजायतातो न भरतवाक्यसङ्गतिः)। 'अवन्तिवर्मा एकः काश्मीरकः, अपरश्च कान्यकुब्जशासिता मौखरिवंश्यः। अस्यैव पुत्रो ग्रहवर्मा महाराजहर्षवर्धनस्य भगिनीं राज्यश्रियं नाम परिणीतवान्। अस्यैव समये विशाखदत्तो मुद्राराक्षसं विरचितवानिति मतमेव इतिहाससमर्थितं यतोऽत्रैव काले हूणानामुपद्रवः पश्चिमोत्तरभारतेऽजायत। इयं घटना ५८२ ख्रीष्टाब्दसमीपे जाता, अतो मुद्राराक्षस्य प्रणयनकालः षष्ठशताब्दी सिद्ध्यति।

मुद्राराक्षसस्य विशिष्टता

असत्यामपि शृङ्गारकथायामसत्यपि च प्रणयव्यापारकाले नाटकमिदमलौकिकेन सरसत्वेनामूलमाचूलं चाप्यायितं वर्तते। ओजोगुण एवात्र तथा समृद्धो यथा सामाजिकमनोरञ्जानाय वस्त्वन्तरं नापेक्षते। स्त्रीपात्रस्याभावे विदूषकस्य चाभावे सत्यपि यदिदं नाटकमेतावत्सरसं जातं तदस्य रचयितुः काव्यकलाप्रवीणतायाः परमं प्रमाणम्।

यद्यपि वेणीसंहारनामकं नाटकमपि भूयसा प्रोक्तगुणशालि, परं तत्र युद्धस्य वातावरणं दर्शकानां मनसि किमपि विचित्रं भीतिमिश्रं वैरस्यं सृजति। अस्मिंस्तु 'विनैव युद्धादार्येण जितं दुर्जयं परबलमि'ति परा तृप्तिः।

यथाऽऽधुनिकेषूपन्यासेषु गहनः कथातन्तुर्वाचकानाकर्षति, मध्ये विरन्तुमवसरं न ददात्ति, तथैवात्र पाठकानां जिज्ञासा कदापि मध्ये न विश्रान्तिमासादयति। कुतूहलवर्धकमाख्यानं नाट्यस्य जीवितं तदत्र पर्याप्तभावेनावस्थितमिति चमत्कारि नाटकमदम्। सुघटितकथावस्तुयोजनायां व्यक्तित्वपूर्णपात्रचरित्रचित्रणे, ओजस्विवातावरणोपन्यासे च नाटकमिदमद्वितीयमिति सर्वसम्मतम्।

मुद्राराक्षसे नायकः

अस्य नाटकस्य नायकचन्द्रगुप्तश्चाणक्यो वेति विचारविषयः। केचित् प्रधानफलाश्रयताया चन्द्रगुप्तं नायकं मन्यन्तेऽपरे कथातन्तुसञ्चालनप्रधानतया चाणक्यमेव नायकं स्वीकुर्वन्ति। वस्तुतत्त्वे चिन्त्यमाने चाणक्य एव नायकः सिद्ध्यति। मुद्रया निगृहीतो राक्षसो यत्र तन्मुद्राराक्षसमिति व्युत्पत्तौ मुद्राप्रवर्त्तकस्य नायकत्वं सिद्धिप्रायम्। सत्यव्रतसिंहद्विजेन्द्रनाथावपि मतमिदं समर्थयतः।

विशाखदत्तस्य देवीचन्द्रगुप्तं नाम नाटकान्तरम्

विशाखदत्तकृतं देवीचन्द्रगुप्तनामकं नाटकान्तरमपि प्राप्यते। रामचन्द्रगुणचन्द्रकृते नाटकदर्पणे नाम ग्रन्थेऽस्य विस्तृतमुद्धरणं प्राप्यते। भोजस्य सरस्वतीकण्ठाभरणे अभिनवगुप्तस्य अभिनवभारत्यां चास्योल्लेखो दृश्यते। अत्र नाटके शकराजस्य कारागारात् रामगुप्तस्य महिष्या ध्रुवदेव्याः चन्द्रगुप्तकृत उद्धारो वर्णितः। एतन्नाटकेतिवृत्तमादायैव जयशङ्करप्रसादेन हिन्दीभाषायां 'ध्रुवस्वामिनी' नाम नाटकं प्रणीतम्।

मुद्राराक्षसे काव्यगुणाः

मुद्राराक्षसस्य शैली विलक्षणतमा, अलङ्काराणां प्रयोगोऽपि हृद्यतमः।
आदावेव--

'आस्वादिताद्विरदशोणितशोणशोभां सन्ध्यारुणामिव कलां शशलाञ्छनस्य।
जृम्भाविदारितमुखस्य मुखात्स्फुरन्तीं को हर्त्तुमिच्छति हरेः परिभूय दंष्ट्राम्।'

इति पद्यमोजोगुणगुम्फिततया नितान्तमनोरमम्। अत्रत्यं शरदृतोर्वर्णनमतिरमणीयम्--

'आकाशं काशपुष्पच्छविमभिभवता भस्मना शुल्कयन्ती
शीतांशोरंशुजालैर्जलभरमलिनां क्लिन्दती कृत्तिमैभीम्।
कापालीमुद्वहन्ती स्रजमिव धवलां कौमुदीमित्यपूर्वा
हासश्रीराजहंसा हरतु तनुरिव क्लेशमैशो शरद्वः।'

– – –

भवभूतिः

संस्कृतभाषायां नाटकानां प्रणेतृषु प्रधानान्यतमस्य भवभूतेर्वास्तविकं नाम श्रीकण्ठ इत्यासीत्। 'गिरिजायाः स्तनौ वन्दे भवभूतिसिताननौ' इति पद्यप्रणयनमूलकमस्य भवभूतिनाम्ना प्रथमं श्रूयते। विदर्भदेशवासी श्रोत्रियविप्रवंश्यश्चायं विविधागमशास्त्रपारदृश्वाऽऽसीत्।

हर्षचरिते बाणभट्टः भवभूतेर्नाम कीर्त्तयति, अष्टमशतकोत्पन्नो वामनश्च तदीयग्रन्थतः स्वग्रन्थे उदाहरणं ददाति। राजशेखरोऽपि भवभूतिं स्वपूर्वभवं प्रख्यापयति--

'स्थितः पुनर्यो भवभूतिरेखाया स राजते सम्प्रति राजशेखरः।' इति।

राजतरङ्गिण्याम्--

'कविर्वाक्पतिराजश्रीभवभूत्यादिसेवितः।
जितो ययौ यशोवर्मा तद्गुणस्तुतिवन्दिताम्।।'

इति निर्दिशन् कल्हणो भवभूतेर्यशोवर्मकालिकतां प्रत्येति, यशोवर्मा च ७३६ मिते ख्रीष्टाब्दे ध्रियते स्म। एभिः साक्ष्यैर्भवभूतेः समयः सप्तमशतकासन्नः प्रतिपन्नः।

अस्य कृतित्रयमधुना प्राप्यते–१. महावीरचरितम्, २. उत्तररामचरितम्, ३. मालतीमाधवञ्च। कृतित्रयमपि रूपकप्रकारान्तर्गतमेव। तत्र प्रथमा कृतिः महावीरचरितमित्यालोचका निश्चयन्ति। यदा महावीरचरितस्य कट्वी आलोचना तत्कालभवैरालेचकैः प्रस्तुता तदाऽयं महाकविस्तान् धर्षयन्निवावोचत्--

'ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां जानन्तु ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः।
उत्पत्स्यतेऽस्ति तु मम कोऽपि समानधर्मा कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी।।'इति।

'यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः।' इति च।

अस्य महाकवेः स्वकवित्वे महानादर आसीत्। अयं हि स्वं वाग्देवताया अधिष्ठातारं मन्यते स्म, तदुक्तं तेनैव–'यं ब्रह्माणमियं देवी वाग्वश्येवाऽन्ववर्त्तत।'

करुणरसप्रधानकाव्यनिर्माणे कवेरस्य प्रसिद्धिः। तथा चोक्तम्--

'भवभूतेः सम्बन्धाद् भूधरभूरेव भारती भाति।
एतत्कृतकारुण्ये किमन्यथा रोदिति ग्रावा।।'

१. महावीरचरितम्

महावीरचरितन्नाम नाटकं रामायणीयां रावणवधान्तां कथामाश्रित्य विरचितम्। कथ्यते--भवभूतिना कवित्वाभ्यासकाले नाटकमिदं रचितम्। अत्र रामायायणकथायां नाटकोपयुक्तं परिवर्त्तनं

कृतम्। मालतीमाधवगतं कल्पनासौष्ठवं तथोत्तररामचरितगतो रसपरिपाकश्चात्र यद्यपि नास्ति, तथाप्यत्रयं कथानकैक्यं नितान्तरमणीयम्। अत्र राजनीतेर्विवेचनाऽकारणविस्तृता कियतांशेनोद्वेगमिव जनयति। पात्राणां दीर्घदीर्घैर्भाषणैः कथावस्त्वन्तरितमिव प्रतीयते। चरित्रचित्रणदृष्ट्या रूपकमिदं न तथा प्रशंसनीयं यथेदमीयं रूपकान्तरम्।

२. उत्तररामचरितम्

'उत्तरे रामचरिते भवभूतिर्विशिष्यते' इति स्तूयमानसौष्ठवमुत्तररामचरितन्नाम भवभूतेर्द्वितीयं रूपकं तस्य प्रौढा कृतिः। कवित्वे प्रौढिमासाद्यैव तेनैतद्रूपकं रचितमिति स्वयमेव तत्रोक्तं तेन--

'शब्दब्रह्मविदः कवेः परिणतप्रज्ञस्य वाणीमिमाम्।'

'उत्तररामचरितं' नामकरणेन प्रतीयते यद् रामायणोत्तरकाण्डगता रामकथाऽत्र ग्रथिता, परन्तु नाटकोपयुक्तं परिवर्त्तनं कृतम्। तत्र मुख्यानि परिवर्त्तनानि यथा--१ प्रथमतश्चित्रदर्शनम्, २. अदृश्यया सीतादेव्या वासन्तीरामचन्द्रयोः कथालापश्रवणम्, ३. वासन्तीसमक्षं रामेण स्वहृदयानुरागस्य सीतामात्रविषयकत्वप्रकटनम्, ४. लवचन्द्रकेतुयुद्धम्, ५. वसिष्ठादेः प्राचेतसाश्रमगमनम्, ६. रामसमक्षं तदीयचरितस्यैवाभिनयञ्चेति।

य एव शोकः सीताया वियोगे रघुवंशनायकं रामचन्द्रं व्यथयामास स एव शोकोऽत्रोत्तरचरितेऽपि रामं व्यथयति, परन्तु यद्यपि रघुवंशस्य 'वैदेहिबन्धोर्हृदयं विदद्रे' तथापि धीर इवासौ भ्रातॄन् समाहूय सीतापरित्यागप्रकारं विधिवदादिश्य चान्तरेव व्यथां नियमयति। मन्ये कालिदासः शोकं व्यञ्जनया प्रकाशयति, भवभूतिस्तु रामं तथा रोदयति यथा तद्रुदितेन पाषाणहृदया अपि रुदन्ति। रघुवंशस्य रामः प्रथमं राजा तदनन्तरं मनुष्य इति स राजोचितमाचारं पालयति, भवभूतेस्तु रामः प्रथमं मनुष्यस्ततो राजेति स मानवीयामधीरतां शोकाश्रुप्रवाहरूपेणाविष्कुरुते।

कालिदासस्य रामः सत्यपि दृढे सीतानुरागे लोकाचारं पालयति, परं लोकाचारपालनप्रवृत्तेः पूर्वं दोलाचलचित्तवृत्तित्वं प्रतिपद्यते--

'किमात्मनिर्वादकथामुपेक्षे सीतामदोषामुत सन्त्यजामि।
इत्येकपक्षाश्रयविक्लवत्वादासीत् स दोलाचलचित्तवृत्तिः।।'

भवभूतेस्तु रामः कमप्यविचार्यैव कर्त्तव्यमवधारयति, बाढं तेन स्वाचरणेनाजीवनं पुटपाकप्रतीकाशं सन्तापमनुभवति--

'स्नेहं दयां च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि।
आराधनाय लोकस्य मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा।।'

रामस्य कर्त्तव्यज्ञानमक्षुण्णमेव सत्यपि कष्टाधिक्ये।

भवभूतिः वाल्मीकिकालिदासयोः कवित्वं मनसा परिशील्यैव स्वकवितालतां सिक्तवानित्यत्र

नास्ति संशयः, परन्तु कुत्रापि तादृशं साम्यं नासाद्यते, येन भावापहारकृतं लाघवं दृष्टौ पतेत्। यत्र कालिदासः प्रकृते ललितं कोमलं च पक्षं स्वकविताया विषयतां नयति तत्र भवभूतिः प्रकृतेर्विकटमुग्रं चाशं स्वकविताया विषयतां प्रापयति। कालिदासः--

'कार्या सैकतलीनहंसमिथुना स्रोतोवहा मालिनी,
पादास्तामभितो निषण्णहरिणा गौरीगुरोः पावनाः।'

इति वर्णयति तत्र भवभूतिः--

निष्कूजस्तिमिताः क्वचित्क्वचिदपि प्रोच्चण्डसत्त्वस्वनाः
स्वेच्छासुप्तगभीरभोगभुजगश्वासप्रदीप्ताग्नयः।
सीमानः प्रदरोदरेषु विलसत्स्वल्पाम्भसो यास्वयं
तृष्यद्भिः प्रतिसूर्यकैरजगरस्वेदद्रवः पीयते।।' इति।

अनयोः पद्ययोः पर्यालोचनेन रुचिवैसादृश्यं स्पष्टं प्रतिभासते।

कस्य कवित्वं कीदृशमिति विचारो दृष्टिकोणभेदमाधारीकरोति। केचन वर्णनपक्षं प्रशंसन्ति, परे हृदयपक्षम्। वर्णनपक्षे प्रौढिरभ्यासपाण्डित्याब्यामासाद्यते, हृदयपक्षम्। वर्णनपक्षे प्रौढिरभ्यासपाण्डित्याभ्यामासाद्यते, हृदयपक्षे प्रौढिस्त्वन्तस्तत्त्वपरीक्षणे निपुणैः सूक्ष्मतामानुभवैरवाप्यते। माघस्य काव्ये वर्णनस्य प्राचुर्ये सत्यपि हृदयपक्षो रिक्त इव। भवभूतेः कवित्वमुभयसामञ्जस्येन पूर्णम्। असौ यद्येकतः--

गुञ्जत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघूत्कारवत्कीचक
क्रन्दत्फेरवचण्डधात्कृतिभृतप्राग्भारभीमैस्तटैः।।

अथवा

'लोकालोकालवालस्खलनपरिपतत्सप्तमाम्भोधिपूरं
विश्लिष्यत्पर्वकल्पत्रिभुवनमखिलोत्खातपातालमूलम्।
पर्यस्तादित्यचन्द्रस्तवकमवपतद्भूरितराप्रसूनं
ब्रह्मस्तम्बं धुनीयानिह तु मम विधावस्ति तीव्री विषादः।।'

ईदुशं कम्पोत्पादकं वर्णनं कर्तुं क्षमते, तर्ह्यपरतः--

'अनिर्भिन्नो गभीरत्वादन्तर्गूढघनव्यथः।
पुटपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः।।'

'व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतुर्न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते।
विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं द्रवति च हिमरश्मावुद्गते चन्द्रकान्तः।।'

ईदृशान्यनुभवैकलभ्यानि हृदयमर्मस्पृशि वर्णनानि कर्त्तुमपि क्षमते।

गुणगौरवेण भवभूतेरन्यद्रूपकद्वयमतिक्रम्य वर्त्तते तदीयमुत्तररामचरितमित्युक्तमपि केनचित्- 'उत्तरे रामचरिते भवभूतिर्विशिष्यते'। अत्र नाटके पात्राणां चरित्राणि नितान्तोज्ज्वलानि चित्रितानि। यद्यपि कतिपये समालोचका अत्रापि क्रियावेगस्याभावं कथयन्ति परन्तु तन्नात्र तथा प्रकटम्। अन्तिमाङ्के भवभूतिना यो नाटकान्तरसमावेशः कृतस्स तु कालिदासकृतीनामपि मुखं मलिनयति।

३. मालतीमाधवम्

इदं दशभिरङ्कैर्विरचितमेकं विशालं प्रकरणम्। कविकल्पनाप्रसूतो मालतीमाधवयोः प्रेमाऽतिसुन्दर-प्रकारेणात्रावतार्य वर्णितः। यौवने उन्मत्तस्य प्रेम्णोऽत्र प्रगाढं निदर्शनम्। माधवेन मालतीवियोगे क्रियमाणा विलापाः विक्रमोर्वशीयं नाम कालिदासीय रूपकं स्मारयन्ति। नवमेऽङ्के प्रियतमां प्रति सन्देशं प्रेषयितुं माधवेनानुरुध्यमानो मेघो मेघदूतकाव्यस्मरणाय वाचकान् बलवत् प्रेरयति।

'ओजःसमासभूयस्त्वमेतद्-गद्यस्य जीवितम्' इति ब्रुवाणो रीतिकारो भवभूतिनाऽत्र प्रकरणे दीर्घसमासां गद्यावलिं प्रयुज्य बहुसम्भावितः। अत्र हास्यरसस्य सर्वथाऽभावो यद्यपि वैरस्यावहस्तथापि घोरभीषणातिमानुषवस्तुजातवर्णनाकर्णनाक्षिप्तहृदयो वाचकस्तन्न चेतयते।

४. भवभूतेः काव्यशैली

भवभूतिरतिभावुकः कविः। यदि भवभूतेः कृतिषु कालिदासकृतिसुलभं सौन्दर्यं माधुर्यं च दुरापं तर्हि परिमितैः पदैर्वस्तुस्वरूपस्य वर्णने भवभूतिः कालिदासमप्यतिशेते।

जगति भीषणस्य विशालस्यात एवालौकिकस्य च वस्तुनो वर्णनेऽस्य महानभिनिवेशः। एतत्कृतानि उत्तुङ्गपर्वतानां निबिडाटवीनां च वर्णनानि नितान्तहृद्यानि।

मनोगतस्य भावस्य वाचि यथावद्विनिवेशनमस्य वैशिष्ट्यम्।

मनोभावानां कायिकप्रतिफलनस्य चित्रणे त्वयमद्वितीय एव। यथा--

'अवसवलितमुग्धस्निग्धनिस्पन्दमन्दैः' एतेन पात्राणां स्वाभाविकचित्रणाय बहु प्रयतितं साफल्यं चाधिगतम्।

'कञ्चुकी--रामभद्र (इत्यर्धोक्ते) महाराज...। रामः--ननु रामचन्द्र इत्येवोपचारो मां प्रति शोभते तातपरिजनस्य।' इत्यादिकमत्रोदाहर्तुं शक्यते।

भवभूतिः सरलानां सरसानां च हृदयमर्मोद्घाटकानां पद्यानां निर्माणे सफल इतीह दिङ्मात्र मुदाह्रियते--

'किमपि किमपि मन्दं मन्दमासत्तियोगा-
दविरलितकपोलं जल्पतोरक्रमेण।

अशिथिलपरिरम्भव्यापृतैकैकदोष्णो-
रविदितगतयामा रात्रिरेवं व्यरंसीत्।।'

सत्स्वपि सर्वविधेषु वृत्तेषु सफलेषु कविरयं शिखरिण्यां पर्याप्तां सफलतामापदिति विचार्यैव केनचिदुक्तम्-

'भवभूतेः शिखरिणी निरर्गलतरङ्गिणी।'

हर्षनृपतिः

समयो जीवनवृत्तं च

महाराजहर्षवर्द्धनः प्रभाकरवर्द्धनाद् यशोमत्यामजनि। अस्य भ्राता राज्यवर्धनः कनिष्ठा भगिनि च राज्यश्रीः आस्ताम्। पञ्चनदप्रदेशे बहूपद्रवतो हूणान् पराजेतुं प्रेषिते भ्रातरि तमनुगच्छन्नयं मध्येमार्गं पितुरस्वास्थ्यं श्रुत्वा राजधानीं परावृत्तः सन् पितुर्मरणे जाते तदौर्ध्वदेहिकं कृत्वा यावद् भ्रातुरागमनं राज्यं शशास, आगते च तस्मिंस्तद्राज्यं भरतो रामायेव तस्मै प्रतिपादयामास। दुर्दैववशाद्राज्यवर्धनः। शशाङ्कनामकेन वङ्गीयनृपतिना छलेन निहतः। तदनन्तरं हर्षवर्धनो राजा बभूव। अस्य राजधानी स्थाण्वीश्वरनामकं स्थानमासीत्। अस्य राज्यकालः ६०६-६४७ ख्रीष्टाब्दमासीदिति प्रतीतम्।

अस्यैव राजत्वकाले प्रसिद्धचीनयात्री 'ह्वेनसांगो' नाम भारतमाजगाम, योऽनेन सत्कृतः। तस्यैव संसर्गेण हर्षो बौद्धधर्मस्यादरकरः संवृत्तः। सर्वमपीदं वृत्तं बाणकृतहर्षचरित-ह्वेनसांगयात्राविवरणाभ्यां ज्ञायते।

हर्षवर्द्धनस्य रूपकत्रयं प्रथते-१. रत्नावली, २. प्रियदर्शिका, ३. नागानन्दञ्च। आदिमे द्वे नाटिके, चरमञ्च नाटकलक्षणयोगि।

केचन ग्रन्थानामेषां कर्त्तारं धावकं नाम कविं मन्यते। तेषामयमाशयः--धावको नाम कविरर्थक्रीतः सन् हर्षनाम्ना रूपकत्रयं निरमात्, वस्तुतो हर्षो नासीत् कविः। तेषामस्यां धारणायां मम्मटभट्टस्य 'श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनम्' एतादृशः काव्यप्रकाशगतो लेख एव मूलम्। क्वचित्पुस्तके धावकस्य स्थाने बाणस्योल्लेखः, तत्पाठानुसारिभिर्बाणस्यैव तद्रूपकत्रितयकर्तृत्वं मन्यते। परं सर्वमपीदं भ्रान्तिमूलकम्, बाणभट्टेन 'राज्ञां सम्भाषणेषु परित्यक्तमपि मधु वर्षन्तम्, काव्यकथास्वपीतामृतमुद्वनन्तम्, अस्य कवित्वस्य वाचो न पर्याप्तो विषयः' इत्थं प्रशस्यमानवैदुष्यकवित्वस्य तस्य राज्ञः स्वयमेव तद्ग्रन्थप्रणयनशक्तत्वात्। धावकाय बाणाय वाऽसौ बहुधनं दत्तवानिति कथनेन तदीयं विद्वत्प्रियत्वमात्रं सिद्ध्यति न परकीयकृतिक्रेतृत्वम्।

यच्च केचिद्राजकार्यासक्तस्य तस्य ग्रन्थप्रणयनक्षमसमयालाभं हेतुमुपस्थापयन्तस्तद्र-चितग्रन्थानपलपन्ति, ते तु दयनीयाः। यदि वर्त्तमानयुगस्य प्रधानमन्त्रिणो ग्रन्थान् लिखितुं समयं

लभन्ते, तदा तस्य युगस्यराजा समयं न लभतेति कथनस्यामूलकत्वात्। तस्मात् ते ग्रन्थास्तत्कृता एव। किञ्च यदि ते ग्रन्था धावकरचिता अभविष्यंस्तदा तदतिरिक्ता काचन धावककृतिरवश्यं प्रथिताऽभविष्यते। बाणेन यदि ते ग्रन्था रचिता अभविष्यंस्तदा बाणस्य शैली तेषु ग्रन्थेषु प्राप्स्यत। अतः सिद्धमिदं यत्ते त्रयोऽपि ग्रन्था हर्षनृपतिप्रणीता एव।

इतिहासे बहवो हर्षनामानो नृपतयः श्रुतास्तत्कतमोऽयं रूपकत्रितयप्रणेता हर्ष इति सम्भवति प्रश्नः। तत्र १११३–११२५ खीष्टाब्दवर्त्ती कश्मीरराज हर्षोऽमीषां रूपकाणां प्रणेतेति कथनं न सम्यक्, यतः अष्टमशतकान्तभागे वर्त्तमानेन नृपतिययापीडमन्त्रिणा दामोदरेण स्वीये कुट्टिनीमते रत्नावलीश्लोक उद्धृतोऽतो रत्नावलीकर्त्तुरष्टमशतकपूर्ववर्त्तित्वं निश्चितम्। इत्सिङ्गलेखसाक्ष्येण च शीलादित्यापरनामकस्य हर्षस्यैव तत्कर्त्तृत्वं सिद्ध्यतीति वृथा कल्पनान्तरम्।

त्रयाणामपि रूपकाणामेककर्त्तृकत्वम्

त्रिष्वपि रूपकेषु प्रस्तावनायां हर्षस्य नाम स्मर्यते, एतेनैषामेक–कर्त्तृकत्वं सिद्धम्। पद्यमेकं रत्नावलीप्रियदर्शिकयोः समानम्, पद्यद्वयं य प्रियदर्शिकानागानन्दयोः समानमिति समाना शैली, कथावस्तुसादृश्यं चेति सर्वं मिलित्वा त्रयाणामपि रूपकाणामेककर्त्तृकत्वं व्यवस्थापयति।

कथावस्तु

रत्नावल्याः कथावस्तु उदयनसागरिकयोः प्रणयमाधारीकरोति पोतभङ्गेन दुरवस्थतां गमिता रत्नावलीनाम्ना स्वमप्रख्याप्य सागरिकानाम्ना उदयनराजभवने प्रविश्य तन्महिष्या वासवदत्ताया दासी बभूव। उदयनसागरिकयोनुरागे विदिते पतिसुखकामनया स्वसुखं विहाय वासवदत्ता तयोर्विवाहमनुमेने।

अस्याः कथाया आधार इतिहासो जनश्रुतिर्वेति न ज्ञायते। इयं कथा कालिदासकृतस्य मालविकाग्निमित्रस्य कथामनुहरति।

प्रियदर्शिकायामुदयनारण्यिकयोः प्रणयकथा वर्णिता विद्यते। अङ्गराजस्य दृढवर्मणः सुता प्रियदर्शिका उदयनस्य वाग्दत्ता वधूरासीत्। तयोर्विवाहात् प्रागेव दृढवर्मा कलिङ्गराजेन वन्दीकृत इति प्रियदर्शिका आरण्डिकेति कल्पितनाम्नोदयनराजभवनं समागत्य नानाघटनापरिवर्त्तनानन्तरं जाते परिचये राज्ञा परिणीता। कथानकमिदं रत्नावलीकथानकच्छायानुहार्येव।

नागानन्दे जीमूतवाहनस्य यशो गीतम्। पञ्चाङ्कोपनिबद्धेऽत्र नाटके प्रथमेऽङ्के जीमूतकेतावाश्रमं गते जीमूतवाहनोऽपि पितृप्रदत्तं राज्यं विहाय तत्रैव तत्सेवायां गच्छति, तत्रैव गौरीमन्दिरे वीणावादनपरायां मलयवत्यामनुरज्यते च। द्वितीयेङ्के जीमूतवाहनमलयवत्योर्विवाहः प्रस्तूयते। तृतीयेऽङ्केऽपि तदनुबन्ध एव। चतुर्थेङ्के समुद्रतीरं गतो जीमूतवाहनः शैलशिखरं

गच्छति, तत्र गत्वा जानाति यत् गरुडः प्रतिदिनमेकं नागमत्ति, अद्य शङ्खचूडस्य पर्यायः। निषेधत्यपि शङ्खचूडे दयापरवशोऽसौ तस्य स्थाने स्वं गरुडभोज्यमुपकल्पयति, तदीयेन त्यागेन पुष्पवृष्टिर्जायते, गौरीप्रसादात् सर्वे जीवनं प्रतिपद्यन्ते येन रुदत्याः प्रियायाः विलपतोर्जननीजनकयोश्च नयनानि जीमूतवाहनः स्वदर्शनेन शिशिच्यति।

नाटकेऽस्मिन् बौद्धहिन्दुधर्मयोरतिमधुरा संसृष्टिरस्ति।

रत्नावल्याः प्रसिद्धिः

रत्नावली स्वीयेन गुणगणेन प्राचीनकालादेव प्रसिद्धा। शास्त्रीयपद्धतिमाश्रित्य प्रणीतमिदं रूपकमिति हेतुना दशरूपकेऽतीवादरोऽस्या जातः। साहित्यदर्पणेऽपि सन्धितदङ्गानां निरूपणस्य प्रसङ्गे रत्नावली प्रचुरमादृता। श्रीहर्षः आदर्शभूतं कथानकमाश्रित्य भव्यं रूपकमिदं कृतवान् यदुदाहरन्ति यथाप्रसङ्गं रीतिकृतः।

श्रीहर्षस्य काव्यशैली

श्रीहर्षस्य काव्यशैली सरला सुबोधा वैदर्भीपरिष्कृता। वर्णनस्य स्वाभाविकता विशदता च हृदयमाकर्षतः। यद्यप्यस्य कृतौ सूक्ष्मेक्षिकाया उत्प्रेक्षायाश्च वैरल्यमेव, तथापि प्रसादगुणो नितान्तहृदयावर्जकः।

रोमाञ्चकदृश्यकाव्यस्य यावन्ति कमनीयान्युपकरणानि सम्भवन्ति तेषां सर्वेषां प्रयोगेऽयं सदा जागरूकः। वर्णनचातुरी चास्य सर्वमनोहरा।

दृश्यताम्--

'यातोऽस्मि पद्मवदने समयो ममैष सुप्ता मयैव भवती प्रतिबोधनीया।
प्रत्यायनामयमितीव सरोरुहिण्याः सूर्योऽस्तमस्तकनिविष्यकरः करोति।।'

'किं पद्मस्य रुचिं न हन्ति नयनानन्दं विधत्ते न किं
वृद्धिं वा झषकेतनस्य तनुते नालोकमात्रेण किम्।
वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरुज्जृम्भते
दर्पः स्यादमृतेन चेदिह तदप्यस्त्येव बिम्बाधरे।।'

निम्ननिर्दिष्टं चन्द्रोदयवर्णनं कवेः सूक्ष्मनिरीक्षणं व्यञ्जयति--

'उदयतटान्तरितमियं प्राची सुचयति दिङ् निशानाथम्।
परिपाण्डुना मुखेन प्रियमिव हृदयस्थितं रमणी।।'

श्रीहर्षनृपतिरयं रूपकरचनायां कालिदासमनुकुर्वन्निव प्रतीयते। भवभूतिरस्य गर्भाङ्गयोजनामनुहरतीति गौरवमप्यस्य महत्त्वं गमयति।

भट्टनारायणः

स्वीयेन एकमात्रेण वेणीसंहारनाम्ना नाटकेन भट्टनारायणः संस्कृतसाहित्येऽतितरां प्रख्यातः। किंवदन्ती प्रसिद्धा यद् गौडदेशशासकेन आदिशूरेण ब्राह्मणधर्ममुन्नेतुं कान्यकुब्जदेशादानीय निवासितेषु ब्राह्मणेष्वयमप्येक इति। आदिशूरः पालवंशोत्थानतः पूर्ववर्त्ती राजेति तस्य समयः सप्तमशताब्द्या उत्तरार्धमास्थातुं युक्तम्। दशमशतकोत्पन्नो धनिको वेणीसंहारमुद्धरति, आनन्दवर्धनोऽपि ध्वन्यालोके 'कर्त्ता द्यूतच्छलानामि'त्यादि पद्यमुद्धृतवान्, वामनोऽपि महताऽऽदरेण वेणीसंहारगतं पद्यम्--'पतितं वेत्स्यसि क्षितौ' इति समुद्धृत्य मीमांसा चक्रे। एतत्सर्वमालोच्यन्तो विद्वांसो भट्टनारायणस्य समयमष्टशतकमध्यभाग निर्णयन्ति।

धर्मकीर्त्तिकृताया रूपावतारस्य नीवीनामिकायाष्टीकाया हस्तलिखितप्रतेरेकस्या अवगम्यते यद् बाणप्रेरणया भट्टानारायणः कस्यचिद् बौद्धभिक्षोः शिष्यो जातः। तदनन्तरं भट्टनारायणो धर्मकीर्तिश्च मिलित्वा रूपावतारमलिखताम्। एतेनापि भट्टनारायणस्य बाणभट्टसमकालिकत्वं प्रतीयते।

अस्य कान्यकुब्जाभिजनत्वं प्रति तु न कस्यापि विमतिः।

वेणीसंहारम्

नाटकमिदं महाभारतीयं कथावस्त्वाश्रित्य विरचितम्। दुःशासनापमानसन्तप्ता द्रौपदी घोरां प्रतिज्ञामकृता, यद् 'अहं दुःशासने निहत एव कैश्यसंयमनं करिष्यामि।' अस्या एव घटनायाः पूर्त्तौ महाभारतस्य या कथा साऽत्र वर्णिता।

अत्र नाटके षड् अङ्काः सन्ति। प्रथमोऽङ्कः कृष्णचन्द्रस्य दौत्यात् प्रारभ्यते यत्र विफले भगवति कृष्णे कुपिते च युधिष्ठिरे समरदुन्दुभिरताड्यत। द्वितीयेऽङ्के दुर्योधनभानुमत्योः संवादः। तृतीये प्रवेशकेन धृष्टद्युम्नकृतद्रोणवधावगमः, कुपितस्याश्वत्थाम्नः सकलराजन्यकनिन्दा, कर्णाश्वत्थाम्नोर्वाक्कलहश्च प्रधानं वस्तु। चतुर्थेऽङ्के सुन्दरकद्वारा युद्धस्थितौ दुःशासनभीषणवधपर्यन्तायां निवेदितायां दुर्योधनस्य खेदः। पञ्चमेऽङ्के धृतराष्ट्रगान्धार्यो दुःखितत्वेन दुर्योधनं पाण्डवैः सह सन्धिं विधातुमागृह्णीतः, परं नासौ मन्यते। षष्ठेऽङ्के चार्वाकमुनिवञ्चनया यावद्युधिष्ठरो वह्निप्रवेशमभिलष्यति तावदेव सत्ये विदिते सर्व आनन्दन्ति, द्रौपदी च दुःशासनामृजा केशान् संयमयति।

संस्कृतनाट्यशास्त्रानुसारेण वेणीसंहारं शास्त्रीयदृष्ट्याऽऽदर्शभूतम्।

यद्यप्यत्र नाटके नाटकीयवस्तूनां विन्यासस्तथा सुश्लिष्टतया घटितो यथा नाटकीयवस्तूदाहरणायैव निर्मितमिदं नाटकमिति सन्देहः सम्भवति, परन्तु नेयं वस्तुस्थितिः, सिद्धनाटककारप्रतिभोद्भूते रूपके नाटकीयवस्तूनि स्वतो यथास्थानं निविशन्ते यान्युदाहरति नाट्यरीतिकारः।

पात्रसमौक्षा

वेणीसंहारस्य पात्राणीतिहासप्रसिद्धचरितानि। तेषां केवलं रञ्जनमत्र कृतम्। भीमसेनस्य चरितं व्यापकं प्रभावपूर्णञ्च। दृढप्रतिज्ञो भीमो निजां प्रतिज्ञां पूरयति, द्रौपद्यपमानदीपस्तदीयहृदये यावत्प्रतिज्ञापूर्त्तस्तावदतन्द्रभावेन प्रज्ज्वलति। भीमः स्वबलावलिप्त इति तत्कृतविकत्थनाभिः प्रतीयते।

दुर्योधनोऽत्रात्मविश्वासिभावेन चित्रितः। युद्धे प्रवृत्ते तस्य भानुमत्या सह शृङ्गारप्रथनमीषदुद्वेजकम्। जाते कुलक्षये केवलमात्मनो रक्षार्थमसौ पाण्डवैः सह सन्धिं नानुमन्यत इति तस्य वीरत्वप्रशस्तिः।

अश्वत्थामाऽत्र पुत्रकृत्ये सावधानः। पितरि निहते कुपितोऽकेशवं जगद्विधातुमिच्छति कर्णस्यात्मश्लाघयाऽसौ नितान्तं क्षुभ्यति। अप्राप्तविकासं तस्य शौर्यं तस्मिन्नेव लीयते।

शैली

यद्यपि भट्टानारायणेनात्र वेणीसंहारे पात्राणां चित्रणं साधु कृतम्, पात्राणां व्यक्तित्वं च विशदीकृतम् परन्तु कथायां कापि मन्दतेव प्रतिभासमाना नाटकोपयुक्तं क्रियावेगं विघटयति। वीररसस्यौजसश्चात्र प्रवाहः। भवभूतिरिव भट्टनारायणोऽपि संस्कृते प्राकृतेऽपि च दीर्घसमासं वाक्यजातं प्रायुङ्क्त। भट्टनारायणो निशावर्णनं साधु कृतवानिति निशानारायण आख्यायते। काव्यदृष्ट्या भट्टनारायणस्य कृतिरियं वीररसं समेधयितुं प्रयतते। भट्टानारायणो वैष्णवः कविरिति स नान्द्यामेव राधाकृष्णयोः केलिं वर्णयति। स हि कृष्णचन्द्रस्य भगवद्भावं महत्त्वं चैभिः शब्दैः प्रकाशयति--

आत्मारामा विहितमतयो निर्विकल्पे समाधौ
सत्त्वोद्रेकाद्विघटिततमोग्रन्थयः सत्त्वनिष्ठाः।
यं वीक्षन्ते कमपि तमसां ज्योतिषां वा परस्तात्
तं मोहान्धः कथमयममं वेत्तु देवं पुराणम्।।'

वर्ण्ये वीरभावे कीदृशी शब्दावली प्रयुज्यते इत्यस्मिन्नयं सिद्धहस्तः।

'चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघातनिष्पीडितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य।
स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणिरुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि भीमः।।'

नाटकदृष्ट्या नितान्तनिर्दोषं काव्यदृष्ट्याऽपि परमरमणीयमिदं नाटकम्, अत एव चैकेनैवानेन ग्रन्थेन भट्टनारायणोऽमरो जातः।

शूद्रकः

संस्कृतसाहित्ये शूद्रकस्य महती प्रसिद्धिः। वेतालपञ्चविंशतिकायां दशकुमारचरिते बाणस्य

कादम्बर्यां राजतरङ्गिण्यां कथासरित्सागरे चास्य नामानुश्रुयते।

अस्य कालनिर्णये बहवो मतभेदाः--

(१) स्कन्दपुराणमतेन विक्रमादित्यात् पूर्ववर्त्ती नृपोऽयम्।

(२) अनेके विद्वांसो राज्ञा शिमुकेनान्ध्रभृत्यकुलोत्पन्नेन सहास्याभेदं कल्पयन्तोऽस्य समयं विक्रमप्रथमशतकं कल्पयन्ति।

(३) वामनः स्वग्रन्थे शूद्रकं स्मरति। वामनपूर्ववर्त्ती दण्डी स्वीये काव्यादर्शे 'लिम्पतीव तमोऽङ्गानी'ति शूद्रकपद्यमुद्धरति। एतेन सप्तमशतकपूर्ववर्त्तित्वमायाति।

(४) मृच्छकटिकस्य नवमेऽङ्के बृहस्पतिर्मङ्गलविरोधितया स्मर्यते, वराहमिहिरश्च तयोर्मैत्रीमाह। एतेनास्य ग्रन्थस्य वराहमिहिरकालपूर्वभवत्वे सिद्धे वराहमिहिरस्य षष्ठशातकोत्पन्नतायां प्रतीतायां शूद्रकस्य तत्पूर्वकालिकत्वं मन्तव्यम्।

चन्द्रबली पाण्डेयोऽमून्याश्रीत्य शूद्रकं वसिष्ठीपुत्रं श्रीपुलुमाविनाऽभिन्नं प्रतीत्य १३०-१५५ ख्रीष्टाब्दकालिकं प्रमापयति।

मृच्छकटिकस्य कथाभागः

अत्र रूपके चारुदत्तवसन्तसेनयोः प्रणयकथायाः सरसं चित्रणं कृतं, परं तेनैव सह तत्कालिकसमाजस्य चित्रमप्यङ्कितम्। एतत्प्रकरणगतकथा भागद्वयेविभक्ता। प्रथमो भागश्चारुदत्तवसन्तसेनयोः प्रेमकथालङ्गितां निनीषति, द्वितीयश्च भाग आर्यकस्य राज्यप्राप्तिं प्रगुणयति। प्रथमोंऽशो भासकृतस्य दरिद्रचारुदत्तनामकस्य रूपकस्य शब्दसोऽर्थशश्चानुकरणं करोति। द्वितीयोंऽशश्च कविप्रतिभासृष्टः। द्वयोरंशयोर्योजने कवेश्चातुर्यं स्फुटम्। दशाङ्कनिबद्धेऽत्र रूपके कविना क्वचन गुणवति वदान्यतया दरिद्रे च विप्रे चारुदत्ते वैश्यकुलोत्पन्नाया वसन्तसेनाया वेश्याया निरुपधिः प्रेमा, शकारस्य तत्रानुरागोदयस्तस्यामनुरागमनवदधत्यां द्वेषस्तन्मूला तद्वधप्रवृत्तिः, ततश्च न्यायालये चारुदत्तस्य प्राणदण्डः, भाग्यवशात्तदुज्जीवनम्, राज्यपरिवर्त्तनेनार्यकस्य राज्यप्राप्तिश्चारुदत्तवसन्तसेनयोर्विवाहश्चेत्यादयोऽर्था निपुणं वर्णिताः।

चरित्राणि

वसन्तसेना उज्जयिन्या वेश्या याऽत्र प्रधाननायिका। वेश्यापि सा प्रेम कर्तुं जानाति, मात्राऽऽगृहीताऽपि सा शकारे नानुरागं भजते। शकारे तद्वधप्रवृत्तेऽपि सा स्वगुणैरेव जीवति। तस्यां न केवलं प्रेमप्रकर्षः, परं स्त्रियामपेक्षिता दयादाक्षिण्यादयोऽपि प्रचुरमात्रायामुपलभ्यन्ते।

धूता पतिपरायणा सा हि स्वपतिप्रीतये कष्टसहनोद्यता। सा हि स्वपतिकलङ्कप्रक्षालनाय स्वीयान्यमूल्यान्याभरणान्यपि वसन्तसेनायास्तुच्छानामाभरणानां परिवर्त्ते दातुमुद्यता।

शकारो नितान्तगर्वी चारुदत्तस्याकारणशत्रुश्च। स हि वसन्तसेनायाः कण्ठं मर्दयति तद्दोषं च चारुदत्तस्य शिरसि न्यस्यति, तथापि चारुदत्तस्तस्मै क्षमां ददाति।

अन्येषामपि पात्राणां साधु चित्रणमत्र कृतमिति रूपकमिदं सजीवमिव सम्पन्नम्।

अत्रत्यानि पात्राणि न कल्पितस्वरूपाण्यपि तु सर्वत्र सुलभानीति विशेषः।

तत्कालिकी समाजदशा

शूद्रकस्यैकैवेयं मृच्छकटिकं नाम कृतिस्तत्कालिकसमाजदशायाः प्रस्फुटितं चित्रं प्रकटीकरोति।

तस्मिन्समये उज्जयिनी भारतस्य समृद्धा नगरी, फलतस्तत्र चौर्यद्यूतयोः प्ररूढः प्रचारोऽवर्त्तत। वेश्यालयानां प्राचुर्यं विलासितायाः प्रमाणम्। मनुस्मृतिर्न्यायालयेष्वाद्रियमाणाऽऽसीत्। ब्राह्मणा अपि व्यापारार्जितविभवाः श्रेष्ठिनः कथ्यन्ते स्म। राज्ञां प्रभुत्वमधिकं परं ते मन्त्रिणां सहयोगमपेक्ष्यैव कार्यं चालयन्ति स्म। चैत्यानि विहाराश्च भूयसा निरमीयन्त यत्र रोगीणां शुश्रुषाऽपि व्यधीयत। क्रीतदासप्रथाऽवर्त्तत। राजशक्तेर्दुर्बलतायाः प्रधानं प्रमाणं कियतैव कालेन राज्यपरिवर्त्तनं दृश्यते। बौद्धधर्मो यद्यपि सम्पन्नदशस्तथापि तत्र दोषाः समाविष्टा आसन्।

काव्य-शैली

शूद्रकस्य काव्यशैली सरलतमा, दीर्घः समासो, गाढो बन्धश्च नानेनादृतः। नवानां भावानामुद्भावने जागरूकमतेरस्य काव्ये शृङ्गारस्य पुष्टं रूपं दृश्यम्। वर्षाया वर्णनं नितान्तहृद्यम्। शूद्रकेण राजन्यायभवनस्य यद् वर्णनं कृतं तदतिहृद्यम्। दृश्यताम्--

'चिन्तासक्तनिमग्नमन्त्रिसलिलं दूतोर्मिशङ्कुलं
पर्यन्तस्थितचारनक्रमकरं नागाश्वहिंस्राश्रयम्।
नानावाशककङ्कपक्षिरुचिरं कायस्थसर्पास्पदं
नीतिक्षुण्णतटं च राजकरणं हिंस्रैः समुद्रायते।।'

हासप्रयोगेऽपि कवेरस्य साफल्यम्। यज्ञोपवीतस्योपयोगे विचार्यमाणे--

'यज्ञोपवीतं हि नाम ब्राह्मणस्य महदुपकरणद्रव्यं विशेषतोऽस्मद्विधस्य, कुतः--

'एतेन मापयति भित्तिषु कर्ममार्गा--
नेतेन मोचयति भूषणसम्प्रयोगान्।
उद्घाटको भवति यन्त्रदृढे कपाटे
दष्टस्य कीटभुजगैः परिवेष्टनञ्च।।'

सर्वांशतो विचारेण नाटकमिदमतिसफलम्। आधुनिकयुगेऽप्यस्य चमत्कारित्वमक्षुण्णमत एव पाश्चात्या आलोचका नाटकमिदं प्रशंसन्ति।

भासः

भासस्य काले निर्णये प्राचां कवीनां लेखकानाञ्च लेखा अवलम्बनानि।

तत्र--

१. कालिदासेन 'प्रथितयशसां भाससौमल्लकविपुत्रादीनाम्' इत्यादरातिशयेन सह तदीया प्रचुरा प्रसिद्धिरुक्ता।

२. 'गौडवहो' नामकप्राकृतप्रबन्धे वाक्पतिना 'भासम्मि जलनमित्ते' इत्यभिधाय कथामेकां प्रतीङ्गितं कृतम्। सा च--भासो व्यासश्च प्राचीनमुनी 'विष्णुधर्म' नामकं ग्रन्थं स्वस्वनिर्मितं प्रकर्षपरीक्षार्थं पावके प्रचिक्षिपतुः। वह्निश्च विष्णुधर्मं भसकृतं नाधाक्षीत्। एषैव भासस्य ज्वलनमैत्री।

३. उक्तमेवार्थं द्वादशशताब्दीसम्भूतो जयानको नाम कविः स्वीये 'पृथ्वीराजविजय'नामके काव्ये--

'सत्काव्यसंहारविधौ खलानां दीप्तानि वह्नेरपि मानसानि।
भासस्य काव्यं खलु विष्णुधर्म सोऽप्याननात् पारदवन्-मुमोच।।' इति निबबन्ध।

४. अभिनवगुप्तः स्वकृतेऽभिनवभारतीग्रन्थे भासं स्मरन् पद्यमिदं तन्नाटकादुद्धृतवान्। 'महाकविना भासेनापि स्वप्रबन्धे उक्तम्--'

'त्रैतायुगं तदिह हन्त न मैथिली सा
रामस्य रागपदवी मृदु चास्य चेतः।
लब्धा जनस्तु यदि रावणमस्य कायं
प्रोत्कृत्य तन्न तिलशो न वितृप्तिगामी।।'

५. बाणभट्टः स्वीये हर्षचरिते भासस्य विषये 'सूत्रधारकृतारम्भैः' इत्याद्युक्तवान्।

६. दण्डिनाऽपि भासः 'सुविभक्तमुखाद्यङ्गैः' इत्यादिनाऽवन्तिसुन्दरीकथायां स्मृतः।

७. प्रतिमानाटके बृहस्पतेरर्थशास्त्रं स्मृतं न चाणक्यस्य। एतेन चाणक्यात् प्राचीनता भासस्यापतिता। भासस्य--

'नवं शरावं सलिलैः सुपूर्णं सुसंस्कृतं दर्भकृतोत्तरीयम्।
तत्तस्य माभून्नरकं स गच्छेद्यो भर्तृपिण्डस्य कृते न युध्येत्।।'

पद्यमिदमुद्धरता चाणक्येनापि सा समर्थिता।

८. राजशेखरः स्वकविविमर्शे लिखितवान्--

‘भासो रामिलसौमिलौ वररुचिः श्रीसाहसाङ्कः कवि-
मैण्ठो भारविकालिदासतरलास्कन्धः सुबन्धुश्च यः।
दण्डी बाणदिवाकरौ गणपतिः कान्तश्च रत्नाकरः
सिद्धा यस्य सरस्वती भगवती केतस्य सर्वे वयम्।।’
‘कारणं तु कवित्वस्य न सम्पन्नकुलीनता।
धावकोऽपि हि यद् भासः कवीनामग्रिमोऽभवत्।।’

९. आचार्यहेमचन्द्रेण दण्डिकृतकविहृदयाख्यायां स्वकृतायां लिखितं भासप्रसङ्गे-- ‘सम्प्रति परां काष्ठामारूढेनापि भासेन भूतपूर्वा स्वीयदशा न विस्मृता। यतोऽनेन पूर्वचरितं घटखर्परेणोदकवहनमेव प्रतिज्ञातम्। प्रतिज्ञां चेमामसहमानाः परे कवयः परिहसितुमनसो विक्रमार्कसभ्यमेनं भासं तज्जातिस्मारकघटखर्परनाम्ना व्यवजहुः। क्रमेण च स एव व्यपदेशो भासमहाकवेः सुप्रसिद्धः सम्पन्नः।’

१०. भरतप्रवर्त्तितनाटकीयनियमानां समादरो भासेन स्वकृतौ न कृतः, यथा स्थापनायां न कविनामनिर्देशः अवतरणस्य स्थापनानाम्ना निर्देशो न प्रस्तावनानाम्ना। नान्दीपाठात् परतः सूत्रधारप्रवेशः। विनापि भरतवाक्यं ग्रन्थसमाप्तिः, मृत्युनिद्रायुद्धानां रङ्गमञ्चेऽवतारणा च। एतेन तस्य भरतप्राचीनताऽऽयाता।

११. भासेन पाणिनिप्रवर्तितनियमानामनुरोधो नाचरितस्तेन तस्य पाणिन्यपेक्षया प्राचीनत्वम्।

१२. रसपरिपाकमहिम्ना भाषाप्रवाहसाम्येन भासस्य व्यासवाल्मीकिसमयवर्तित्वमातिष्ठन्ते कतिपये। एभिर्द्वादशभिरपि कारणैर्भासस्य प्राचीनता सिद्धा भवति। सा च प्राचीनता कालिदासादपि प्राचीनमिमं साधयन्ती १०० ई. पूर्वमितं कालं भासस्य बोधयति।

(क) ‘प्रोफोसर वर्नट’ महाशयो ‘मत्तविलास’ नामकग्रन्थेन सहैषा भासकृतत्वेन प्रथमानानां रूपकाणां सम्बन्धविशेषं दृष्ट्वा ख्रीष्टसप्तमशतकं भासस्य कालमाह।’

(ख) ‘स्टेनकोनो’ ‘विण्टरनिज’ महाशयौ तु प्राकृतभाषापर्यालोचनया कालिदासाश्वघोषयोः प्राकृतयोर्यौ कालौ तदनन्तरालवर्त्ती कोऽपि कालो भासप्राकृतस्येति निश्चित्य खीष्टद्वितीयचतुर्थशतक-योरन्तराले कदाचिद् भासो बभूवेति तर्कयतः।

(ग) महामहोपाध्यायो रामावतारशर्मा शूद्रकस्य मृच्छकटिकस्य कुत्सितं संक्षेपमात्रं चारुदत्तमिति दुर्बलमाधारं समाश्रित्य ख्रीष्टद्वादशशतकभवत्वं भासस्योक्तवान्।

सर्वमिदं विभावयन् जनः कामपि सन्देहदोलामिवाधिरोहति।

तत्रेदं विचारणीयम्– प्राकृतभाषाविचारेण केवले कालो निर्णेतुमशक्य एव भासस्य रूपकाणां केरलेऽश्वघोषरूपकस्य च वाह्लीकेषु उपलम्भात्।

ख्रीष्टद्वितीयशतकीत्कीर्णेषु रुद्रदामशिलालेखेषु दृश्यमाना कृत्रिमा काव्यशैली भासरूपकेषु न दृश्यते प्राचीनाः पाणिनिनाऽविचारिताः प्रयोगाश्च दृश्यन्ते। पञ्चरात्रस्य कथा सम्प्रत्युपलभ्यमाने महाभारते नास्ति।

अतिप्राचीन आलङ्कारिको भामहो भासकृतस्य प्रतिज्ञायौगन्धरायणस्यालोचनां कृतवान्।

प्रागुपन्यस्तास्तर्का भासस्य कालः ख्रीष्टपूर्वं चतुर्थशतकमिति बोधयितुमलम्। परमियं भासकालस्य पूर्वसीमा। अपरा सीमा ख्रीष्टद्वितीयं शतकम्, यतोऽऽनेन कौटिल्यार्थशास्त्रमस्मृत्वा बार्हस्पत्यं तत्स्मृतं, पाणिनिविरुद्धः प्रयोगः कृतः, कालिदासश्चामुं स्मृतवान्।

एवञ्च ख्रीष्टपूर्वचतुर्थशतकस्य ख्रीष्टद्वितीयशतकस्य च मध्ये कदाचित् भासो जात इति स्थूलरूपेण वक्तुं शक्यम्।

मृच्छकटिकचारुदत्तसाम्यमूलकस्तर्कस्तु चारुदत्ते तत्तदशुद्धिदर्शनान्मृच्छकटिकस्यैव पूर्वभवचारुदत्तानुकृतिरूपत्वं प्रमापयतीति सर्वं पूर्वोक्तिनिर्णयानुकूलमेव।

यस्य समये निर्णये इयती विगोतिस्तस्य चरितं कथं निश्चीयतामिति तद्विषये मौनमेव शरणम्।

भासस्य रूपकाणि

महाकविभासस्य त्रयोदश निम्निलिखितानि रूपकाणि प्रसिद्धानि –

१. प्रतिज्ञायौगन्धरायणम् , २. अविमारकम्, ३. स्वप्नवासवदत्तम्, ४. प्रतिमानाटकम्, ५. अभिषेकनाटकम्, ६. मध्यमव्यायोगः, ७. पञ्चरात्रम्, ८. दूतवाक्यम्, ९. दूतघटोत्कचम्, १०. कर्णभारः, ११. ऊरुभङ्गम्, १२. बालचरितम्, १३. दरिद्रचारुदत्तम्

गोण्डलनिवासी राजवैद्यजीवरामकालिदासमहोदयः १९४१ ख्रीष्टाब्दे ‘यज्ञफल’ नामकं रूपकमेकं प्रकाशितवान्, तदपि भासकृतित्वेनाख्यायते। एवं सति भासस्य चतुर्दश रूपकाणि जातानि।

एषु प्रतिज्ञायौगन्धरायणस्वप्नवासवदत्ताऽविमारकाणि त्रीणि बृहत्कथाऽऽधाराणि। प्रतिमानाटकमभिषेकश्चेति द्वे रामायणमूले। मध्यमव्यायोगपञ्चरात्रदूतघटोत्कचकर्णभारोरुभङ्गयज्ञफलदूतवाक्यानि सप्त महाभारताश्रयाणि, बालचरितं भागवताश्रयम्, दरिद्रचारुदत्तं च कल्पितकथमिति विवेकः।

१. मध्यमव्यायोगे––हिडिम्बानामकराक्षस्या सह भीमस्य प्रणयः, घटोत्कचनामकपुत्रद्वारा चिरविरहितयोस्तयोः सङ्गश्च वर्णितः।

२. दूतघटोत्कचे--हिडिम्बाभीमयोरात्मजस्य घटोत्कचस्य महाभारतीयं चरितम्।
३. कर्णभारे--कर्णस्योदात्तं चरितम्, तेन हीन्द्राय कवचकुण्डले दत्ते।
४. ऊरूभङ्गे--भीमेन प्रियापरिभवप्रतप्तेन दुर्योधनस्य जङ्घे भग्ने। संस्कृतसाहित्ये शोकान्तनाटकस्येदमेकं निदर्शनम्।
५. दूतवाक्ये--दूतभूतस्य श्रीकृष्णस्य सदाशयतया सहैव दुर्योधनस्याभिमानित्वं वर्णितम्।
६. पञ्चरात्रे--कल्पिता कथा। द्रोणेन कौरवाणां यज्ञे आचार्यकत्वं कृतम्, दक्षिणायां स पाण्डवानां राज्यं याचितवान्। पञ्चदिनाभ्यन्तरेऽन्वेषणे क्रियमाणे लभ्यं तदिति दुर्योधनस्याश्वासने द्रोणेन तथा कृतम्।
७. बालचरिते--कृष्णस्य बाललीला भागवताधारेण कृता।
८. अविमारके--या कथा सा सम्भवतो गुणाढ्यकृतबृहत्कथातो गृहीता। राजकुमारस्याविमारकस्य कुन्तिभोजकुमार्या कुरङ्ग्या सह प्रणयोऽत्र वर्णितः।
९. प्रतिज्ञायौगन्धरायणे--मन्त्रिणो यौगन्धरायणस्य नीतिरुदयनवासवदत्तयोः प्रणयकथा चात्रोपनिबद्धा।
१०. प्रतिज्ञायौगन्धरायणे--मन्त्री यौगन्धरायणः पद्मावत्या मगधराजभगिन्या सहोदयनस्य विवाहं कारयित्वा राजशक्तिं वर्द्धयितुमैच्छत्। ध्रियमाणायां च वासवदत्तायां न सम्भवतीदमिति कदाचिदुदयने मृगयार्थं गते मन्त्रिसम्मत्या वासवदत्ता दग्धेति प्रचार्यते। राज्ञा चिरं विषद्यापि न तत्प्रेमणि मालिन्यमानीयते पश्चात् पद्मावत्यां परिणीतायां स्वप्नक्रमेणैव वासवदत्ता लभ्यते।
११. दरिद्रचारुदत्ते--वसन्तसेनाचारुदत्तयोः प्रणयकथा वर्णिता। अस्य चत्वार एवाङ्का उपलभ्यन्ते।
१२. अभिषेके--रामायणोक्ता वालिवधादारभ्य रामराज्याभिषेकान्ता कथा वर्णिता।
१३. प्रतिमानाटके--रामायणप्रोक्तं रामस्य पूर्वचरितमुपनिबद्धम्।
१४. यज्ञफले--कथाभागोऽत्यल्प एव युधिष्ठिरयज्ञसम्बन्धी।

सर्वेषामेषां रूपकाणामेककर्तृकत्वम्

उपरिदिर्निष्टनामानि रूपकाणि समानकर्तृकाणि यत् एषु आश्चर्यजनकं साम्यं प्रतिभासते। यथा--

१. सर्वाण्यपीमानि नाटकानि--'नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः' एभिरेव शब्दैः प्रारभ्यन्ते।
२. एषु रूपकेषु क्वापि रचयितुर्नाम परिचयादिकं नोपलभ्यते।

३. प्रायः सर्वत्र प्रस्तावनायाः स्थाने स्थापनाशब्दप्रयोगः कृतः। कर्णभारमात्रे प्रस्तावनाशब्दप्रयोगः।
४. एषु सर्वत्र भरतवाक्यं समानम्।
५. एषां रूपकाणां भाषाऽऽश्चर्यजनकं साम्यं वहति।
६. सर्वेष्वप्येषु रूपकेषु पताकास्थानस्य मुद्रालङ्कारस्य च समानः प्रयोगः।
७. अप्रधानपात्राणां नामसाम्यम्, व्याकरणलक्षणहीनप्रयोगप्राचुर्यम्, समानं वाक्यम्, सर्वत्र बाहुल्येन लभ्यते।
८. भरतकृतनाट्यशास्त्रीयनियमानां सर्वत्र समभावेनानादरः।
९. नाट्यनिर्देशस्य अभावः समानः।
१०. एषां सर्वेषां रूपकाणां नामानि केवलमन्त एव ग्रन्थस्य लभ्यन्ते नान्यत्र क्वापि।

भासस्य द्विरवतारः

यद्यपि बहवो विद्वांसो गणपतिशास्त्रिणा प्रकाशितानि सर्वाण्यपि रूपकाणि प्राचीनभासकृतानीत्युक्तवन्तः प्रमाणानि चोपस्थापितवन्तः, परन्तुजातेन बहुविधानुसन्धानेनेषां कर्त्ता प्राचीनो भासो न सिद्ध्यति, यतो भासकृतत्वेनोदाहृतानि पद्यानि लभ्यमानग्रन्थेषु नासाद्यन्ते, अतः सर्वाण्यपीमानि रूपकाणि केरलदेशीयेन केनचित् कविना कृतानीति सुवचम्। मदृ मदृ रामावतारशर्माऽपि लभ्यमानरूपकाणामंशविशेषा एव भासकृता इति मन्यते। अत एव चैषां केरल एवोपलब्धिरिति समुपन्यस्यति तदुपोद्बलकं प्रमाणम्। केरलीया नटा अद्यापि भासनाटकान्यभिनीय लोकान् रञ्जयन्ति।

अस्यां स्थितौ युक्तमिदं यद् भासद्वयं मन्यताम्, तत्रैकः प्राचीनो भासो यो महाकविकालिदासादिना स्मृतः। अपरश्च केरलीयो नवो द्वादशशताब्दीसमुद्भवो भासो यस्य रूपकाणि चतुर्दश मदृ मदृ गणपतिशास्त्रिभिः प्रकाश्यं नीतानि।

भासस्य नाटकनिर्माणनैपुण्यम्

बहूनां रूपकाणां लेखको भासो जीवनस्य विविधानि क्षेत्राणि दृशोः पात्रतां नीतवानिति वक्तुं सुशकम्, अत एव चास्य रूपकेषु विविधता समायाता। एतदीयकृतिषु कतिचन नाटकानि पूर्णविकसितानि नाटकानि, यथा--स्वप्नवासवदत्तम्, प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्, प्रतिमानाटकञ्च। मध्यमव्याव्योगदूतघटोत्कचदूतवाक्यकर्णभारोरुभङ्गानि एकाङ्करूपकाणि कथयितुं शक्यन्ते। भासस्य रूपकेषु अभिनययोग्यतैवासाधारणभावेन स्थिता सती तानि प्रख्यापयति। अभिनेयताहेतवश्च--एषां रूपकाणामादितोऽन्तं यावदभिनये सौकर्यम्, सुबोधा सरला संक्षेपवती च वाक्यावलिः, वर्णनविरहः, अविस्तृतानि पात्राणां कथनोपकथनानि, इत्यादिकाः सर्वेषु रूपकेषु

दृश्यन्ते। भासः संवादतत्त्वाभिज्ञ इति तदीयाः कृतयः संवादसौष्ठवं बिभ्रति सर्वत्र सुलभम्। भासो निजेषु रूपकेषु स्वाधारभूताः कथास्तथैवोपन्यस्यापि केवलेन सरलत्वकथनोपकथनचातुर्यादियोजनेन तानि रमणीयतां प्रापयतीति भासस्य नाटकनिर्माणनैपुण्यं सुखमवगन्तुं शक्यम्।

भासकृतिभिरन्यकविकृतिसाम्यम्

भासस्य कृतयोऽन्येषां कृतिभिः सह साम्यं बिभ्रति। यथा--शाकुन्तले चतुर्थेऽङ्के वृक्षलतादीन् प्रति शकुन्तलाया यः कोमलो मनोभावः--'पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या' इत्यादिना वर्णितस्तत्तुल्य एव भासस्याभिषेके 'यस्यां न प्रियमण्डनापि महिषी देवस्यमन्दोदरी' इत्यादौ मनोभावो वर्ण्यते। यथा शाकुन्तले आश्रमवासिनां पीडनं परिहर्तुमादिश्यते तथैव स्वप्नवासवदत्ते-'न परुषमाश्रमवासिषु प्रयोज्यम्' इत्यादिश्य समानं दृश्यते। यथैव शाकुन्तले-- 'तव सुचरितमङ्गुलीय नूनं प्रतनु ममेव विभाव्यते फलेन' इति दुष्यन्तेनाङ्गुलीयकं प्रत्युच्यते, तथैव स्वप्नवासदत्ते--'श्रुतिसुखनिददे कथं नु देव्याः स्तनयुगले जघनस्थले च सुप्ता' इति वीणादौर्भाग्यमाक्रुश्यते।

एवमेव शूद्रकस्य मृच्छकटिकेन सह चारुदत्तस्य सर्वांशगतं सादृश्यमासाद्यते।

तदत्र केन कस्याधमर्ण्यं गृहीतमिति विचारे क्रियमाणे कालिदासशूद्रकौ एवोत्तमर्णो भास एव तयोः अधमर्ण इति मम विश्वासस्तत्रायं भासो द्वितीयो भास इति च। प्रथमो भासः कालिदासादीनां पथि प्रदर्शकः सम्भवति, परं तदीयाः कृतयः नोपलभ्यन्ते, यश्चायं केरलीयो रूपकसमूहः स तु नवस्य भासस्य एव हि मन्यमाने सर्वमप्युपपन्नं भवतीति।

– – –

राजशेखरः

राजशेखरः स्वनाटकप्रस्तावनासु स्वजीवनसम्बन्धे यदुक्तवास्तदाधारेण यायावरवंशेऽस्य जन्माऽऽसीत्, यो वंशोऽकालजलदसुरानन्दतरलकविराजादीनां जन्मग्रहणेन गौरवान्वितः कथ्यते। अयं राजशेखरो महाराष्ट्रदेशीय अकालजलदस्य पौत्रः दर्दुकस्य शीलवत्याश्च पुत्र आसीत्। अयं क्षत्रिय चौहानवंशोद्भवाम् अवन्तिसुन्दरीं नाम ललनामुपयेमे। इयमवन्तिसुन्दरी महाविदुषी बभूव। राजशेखरः पाकपरिभाषाविषये तन्मतमप्युपन्यस्तवान्। यथा--'आग्रहपरिग्रहादपि पदस्थैर्यवसायः, तस्मात्पदानां परिवृत्तिवैमुक्यं पाक इति वामनः। 'इयमशक्तिर्न पुनः पाकः' इत्यवन्तिसुन्दरी। हेमचन्द्रदेशीयनाममालायाम् अवन्तिसुन्दरीकृतं 'देसीयशब्दकोषम्' स्मृतवान्, तथाऽवन्तिसुन्दर्या कृतं कतिपयशब्दानां नवस्यार्थस्य चर्चामपि कृतवान्। अवन्तिसुन्दर्याः प्राकृतकविताप्रियतायाः

प्रमाणमिदं यत्तदनुरोधेनैव राजशेखरः कर्पूरमञ्जरीसट्टक प्राकृतभाषामयं निर्मितवान्।

महाराष्ट्रदेशोद्भवोऽयं कान्यकुब्जराजस्योपाध्यायपदमलंकृत। एतदाश्रयदातुर्नाम महेन्द्रपाल इत्यासीद्यः प्रतिहारवंश्यनृपेषु गौरवशाली समाख्यातः। एतदादेशेनैव बालरामायणं प्रथममभिनीयते स्म। कियतः कालस्य कृतेऽयमन्यं कञ्चन नृपमप्याश्रयत्। यदादेशेन विद्धशालभञ्जिकाया अभिनयो जातः। महेन्द्रपालानन्तरमयं पुनस्तत्तनयस्य महीपालस्य सभ्यभावेन स्थिति यदादेशेन बालभारतस्याभिनयः प्रथमं पदमधत्त।

एषां राज्ञां कालस्य पर्यालोचनया राजशेखरस्य कालः ख्रीष्टनवमशतकस्यावसानभागो दशमशतकस्य पूर्वभागश्च सिद्ध्यति। यं महेन्द्रपालमयं स्मरति तेन कारितौ शिलालेखौ ९०३, ९०७ ख्रीष्टाब्दयोरुत्कीर्णौ, नवमशतकोत्पन्नमानन्दवर्धनमयमुद्धरति, मुञ्ज (९७५-९९३) कृपाश्रयेण धनञ्जयेन चायं स्मर्यते, सर्वमपीदम्मदुक्तमनुमोदयति।

राजशेखरस्य ग्रन्थाः

बालरामायणगतं 'विद्धिनः षट् प्रबन्धान्' इति वचनमाधारीकृत्य राजशेखरेण षट् ग्रन्था रचिता इति वक्तुं शक्यते--१. काव्यमीमांसा, २. बालरामायणम्, ३. बालभारतम्, ४. कर्पूरमञ्जरी, ५. विद्धशालभञ्जिका, ६. हरविलासः। एषु प्रथमे पञ्च प्राप्ताः प्रकाशिताश्च। षष्ठस्य हरविलासस्योद्धरणं हेमचन्द्रेण काव्यानुशासनविवेके दत्तम् तावतैव तस्य सत्त्वमनुमीयते।

१. काव्यमीमांसा कविकर्त्तव्यतत्स्वरूपादिप्रतिपादनाय रचितः साहित्यविद्याविषयको हृद्यो ग्रन्थः। अत्र कविताविषयकं बहुज्ञातव्यं निर्दिष्टम्।

२. बालरामायणे रामायणस्य कथा नाटकीयरूपमापादिता। तत्प्रणयने कविः सर्वमपि स्वं पाण्डित्यं प्रदर्शितवान्। भवभूतेः कवित्वमनुध्याय प्रवृत्तोऽप्ययं वर्णनबाहुल्येन तमतिशेतुमयतिष्ट। अत्रत्या कथा तदङ्कनामभिरप्याख्यातेति तानि निर्दिश्यन्ते-१. प्रतिज्ञापौलस्त्यः, २. रामरावणीयः, ३. विलक्षलङ्केश्वरः, ४. भार्गवभङ्गः, ५. उन्मत्तदशाननः, ६. निर्दोषदशरथः, ७. असमपराक्रमः ८. वीरविलासः, ९. रावणविद्रावणः, १०. सानन्दरघुनन्दनः।

३. बालभारतस्य द्वावेवाङ्कौ लभ्येते, मन्ये तत्रापि महाभारतस्य कथोपनिबद्धा स्यात्।

४. कर्पूरमञ्जरीसट्टके कर्पूरमञ्जर्या सह राज्ञः चण्डपालस्य प्रेमकथाङ्किता। सेयं कथोदयनकथासम्बद्ध-रत्नावल्यादिसुप्रसिद्धनाटकादीनि स्मारयति।

५. विद्धशालभञ्जिकाऽपि प्रेमकथावर्णनपरैव चतुरङ्का नाटिका।

राजशेखरस्य कवित्वम्

यद्यपि स्वविषये राजशेखरेण--

'बभूव वल्मीकभवः पुरा कविस्ततः प्रपेदे भुवि भर्तृमेण्ठताम्।
स्थितः पुनर्यो भवभूतिरेखया स राजते सम्प्रति राजशेखरः।।'

इत्युक्तं, येन तस्य कवित्वगौरवं व्यक्तीभवति, तथाप्यसौ यावत् शब्दचयने वीरतावर्णने च सिद्धो न तावत् मधुरभावचित्रणे। अयं यदि नाटकस्थाने महाकाव्यं निरमास्यत्तदा साफल्यमधिकमध्यगमिष्यदिति कथनं सत्यपि कटुत्वे सत्यसमीपगतम्।

राजशेखरः संस्कृतप्राकृतपैशाच्यपभ्रंशाभिधासु चतसृष्वपि भाषासु निपुणो विद्वानत एव तस्मिन् कविराज इति संज्ञाऽन्वर्था। तन्मतानुसारेणैकाधिकभाषायां सफलकविरेव कविराज इति कथ्यते। राजशेखरस्य शब्दगुम्फनव्यग्रता तस्य शब्दकवित्वं प्रकाशयति। वर्णननैपुण्यं पुनस्तस्य तत्राप्यव्याहतमेव, यथा कर्पूरमञ्जर्याम्।

'परं ज्योत्स्ना उष्णा गरलसदृशश्चन्दनरसः
क्षतक्षारो हारो रजनिपवना देहपतनाः।
मृणाली बाणाली ज्वलयति च जलस्तनुलतां
वरिष्ठा यद् दृष्टा कमलवदना सा सुनयना।।'

(प्राकृतपद्यानुवादोऽयम्)

सीतारूपवर्णने कविचमत्कारो दृश्यताम्--

'इन्दुर्लिप्त इवाञ्जेन जडिता दृष्टिर्मृगीणामिव
प्रम्लानारुणिमेव विद्रुमलता श्यामेव देहद्युतिः
पारुष्यं कलया च कोकिलवधूकण्ठेष्विवप्रस्तुतं
सीतायाः पुरतश्च हन्त शिखिनां बर्हाः सगर्हा इव।।'

डॉ. कीथमतानुसारेण यद्यनुप्रासः कवितायाः प्रमाणं मन्यते तदा राजशेखरस्य महाकवित्वं सिद्धं भवति।

संस्कृतप्राकृतच्छन्दसां नानाविधानां सम्यक्प्रयोगे कवेरस्य महान् संरम्भो दृश्यते। अयं कविर्लोकभाषाशब्दान् संस्कृते प्रयुङ्क्ते। अन्त्यानुप्रासस्यापि कविनाऽनेन प्रयोगः प्राचुर्येण कृतः।

शार्दूलविक्रीडितच्छन्दसः प्रयोगे प्रसिद्धिरस्य, तथा चोक्तं सुवृत्ततिलके-

'शार्दूलक्रीडितैरेव प्रख्यातो राजशेखरः।
शिखरीव परं वक्रैः सोल्लेखैरुच्चशेखरः।।'

राजशेखरेण स्वस्य नाटककलायामक्षमत्वं स्वयं ज्ञायते स्म, अत एवासौ स्वनाटकेषु भणितिगुणानेवोक्तवान्न पुनर्नाट्यगुणान्। तथा च बालरामायणम्--

'ब्रूते यः कोऽपि दोषं महदिति सुमतिर्बालरामायणेऽस्मिन्

प्रष्टव्योऽसौ पठीयानिह भणितिगुणो विद्यते वा न वेति।’

राजशेखरकृतेषु रूपकेषु गतिशीलताया अभावेऽपि पात्राणां सजीवता न हीयते। रसपरिपाकः हृदयभावाविष्कारपाटवं, प्रकृतिमनुष्ययोः स्वरसवाही परिचयश्चात्र नास्तीति अस्य कवित्वशक्तावक्षतायामपि रूपकाणि समधिककाव्यलक्षणयोगीनीव प्रतीयन्ते।

– – –

मुरारिः

‘मुरारिपदचिन्ता चेत्तदा माघे रतिङ्कुरु।
मुरारिपदचिन्ता चेत्तदा माघे रतिङ्कुरु।।’
‘मुरारिपदचिन्तायां भवभूतेस्तु का कथा।
भवभूतिमनादृत्य मुरारिमुररीकुरु।।’

इत्यादिना प्रशंसितपाण्डित्यस्य मुरारेः कः काल इति विचारे प्रस्तुते --

(क) भवभूतेः पद्यद्वयस्योद्धरणात्ततोऽर्वाचीनो मुरारिः (ख) काश्मीरनृपस्यावन्तिवर्मणः (८५५-८८४) काले वर्तमानः तत्कृपोपजीवो च हरविजयकर्त्ता रत्नाकरः--

‘अङ्कोत्थनाटक इवोत्तमनायकस्य नाशं कविर्व्यधित यस्य मुरारिरित्थम्’ इत्यादिनो मुरारिं स्मृतवानिति ततोऽयं प्राचीनः। ११३५ ख्रीष्टाब्दे वर्त्तमानोऽथ श्रीकण्ठचरितरचयिता मङ्खः मुरारिं राजशेखरात् प्राचीनं मन्यते। इदं सर्वं विचार्य ख्रीष्टनवमशतकपूर्वार्द्धे मुरारिरजायतेति प्रतीयते।

मुरारिपाण्डित्यम्

संस्कृतकविषु मुरारेर्महती प्रतिष्ठा विद्यते। भाषाप्रौढिव्याकरणपाटवं चास्य विपश्चितो रञ्जयति। स हि बालवाल्मीकिर्महाकविश्चाख्यायते। तस्य प्रशंसा न केवलमितरैः कृताऽपि तु स स्वयमप्याह--

‘देवीं वाचमुपासते हि बहवः सारं सारस्वतं
जानीते नितरामसौ गुरुकुलक्लिष्टो मुरारिः कविः।
अब्धिर्लङ्घित एव वानरभटैः किन्त्वस्य गम्भीरता-
मापातालनिमग्नपीवरतनुर्जानाति मन्थाचलः।।’

अस्य रचनायामतिशयोक्तेः प्राचुर्य दृश्यते। असत्यामपि उपमाचमत्कृतौ सत्यामपि क्लिष्टतायां बन्धदार्ढ्येन सङ्गीतकृतमाधुर्येण चास्य कवित्वं रमणीयशैलीसम्पन्नं मन्वते।

मुरारेरनर्घराघवम्

मुरारेरेकमेव नाटकं यत् कथया भवभूतेर्महावीरचरितमनुकरोति। यदि भवभूतेः कविता सरला मनोहरा च कथ्यते तदाऽस्य कविता प्रौढा साऽलङ्कारा झङ्कारशालिनी च कथ्यताम्।

मुरारेः कवितायाः कठिनता तद्रसानुभवपरिपन्थिनीति सत्यं भवितुमर्हति, परन्तु तस्यां श्रूयमाणायां सत्यामेव कोऽपि हर्षमिश्रोऽवधानसम्मुखीभावः प्रादुर्भवति। दृश्यताम्--

'क्रियाणां रक्षायै दशरथमुपस्थाय विमुखे
मुनौ विश्वामित्रे भगवति गते सम्प्रति गृहान्।
तपोलेशक्लेशादुपशमितविघ्नप्रतिभये,
प्रवृत्ते वा यष्टुं रघुकुलथैवास्तमयते।।'

कीदृशी प्रसन्नता, कीदृशं च वाक्यपाटवम्! रामे वनवासप्रस्थानकाले गङ्गां तरति सति कविनोक्तम्--

'तीर्त्त्वा भूतेशमौलिस्रजममरधुनीमात्मनाऽसौ तृतीय-
स्तस्मै सौमित्रिमैत्रीमयमुपहृतवानातरं नाविकाय।
व्यामग्राह्यस्तनीभिः शबरयुवतिभिः कौतुकोदञ्चदक्ष
कृच्छादन्वौयमानः क्षणमचलमथो दक्षिणेन प्रतस्थे।।'

अस्य कवेर्गाढबन्धता पाश्चात्येभ्यो न रोचते, बिल्सनमहोदयोऽस्य कवितायाः सम्बन्धेऽभिहितवान्--

'साम्प्रतिका हिन्दवो विचारप्रकर्षमनुतिमार्दवं कल्पनाकामनीयकञ्च विभावयितुं मनागिव क्षमाः, अत एव हिन्दुविद्वांसोऽन्याय्यं गौरवं मुरारये प्रदत्तवन्तः।'

ये पुनरिदमीयमनर्घराघवमधीयते ते मुरारेः प्रशंसामुचितामेव मन्यते।

अनर्घराघवस्य प्रस्तावनातोऽस्य जननीजनकयोर्नामनी 'वर्धमानतन्तुमती' इति ज्ञायेते।

जयदेवः

प्रसन्नराघवस्य प्रस्तावनात एतावदस्य विषये ज्ञायते, यदस्य जयदेवस्य पिता महादेवो माता च सुमित्राऽऽसीत्। कौण्डिन्यगोत्रश्चायम्। वस्तुतस्तु शाण्डिल्यगोत्रोऽयम्, 'सरिसवेदिगौन'-संज्ञकमैथिलवंसोद्भवश्च। अनेन न्यायचिन्तामणिग्रन्थस्य टीका लिखिता यत्र-'येन चिन्तामणौ टीका दशटीका-विभञ्जिनी' इति 'अधीत्य जयदेवेन हरिमिश्रान् पितृव्यतः' इति चोल्लेखो विद्यते। अयमपि दार्शनिकत्वाभिमानी साहित्यरसिकश्चेति--

'तेषां कोमलकाव्यकौशलकलालीलावती भारती.
तेषां कर्कशतर्कवचनोद्गारेऽपि किं हीयते।'

इत्याद्युल्लेखतः प्रतीयते। तदित्थमस्य मिथिलाभवत्वं दार्शनिककवित्वं च प्रतिपन्नम्।

गीतगोविन्दकर्त्तुर्जयदेवादयमन्य इति सर्वसम्मतम्। स हि भोजेदेवरामादेव्योः पुत्रः एकादशशतकोत्पन्नलक्ष्मण-सेननृपतिसमकालिकः बङ्गावयव-'केन्द्रबिल्व' नामकस्थानवासी च प्रसिद्धः।

प्रसन्नराघवगतः 'कदलीकदली' इत श्लेकः साहित्यदर्पणकृतोद्धृतः इति साहित्यदर्पण-कर्त्तुर्विश्वनाथात् प्राचीनत्वमस्य सिद्ध्यति, अतश्चास्य त्रयोदशशतकं समयः सिद्धो भवति।

कविता-शैली

एतद्रचित एक एव नाटकग्रन्थो लभ्यते 'प्रसन्नराघव' नामा। अस्मिन् ग्रन्थे रामायणस्य कथोपनिबद्धा। प्रसन्नराघवं दृष्ट्वाऽनायासमेव बोद्धुं शक्यते, यदस्मिन् ग्रन्थे नाटकत्वापेक्षया काव्यत्वस्य मात्राऽधिका विद्यते। अस्मिन्नाटके द्वितीयेऽङ्के विस्तृतरूपेण यो वाटिकावृत्तान्त उपन्यस्तः, स एव तुलसीदासादिनाऽनुसृतः। षष्ठेऽङ्के रामस्य विरहः साधु चित्रितः कविना। एवमेव प्रभातचन्द्रोदययोरपि वर्णने स्वीयं काव्यकौशलं प्रदर्शितम्। सत्यप्यन्यान्यवर्णनगतमाधुर्ये, सत्यामपि तत्तत्कल्पनाघटनायां कवितायां नाटकीयदृष्ट्याऽस्य ग्रन्थस्य न तावती प्रतिष्ठा, यतोऽत्र गत्यात्मकता नितान्तदुर्लभा।

नाटकीयदृष्ट्याऽनुत्तमत्वेऽपि काव्यदृष्ट्याऽस्य नाटकं नितान्तरमणीयं कथयितुं शक्यते। सरलतासहचरी च रमणीयताऽस्य काव्ये विशिष्टो गुणः। दशरथो जनकं स्तोति--

'अवनिमवनिपालः सङ्घशः पालयन्ता-
मवनिपतियशस्तु त्वां विना नेतरस्य।
जनक, कनकगौरीं यत्प्रसूतां तनूजां
जगति दुहितृमन्तं भूर्भवन्तं वितेने।।'

कीदृशी सरलता सरसता युक्तता चात्रोक्तौ प्रकाशते।

रामो हनूमन्मुखेन सीतां सन्दिशति--

'कस्याख्याय व्यतिकरमिमं मुक्तदुःखो भवेयं
को जानीते निभृतमुभयोरावयो स्नेहसारम्।
जानात्येकं शशधरमुखि प्रेमतत्त्वं मनो मे
त्वामेवैतच्चिरमनुगतं तत्प्रिये किं करोमि।।'

कवितायाः पक्वतायां तादृश्याः प्रौढेरभावेऽपि वर्णनायां प्राप्तप्रकर्षाऽस्य रचनेति सर्वसम्मतम्। नाटकीयताया अभावस्तु मुरारिवदेवास्य वर्णनरामणीयकेणाच्छाद्यते।

– – –

श्रीकृष्णमिश्रः

प्रबोधचन्द्रोदय–प्रस्तावनायां कीर्त्तिवर्मण उल्लेखो दृश्यते, कीर्त्तिवर्मणः समयश्च १०४९ तमख्रीष्टाब्दतः ११०० तमख्रीष्टाद्बपर्यन्तमिति पुरातत्त्वविदो वदन्ति। अनेनैव कीर्त्तिवर्मणा १०६५ ख्रीष्टाब्दसमीपे कर्णवर्मा जितः। अस्य कर्णवर्मविजयस्योल्लेखोऽपि प्रवोधचन्द्रोदय–प्रस्तावनायां विद्यते। अतः प्रबोधचन्द्रोदय–प्रणेतुः श्रीकृष्णमिश्रस्य जीवनकाल एकादशशतकस्योत्तरार्धभागोऽवधारयितुं शक्यते। अयं बङ्गदेशोद्भव इति वस्तुवृत्तविदः।

श्रीकृष्णस्य रचना

श्रीकृष्णमिश्रस्यैकमेव प्रबोधचन्द्रोदयाभिधानं रूपकं प्राप्यते। इदं रूपकं प्रतीकेषु प्रथमत्वेन सरसरचनाशालित्वेन च प्रसिद्धम्। अमूर्त्ता भावा धर्मादयोऽत्र मूर्त्तप्राणिरूपतया कल्पिताः। इदमेव चास्य प्रतीकरूपकत्वम्। अस्यैव सरसस्य सरलस्य च ग्रन्थरत्नस्यानुकरणे तैस्तैः कविपण्डितैः चैतन्यचन्द्रोदयविद्यापरिणयामृतोदयादीनि प्रतीकरूपकाणि विरचितानीति संस्कृते प्रतीकरूपकप्रणयनपथि प्रदर्शकोऽयं मन्यते। अत्र प्रबोधचन्द्रोदये स्वशिष्यान्यतमस्य कस्यचन मन्दमतेः शिक्षायै श्रीकृष्णामिश्रोऽमूर्तान् धर्मादिभावान् मूर्त्तमानवभावेन परिकल्प्य सरसया शैल्या अद्वैतमतप्राधान्यं प्रदर्शितवान्।

प्रबोधचन्द्रोदयकथा

कामक्रोधलोभादिसहितो महामोहो नाम नृपः काश्यां राज्यमकरोत्। तस्य मत्यादिसमन्वितेन विवेकेन सह माहन् विरोध आसीत्। महामोहो विवेकं स्वदेशाद् बहिष्कृतवान्। तस्मिन्नेव काले आकाशवाण्यभूद्यत् कालेनास्य विवेकस्योपनिषदा सह संसर्गे प्रबोधस्य जन्मनि जाते तेन महामोहस्योन्मूलनं शक्यक्रियं भविष्यति। तदनुसारेणैवावसाने सत्पक्षजयोऽसत्पक्षपराजयश्च भवतीति नाटकस्य सुखान्ततायां पर्यवसानं जायते।

कविताशैली

अस्य नाटकस्य कविता नितान्तरसपेशला सरलपदा च––

‘अपि यदि विशिखाः शरासनं वा
कुसुममयं ससुरासुरं तथाऽपि।
मम जगदखिलं वरोरु नाज्ञा–
मिदमतिलङ्घय धृतिं मुहूर्त्तमेति।।’
‘क्षेत्रग्रामवनाद्रिपत्तनपुरद्वीपक्षमामण्डल––

प्रत्याशाघनसूत्रबद्धमनसां लब्धाधिकं ध्यायताम्।
तृष्णे देवि यदि प्रसीदसि तनोष्यङ्गानि तुङ्गानि चेत्
तद्भोः पारणभृतां कुतः शमकथा ब्रह्माण्डलक्षैरपि।।'

सर्वाण्येव पद्यान्युपदेशप्रदान्येव, इदमेकं विशिष्य ध्येयम्--

'पान्थानामिव वर्त्मनि क्षितिरुहां नद्यामिव भ्रशय्तां
मेधानामिव पुष्करे जलनिधौ सांयात्रिकाणामिव
संयोगः पितृमातृबन्धुतनयभ्रातृप्रियाणां सदा
सिद्धो दूरवियोग एव विदुषां शोकोदयः कस्तदा?'

रूपकसाहित्ये हासयुगम्

ख्रीष्टाब्दप्रारम्भकालात्ततः किञ्चित् पूर्वतो वा या संस्कृतभाषा सर्वाङ्गीर्णमुदयं प्राप्नुवत्यासीत् ख्रीष्ट्रैकादशशतके तस्य भाषायाः सर्वेष्वङ्गेषु ह्रासस्य लक्षणानि प्रकटीभवन्ति स्म। महाकाव्यखण्डकाव्यगद्यकाव्यरूपकादिषु सर्वेष्वपि तदङ्गेषु कञ्चन कालक्रमादितो ह्रासः प्रत्यक्षमनुभूयते स्म। रूपकसाहित्ये सोऽयं ह्रासो मुरारिराजशेखरयोरनन्तरं स्फुटमुपलक्ष्यते स्म।

अत्र रूपकसाहित्यह्रासप्रारम्भे किं कारणमिति विचारे प्रारभ्यमाणेविदुषामयं तर्को यत् कालक्रमेण संस्कृतस्य भाषितभाषाभ्यो महान् भेदो जातः। संस्कृतरूपकेषु प्रयुज्यमानानि प्राकृतान्यपि भाषितभाषास्वरूपं विहाय रूपकमात्रव्यवहार्यभाषाभावं भजन्ते स्म। प्राकृतानां स्थानेऽभ्रंशाः प्रचरन्ति स्म। क्रमशोऽपभ्रंशानामपि स्थानमाधुनिकभाषा अगृह्णन्। राजशेखरग्रन्थेषु महाराष्ट्रीशब्दानां प्रचुरः प्रयोगोऽत्र साक्षिभावं भजते। अन्त्यानुप्रासप्रयोगो भाषितभाषाप्रभावमूलक एव तदातनकृतिषु प्राप्यते।

एवं प्रकारेण भाषितभाषा यदा साहित्योपयोगिगुणयुक्ता अजायन्त तदा संस्कृते तत्समाने प्राकृते वा लिख्यमानेषु रूपकेषु लोकानामनुरागो मन्दीभूय क्षयाभिमुखं प्रवृतः। संस्कृत-प्राकृतयोर्मन्दीभूतानुरागेषु सत्सु लोकेषु यशः कामयमानाः कवयः संस्कृतप्राकृतरूपकप्रणयने मन्दतराः समजायन्त। यदा सामाजिकाः संस्कृतप्राकृतरूपकदर्शनाय नोत्सहन्ते तदा वृथा तत्प्रणयनप्रयासं इति कवयो रूपकरचनाविमुखाः सन्तः काव्यरचनायां मनांसि दधुः। गुणग्राहकनृपगणाऽभावोऽप्यत्रांशतः कारणं सम्भाव्यते। एवं संस्कृतरूपकस्य प्रचुरः प्रचारो निरुध्यमानो जातः। स्वान्तःसुखाय तु कवयोऽधुनाऽपि रूपकं यदा कदा रचयन्त्येवेति तु न तदीयं प्रचरितत्वं समर्थयितुलम्।

कुन्दमाला

संस्कृतस्य रूपकाभिधे विभागे ह्रासे प्रवर्त्तमानेऽपि कवयो रूपकाणि विरचयन्ति स्म। यदा कदेति निवेदितपूर्वम्। तादृशेष्वेव रूपकेषु 'कुन्दमाला' नामकमेकं रूपकम्। इयं हि कुन्दमाला रामायणस्योत्तरकाण्डगतां सीतापरित्यागकथामाधारीकृत्य लिखिता। वाल्मीकेराश्रमपरिसरे गोमत्यां नाम नद्यां वहन्तीं कुन्दपुष्पमालां निरीक्ष्य रामस्तदभिज्ञानेन सीतां विज्ञातवानिति कथाभागमूलकमस्य कुन्दमालेति नामकरणम्।

कुन्दमालाकर्त्ता दिङ्नागो धीरनागो वा?

कुन्दमाला-प्रणेता दिङ्नाग-नाम्ना धीरनाग-नाम्ना व स्मर्यते। महीशूर(ग्न्ह्मदृद्धङ्क) नगरे कुन्दमालाया यत् पुस्तकमासादितं तत्र 'दिङ्नाग' इति नाम प्रस्तावनायां लिख्यते। तञ्जोर-प्राप्तपुस्तकावसाने च 'धीरनाग' इति नाम दृश्यते। प्रथमः प्रस्तावनागतो नामनिर्देशः, अपरश्च ग्रन्थान्तगतो नामनिर्देशः। तत्र प्रथमो लेखो ग्रन्थकर्त्तुः सम्भवति, द्वितीयश्च कस्यचिल्लेखकस्यापि। प्रथमे दिङ्नाग इति नाम, द्वितीये धीरनाग इति। अनयोः प्रस्तावनागतलेखस्य ग्रन्थकृल्लेखत्वेनाधि-कप्रामाणिकतया संस्कृतसाहित्ये दिङ्नागनाम्नः प्रसिद्धतया च कुन्दमाला-प्रणेता दिङ्नाग एवेति वक्तुं शक्यते।

कुन्दमाला-प्रणेतुः कालः

(१) राजशेखरः भवभूतिनामोल्लेखं कुर्वन्नपि कुन्दमालाया नाम न निर्दिष्टवान्।

(२) कुन्दमालायाः प्राचीनतम उल्लेखो भोजदेवेन कृतः। तत्कालः--१०१८-१०६० ख्रीष्टीयः।

(३) द्वादशे त्रयोदशे वा ख्रिष्टशतके जाते महानाटके कुन्दमालाया उल्लेखो विद्यते।

(४) द्वादशशतकोद्भवेन शारदातनयेन कुन्दमालोदाहृता स्वीये भावप्रकाशने।

(५) चतुर्दशशतकोत्पन्नो विश्वनाथः साहित्यदर्पणे कुन्दमालां समुदाहृतवान्।

कुन्दमालायाः समीक्षया ज्ञायते यद्दिङ्नागो भवभूतेरुत्तररामचरितमवलोक्यैव कुन्दमालां प्रणीतवान्।

एतत्सकलं विचारयद्भिः कुन्दमाला-प्रणेतुर्दिङ् नागस्य दशमं शताब्दं समय इति वक्तुं शक्यते।

उत्तररामचरितं कुन्दमाला च

कुन्दमालासमीक्षा- भवभूतेरुत्तररामचरितं कुन्दमालाया भित्तिभावेन समर्थयते। कतिपयस्थलविचारेणोत्तर-रामचरितकथा कुन्दमालायां समेधितरूपा प्रतीयते। उत्तरे रामचरिते केवलेनाङ्गस्पर्शेन रामः सीतां परिचिनोति। इह कुन्दमालायाम् अङ्गस्पर्शस्तद्दिगायातो वायुः, कुन्दमाला, जले प्रतिबिम्बिता सीताया आकृतिः सीतोपभुक्तं दुकूलञ्चेति पञ्चकं मिलित्वा

रामेण सोतां स्मारयति। उत्तररामचरिते सकृदेव सीतारामयोर्मेलनं वर्णितम्, कुन्दमालायां द्विः।

काव्यकलायां भवभूतिरुत्कृष्ट इति कथयञ्जनो नाटयकलायां दिङ्नागस्योत्कृष्टतामपि समर्थयेत। पात्राणां चरितान्यपि भवभूतिचित्रितपात्र–चरितापेक्षया विशदतराणि रम्याणि च कुन्दमालायाम्। दीर्घभाषणदुरूहवर्णन–दीर्घसमासाप्रयुक्तपदत्वादयो ये दोषा भवभूतिकृतौ लब्धावकाशास्ते दिङ्नागकृतौ न लभ्यन्ते। उत्तररामचरिते वीराद्युपस्कृतः करिणो रसः कुन्दमालायां तु केवल एव करुणः। भवभूतिर्यदि नाट्यकाव्यान्यरचयत्तदाऽभिनयार्हं नाटकमरचयदिति कथनं वस्तु स्थितिपरिचयाय पर्याप्तम्।

कोऽयं दिङ्नागः?

प्रसिद्धो बोद्धदार्शदिको दिङ्नाग एवास्याः कुन्दमालायाः रचयिता कश्चिदन्यो वा तत्समनामा विद्वानिति सन्देहे प्रसिद्धस्य बौद्धदार्शनिकस्य रामकथामाश्रित्य नाटकप्रणयने प्रवृत्तिर्न सम्भवतीति कश्चिदन्य एवायमबौद्धो ग्रन्थकार इति समाधानं पर्याप्तम्।

कुन्दमालायाः कविताकोटिः

कुन्दमालायां कवेः शैली नितान्तसरसा सरला च। अत्र न दीर्घसमासं वाक्यं प्रयुक्तम्, न वाऽप्रचलितानां शास्त्रमात्रप्रयुक्तानां शब्दानां समावेशो दृश्यते। प्रसादगुणस्य सर्वत्रादरोऽस्याः कृते परां शोभा समुत्पादयति। दृश्यताम्–

‘लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरं स्थितेति
रामेण लोकपरिवादभयाकुलेन
निर्वासितां जनपदादपि गर्भगुर्वीं
सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्।।’

यादृशः सरसः सरलश्च शब्दसन्दोहस्तादृश एवार्थोऽपि कोमलतमः। सोऽयं मणिकाञ्चनसंयोगः कन्न सचेतसं मदयेत्? इतरे रूपककाराः

अनङ्गहर्षः

‘तापसवत्सराजा’भिधस्य नाटकस्य प्रणेता अनङ्गहर्षापरनामधेयो मातृराज आसीत्। अयं मातृराजो ‘माउराज’ इति विकृतनाम्ना राजशेखरेण––

‘माउराजो जज्ञे नान्यः कलचुरिः कविः।
उदन्वतः समुत्तस्थुः कति वा तुहिनांशवः।।’

इति स्मृतः। मालतीमाधवमनुसृत्यायं मातृराजः तत्रत्यकामन्दकीसमानां साङ्कृत्यायनीनामिकां

बौद्धसन्न्यासिनीं पात्रं सृष्टवान्। एतेनास्य भवभूतिपरवर्त्तित्वं सिद्धं भवति। तापसवत्सराजस्य उद्धरणानि मम्मट-कुन्तक-राज-शेखर-भोजराजा-भिनवगुप्त-हेमचन्द्रा-नन्दवर्धनैः सर्वैरेव स्वस्वग्रन्थेषु दत्तानि। तेषु प्राचीनतममुद्धरणम् 'उत्कम्पिनी भयपरिस्खलितांशुकान्ता' इति पद्यम् आनन्द-वर्धनस्य ध्वन्यालोके दृश्यते। एतेनानन्दवर्धनात्पूर्वभवत्वमस्थायातम्। तदित्थं भवभूत्यानन्दवर्धनयोर्मध्येऽर्थात् ख्रीष्टाष्टमशतकोत्तरार्धेऽनङ्गराजापरनामकस्य मातृराजस्य स्थितिरवसीयते।

तापसवत्सराज नामकमिदं नाटकमुदयनस्य प्रसिद्धां कथामाश्रित्य रचितम्। उदयनस्य कथा भासेन स्वीययोः अभिनेययोः प्रतिज्ञायौगन्धरायण-स्वप्नवासवदत्तायाः, हर्षराजेन रत्नावलीप्रियदर्शिकयोः, सुबन्धुना वासवदत्तानाटचधारायाम् विशाखदेवेन च अभिसारिकावञ्चितके निबद्धेति कथ्यते।

तापसवत्सराजस्य एकं खण्डितपुस्तकं बर्लिनस्थराज्यपुस्तकालये प्राप्यते स्म। तदाधारेणास्यैकं संस्करणं यदुगिरिस्वामिनां सम्पादकत्वे १९२९ तमख्रीष्टाब्दे महीशूर-नगरात् प्रकाशितमभूत।

अत्र नाटके उदयनेन वासवदत्तायां दग्धत्वेन ज्ञातायाम् नितान्तं खिद्यमानेन प्रयागे आत्महत्या चिकीर्षिता। अनेकयुक्तिभिः तस्य प्राणरक्षा कृता। तदनन्तरं स्वीकृततापसवेषोऽसौ भ्रमन् क्वचनाश्रमे वसन्तीं वासवदत्तां साक्षादकृत। अवसाने पद्मावत्या सहोदयनस्य विवाहो जात इति कथा वर्णिता। सेयं कथातीव करुणायां कविः साधु निबद्धवान्।

तापसवत्सराजेऽनङ्गहर्षेण सरला सुबोधा च भाषा प्रयुक्त। कविताशैल्यपि रम्या। वासवदत्तावियोगे करुणपरिदेवनमुदयनस्य-

'उत्सर्पिणी भयपरिस्खलितांशुकान्ता ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती।
क्रूरेण दारुणतया सहसैव दग्धा धूमान्धितेन दहनेन न वीक्षितासि।।'

उदयनः स्वं विरहं वर्णयति--

'तद्वक्त्रेन्दुविलोकनेन दिवसो नीतः प्रदोषस्तथा
तद्गोष्ठ्यैव निशाऽपि मन्मथकृतोत्साहैस्तदङ्गार्पणैः।
तं सम्प्रत्यपि मार्गदत्तनयनां द्रष्टुं प्रवृत्तस्य मे
बद्धोत्कण्ठमिदं मनः किमथवा प्रेमाऽसमाप्तेत्सवः।।'

कियती तन्मयताऽत्र प्रतीयते, यस्यां विरहेऽप्युत्सवपरम्परा प्रक्रमते।

कुलशेखरः

'तपतीसंवरण'-नामकस्य नाटकस्य 'सुभद्राधनञ्जय'-संज्ञकनाटकस्य य प्रणेता 'ट्रावनकोर' राज्यवर्ति 'महोदय'-नामकराज्यविशेषस्य शासक आसीत्। अस्य कालः ९३५ ख्रीष्टाब्दतः

९५५ ख्रीष्टाब्दपर्यन्तः षडङ्के तपतीसंवरणे कुरुपित्रोः संवरणतपत्योश्च चरितं वर्ण्यमानं विद्यते। पञ्चाङ्कोपनिवद्धे च सुभद्राधनञ्जये महाभारतप्रसिद्धा सुभद्राहरणकथा वर्णिता।

रामचन्द्रः

प्रसिद्धो जैनाचार्यो हेमचन्द्रो यमात्मन उत्तराधिकारिणमकृत, सोऽयं रामचन्द्रः ११०० ख्रीष्टाब्दतः ११७५ ख्रीष्टाब्दपर्यन्तं भुवमलमकार्षीत्। अयं गुर्जरप्रान्त-प्रशासकयोः कुमारपालाजयपालयोः समकालिकः। नलविलासः, निर्भयभीमव्यायोगः कौमुदी-मित्रानन्दश्चास्य ग्रन्थाः प्रथन्ते।

जयसिंहसूरी

हम्मीरमदमर्दनाभिधस्य नाटकस्य प्रणेता जयसिंहसूरिमहोदयः १२२५ ख्रीष्टाब्दसमीपे बभूव। इदमीये नाटके गुर्जरप्रान्तप्रशासकस्य हम्मीरस्य यवनैराक्रमणम्, तेन तस्य दुर्दशत्वम्, तन्मन्त्रिणो वस्तुपालस्य यशश्च वर्णितम्।

रविवर्मा

ख्रीष्टत्रयोदशशताब्द्या उत्तरार्धे जातोऽयं केरलान्तर्गत-कोलम्बपुर-राज्यस्य शासका 'प्रद्युम्नाभ्युदय'नामकं नाटकं विरचितवान्। अयं परमवैष्णवः कुशलो गायकोऽलङ्कारशास्त्र-पारदृश्वा कविश्चासीत्।

वामनभट्टबाणः

वामनभट्टबाणो नाम दक्षिणदेशस्य प्रसिद्धः पण्डितः 'पार्वतीपरिणय'नामकरूपकप्रणेता १४२० ख्रीष्टीयसमीपे जातः। नामसाम्येन कादम्बरीकर्त्ता बाण एव पार्वतीपरिणयस्य रचयितेति कथनं भ्रान्तिमात्रमूलकम्। अस्य वामनभट्टबाणस्य शृङ्गारभूषणनामा बाणग्रन्थं प्रसिद्धः।

महादेवः

रामभद्रदीक्षितसमकालिको महादेवो नामाद्भुतदर्पनामकरूपकप्रणेता षोडशख्रीष्टशताब्द्यां जातः। अस्य अद्भुतदर्पणनामनि रूपके अङ्गददौत्यमारभ्य रामराज्याभिषेकान्ता रामायण कथा वर्णिता।

क्षेमीश्वरः

ख्रीष्टीयनवमशतकोद्भवः क्षेमीश्वरो नाम महाकविः नैषधानन्दनम्, चण्डकौशिकश्चेति रूपकद्वयं प्रणीतवान्। अयं राजशेखरसमकालिको महीपालनामककन्नौजाधिपतिमाश्रितश्च कथ्यते।

शक्तिभद्रः

आश्चर्यचूडामणिसंज्ञकनाटकप्रणेता नवमख्रीष्टशतके जातः, यतोऽयं शङ्कराचार्यस्य शिष्य असीदिति मालावारप्रान्ते प्रथितमैतिह्यम्। शक्तिभद्रस्य कविताशैली नितान्तसरलसरसा। सुन्दरीरूपधारिणीं शूर्पणखां दृष्ट्वा लक्ष्मणस्योक्तिरियं नितान्तहृद्या--

'क्वेदं वनं वनचरैरपि दुर्विगाहं क्वेयं वधूः कुवलयच्छविचोरनेत्रा।
हेमारविन्दमकरन्दरसोपयोगां कः श्रद्दधीत जलधौ कलहंसकन्याम्॥'

एतावत्पर्यन्तं दृश्यकाव्यप्रधानभेदभूतं नाटकन्नाम प्रसिद्धाचार्यतद्ग्रन्थपरिचयप्रदानविधया विवेचितम्। सम्प्रति तदितराणि रूपकाङ्गानि सङ्गक्षेपतो निरूप्यन्ते।

दृश्यकाव्यभेदाः

'नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः।
ईहामृगाङ्कवीथ्य प्रहसनमिति रूपकाणि दश॥'

इति दृश्यकाव्यभेदाः तेषु 'नाटकं ख्यातवृत्तं स्यादि'ति प्राचीनः सम्प्रदायः। आधुनिकास्तु कल्पितवृत्तमपि नाटकं मन्यन्ते।

प्रकरणनाटकयोर्मध्ये प्राचीना इदमेव भेदकं निर्णयन्ति यत् नाटके ख्यातं वृत्तं, प्रकरणे कविकल्पितं तत्। प्राचीनसंस्कृतसाहित्ये नाटकभिन्नानां रूपकाणां निर्माणमपि महता प्रयासेन विधीयते स्म। विशालमिदमङ्गम्, तत्र प्रसिद्धानि कतिचन प्रकरणानि प्रदर्श्यन्ते--

१. मालतीमाधवम् भवभूतिकृतम्
२. मृच्छकटिकम् शूद्रककृतम्
३. मल्लिकामारुतम् उद्दण्डकविकृतम्
४. कौमुदीमित्रानन्दम् जैनाचार्यहेमचन्द्रशिष्यरामचन्द्रकृतम्
५. प्रबुद्धरौहिणेयम् जैनकविरामभद्रकृतम्
६. मुद्रीतकुमुदचन्द्रम् यशश्चन्द्रनामकजैनकविकृतम्

प्रबोधचन्द्रोदय-चैतन्यचन्द्रोदय-जीवानन्द-विद्यापरिणयादीनि तु कविकल्पितकथाघटितान्यपि नाटकान्येव। तेषां पात्राणि कविभिः कल्पितानि सन्त्यपि प्रसिद्धमनोभावरूपाण्येवेति सर्वथा काल्पनिकपात्रघटितत्वाभावात्। अत एवेमानि नाटकतयैव प्रथन्ते।

भाणः

संस्कृतसाहित्ये प्राचीनतादृष्ट्या भाणस्यापि स्थानं नाटकवत् प्रतिष्ठितम्। धूर्तस्य नायकस्य चरितम्, एक एवाङ्कः, हास्यरसस्य प्राधान्ये सत्यपि सौभाग्यशौर्यादिवर्णनया शृङ्गारवीररससूचना,

भारतीवृत्तिश्च भवति। भाणरचनायां यशोलाभः प्रयाससाध्यो भवति, यथोक्तम्--

'वररुचिरीश्वरदत्तः श्यामिलकः शूद्रकश्च चत्वारः।
एते भाणान् बभूणुः का शक्तिः कालिदासस्य।।'

भाणग्रन्थेषु वररुचेः उभयाभिसारिका, शूद्रकस्य पद्माप्राभृतकम्, ईश्वरदत्तस्य धूर्त्तविटसंवादः, श्यामिलकस्य पादताडितकम्, वामनभट्टबाणस्य शृङ्गारभूषणम्, रामभद्रदीक्षीतस्य शृङ्गारतिलकम्, वरदाचार्यस्य वसन्ततिलकम्, शङ्करकवेः शारदातिलकम्, नल्लाकवेः शृङ्गारसर्वस्वम्, युवराजस्य रससदनभाणः, साहित्यदर्पणोक्तः लीलामधुकरश्चेत्यादयो ग्रन्थाः स्मर्यन्ते।

व्यायोगनामकरूपकप्रभेदसाहित्यमपि संस्कृते न दुर्लभम्। व्यायोगे प्रसिद्धमितिवृत्तम्, स्त्रीपात्रविहरहः, बहुपुरुषपात्रता, गर्भविमर्शसन्ध्यभावः, कैशिकी वृत्तिः प्रख्यातश्च नायको भवति। हास्यशृङ्गारशान्तभिन्नाः रसाः।

व्यायोगग्रन्थेषु द्वादशशतकोत्तरार्धभाववत्सराजकविकृतः किरातार्जुनीयव्यायोगः, भासस्य मध्यमव्यायोगः, प्रह्लादनदेवविरचितः पार्थपराक्रमः, काञ्चनार्यस्य धनञ्जयविजयः, रामचन्द्रस्य निर्भयभीमव्यायोगः, विश्वनाथस् सौगन्धिकाहरणम् इत्यादयो ग्रन्थाः प्रख्याताः।

समवकारः

समवकारे देवासुराश्रयं ख्यातं वृत्तम्, द्वादश नायकाः, वैदिकानि गायत्र्यादीनिच्छन्दांसि, वीरः प्रधानो रसः। समवकीर्यन्ते बहवो रसा यत्रेति व्युत्पत्त्या सर्वरसावस्थानं सूच्यते। एतत्प्रभेदसाहित्यमल्पम्, यथा वत्सराजस्य समुद्रमथनम्।

डिमः

रौद्ररसप्रधानः, ख्यातेतिवृत्तः चतुरङ्कः, षोडशभिरुद्धतनायकैरुपेतः, शान्तहास्यशृङ्गारभिन्नै रसैरुपस्कृत, कैशिक्यतिरिक्तवृत्तिशाली च भवति डिमः। अस्योदाहरणं च 'त्रिपुरदाहः' इति महर्षिः। तदुक्तम्--

'इदं त्रिपुरदाहे तु लक्षणं ब्रह्मणोदितम्।
ततस्त्रिपुरदाहश्च डिमसंज्ञः प्रयोजितः।।'

'डिम-सङ्घाते'इति नायकसंघातव्यापारात्मकत्वाड्डिम इति संज्ञेति धनिकः। वेङ्कटवर्यस्य 'कृष्णाविजयः' रामकवेः 'मन्मथोन्मथनम्' इति च परे उदाहरणे।

ईहामृगः

ईहामृगे ख्यातं कल्पितकिञ्चिदंशं च वृत्तम्, चत्वारोऽङ्कास्त्रयः सन्धयः, सङ्घर्षसङ्कुलं

कथानकं भवन्ति। मृगवदलभ्यायां नायिकायामभिलाषस्य वर्णनीयतया ईहामृग इति नामकरणम्। प्रचीनयोः 'वीरविजय' 'रुक्मिणीहरण' नामकयोरीहामृगग्रन्थयोः यद्यप्युपलब्धिर्न भवति, तथापि वत्सराजकृतं रुक्मिणीहरण' नामकयोहीहामृगग्रन्थयोः यद्यप्युपलब्धिर्न भवति, तथापि वत्सराजकृतं रुक्मिणीपरिणयपुस्तक प्राप्यत इति तदेवैकमस्योदाहरणं लभ्यम्। साहित्यदर्पणोक्तः 'कुसुमशेखरविजय' नामकोऽपीहामृगग्रन्थोऽप्राप्य एव।

वीथी

वीथीनामनि रूपकप्रभेदे भाणसमानैव कथा, एकोऽङ्कः शृङ्गारोऽनुद्भिन्नरूपो रसः, कैशिकी वृत्तिश्च। 'माधवीवीथी' इति नाममात्रशेषोऽस्य निदर्शनग्रन्थः।

अङ्कः

पुराणेतिहासप्रसिद्धं कथानकम्, करुणः प्रधानो रसः, वास्तवयुद्धाभावेऽपि वाग्युद्धम्, इत्यादि-सामग्री अङ्केऽपेक्ष्यते। एतदुदाहरणं 'शर्मिष्ठाययाति' नामकमप्राप्यम्। भास्करकवेः उन्मत्तराघवं नाम अङ्कस्योदाहरणपुस्तकं लभ्यते, परन्तु तद्रचनाकालो नावधीर्यते।

प्रहसनम्

हास्यरसस्य समाजे महानुपयोगेः, शिष्टहासस्य बहुल आदरः, समाजविरोधितत्त्वस्य मार्गस्थाने हास्यरसप्रधानकाव्यस्य उपयुक्तभावश्च प्रहसनकाव्यस्य सृष्टौ कारणतां गतः। यथाऽधुना हास्यरसप्रधानं व्यङ्ग्यमयं च काव्यं कामपि विशिष्टां मर्यादां रक्षति, नानायासं लिख्यते, तथैव प्रागपि प्रहसनं बहुलतया नालिख्यत, तथाऽपि संस्कृतसाहित्ये प्रहसनग्रन्थस्यैकान्ततोऽभावो नास्ति।

प्रहसने भाणवत् सन्ध्यादयः, निन्दनीयत्वेन वर्ण्यमानानां कल्पितं वृत्तम्, विष्कम्भकप्रवेशकराहित्यम्, हास्यरसप्राधान्यश्च भवति।

सर्वप्राचीनः प्रहसनग्रन्थः 'मत्तविलासः'। तस्य रचयिता पल्लवनरेशस्य सिंहविष्णुवर्मणः पुत्रो महेन्द्रविक्रमवर्माऽऽसीत्। अयं च राजा हर्षवर्धनपुलकेशिद्वितीययोः समकालिक इत्यस्य समयः ख्रीष्टीयसप्तमशतकस्य पूर्वार्धं भागो मान्यः।

अस्य मत्तविलासप्रहसनस्य भाषा सरला, शैली प्रसन्नमनोहरा च। एकं प्रारम्भिकं पद्यं दृश्यताम्--

'पेया सुरा प्रियतमामुखमीक्षितव्यं
ग्राह्यः स्वभावललितो विकृतश्च वेषः।
येनेदमीदृशमदृश्यनत मोक्षवर्त्म

दीर्घायुरस्तु भगवन् स पिनाकपाणिः।।'

मत्तविलासप्रहसननिर्माणकालात् पञ्चशताब्द्याः परतः कान्यकुब्जाधीशगोविन्दचन्द्रस्य सभा-पण्डितः कविराजशङ्खधरः 'लटकमेलकं' नाम लोकप्रियं प्रहसनं प्राणैषीत्। गोविन्दचन्द्रो हर्षस्तुतस्य तदाश्रयदातुर्जयचन्द्रस्य पितेति लटकमेलकं नैषधीयचरितसमकालिकम्--

'गुरोर्गिरः पञ्च दिनान्यधीत्य वेदान्तशास्त्राणि दिनत्रयञ्च।
अमी समाघ्राय च तर्कवादानुपागताः कुक्कुटमिश्रपादाः।।'

इति विश्वनाथोद्धृतं पद्यं लटकमेलकस्यैव।

ज्योतिरीश्वरकविशेखरकृतं 'धूर्त्तसमागम'नामकं प्रहसनम्, जगदीश्वरकृतं 'हास्यार्णव' नामकं प्रहसनम्, गोपीनाथचक्रवर्त्तिकृतं 'कौतुकसर्वस्व' नामकम्, सामराजदीक्षितकृतं 'धूर्त्तनर्त्तक'नामकं च प्रहसनं प्रसिद्धम्।

रूपकनिरूपणानन्तरमुपरूपकनिरूपणं प्राप्तकालमिति तत्प्रसङ्गे किञ्चिदुच्यते।

उपरूपकाणि

'नाटिका त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम्।
प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेङ्खणं रासकं तथा।।
संलापकं श्रीगदितं शिल्पकं च विलासिका।
दुर्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भाणिकेति च।।
अष्टादश प्राहुरुपरूपकाणि मनीषिणः।
विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतम्।।'

१. नाटिका--दशरूपके प्रकरणनाटकयोर्मिलितं रूपं नाटिकेत्युक्तम्। नायके प्रख्यातिवंशे सत्यपि वृत्तं तस्य कल्पितमुपादीयते। संस्कृते महाराजहर्षस्य रत्नावली प्रियदर्शिका चेति नाटिकाद्वयं प्रसिद्धम्। (अनयोः परिचयः प्राक् दत्तः)। मदनपालसरस्वतीकृता पारिजातमञ्जरी-समाख्या नाटिका, यस्याः केवलमङ्कद्रव्यं धारानगर्यां शिलासूट्टङ्कितं प्राप्यते। मथुरादासकृता वृषभानुजा नाटिका। अयं मथुरादासः गङ्गातीरस्थसुवर्णशेखराभिधनगरवासी कायस्थकुलजश्च।

२. त्रोटकम्--दिव्यमानुषसंश्रयं, पञ्चाङ्कतोऽन्यूनं, प्रत्यङ्कं सविदूषकञ्च भवति। यथा--कालदासस्य विक्रमोर्वशीयम्, अज्ञातकर्तृकं लम्भितरम्भञ्च।

३. गोष्ठी--पञ्चषड्योषिदन्विता, नवदशभिर्वा प्राकृतपात्रैर्युक्ता, एकाङ्कविनिर्मिता च भवति, यथा--रेवतमदनिका।

४. सट्टकम्--प्राकृताशेषपाट्या नाटिका सट्टकं नाम। यथा--राजशेखरस्य कर्पूरमञ्जरी प्रसिद्धा।

५. नाट्यरासकम्--हास्यरसं बहुगेयञ्च भवति। यथा--नर्मवती।

६. प्रस्थानकम्--हीनो नायकः, दासी नायिका, सुरापानं विषयः, सर्वमिदं प्रस्थानके भवति। यथा--शृङ्गारतिलकम्।

७. उल्लाप्यम्--उदात्तनायकम्, एकाङ्कम्, संग्रामरोदनगीतादिबहुलञ्च भवति। यथा--देवीमहादेवम्।

८. काव्यम्--एकाङ्कं, स्त्रीनायकम्, आरभटीहीनञ्च काव्यं नामोरूपकम्। यथा--यादवोदयम्।

९. प्रेङ्खणम्--हीननायकमसूत्रधारञ्च। यथा वालिवधम्।

१०. रासकम्--पञ्चपात्रयुतम्, भाषाविभाषाबहुलम्, ख्यातनायिकं मूर्खनायकञ्च। यथा--मेनकाहितम्।

११. संलापकम्--चतुरङ्कं, पाखण्डनायकं, पुरसंरोधसंग्रामवर्णनपरं भवति। यथा--मायाकापालिकम्।

१२. श्रीगदितम्--वृत्तनायकौ प्रख्यातौ, नायिकाऽपि प्रसिद्धा, श्रीशब्दयुतं च पद्यं भवत्यत्र। यथा--क्रीडारसातलम्।

१३. शिल्पकम्--चतुरङ्कं, ब्राह्मणनायकं, श्मशानवर्णनयुतम्। यथाकनकावतीमाधवम्।

१४. विलासिका--एकाङ्का शृङ्गारबहुला च भवति। उदाहरणग्रन्थो न प्रसिद्धः।

१५. दुर्मल्लिका--चतुरङ्का, कैशिकीवृत्तिशालिनी। यथा--बिन्दुमती।

१६. प्रकरणिका--नाटिकेव प्रकरणीसार्थवाहादिनायका, समानवंशजा यत्र नेतुर्नायिका। उदाहरणग्रन्थो नोपलभ्यते।

१७. हल्लीशः--एक एवाङ्कः, सप्त वा दश वा स्त्रियः। यथा-केलिरैवतकम्।

१८. भाणिका--भाणसमा। यथा कामदत्ता।

एवं परिचितानि रूपकाणि उपरूपकाणि च। सम्प्रति कतीनाञ्चन रूपकह्रासयुगे निर्मितानां रूपकाणां सामान्यपरिचयः प्रदीयते--

ग्रन्थनाम	कर्त्तुर्नाम	कालनिर्देशः

१.	पारिजातमञ्जरी	मदनः	त्रयोदशं शतकम्
२.	उन्मत्तराघवम्	भास्करः	चतुर्दशशतकम्
३.	मौर्यविजयम्	जीवरामयाज्ञिकः	पञ्चदशशतकम्

– – –

चम्पूकाव्यम्

चम्पूसमुदायः

सामान्यतः काव्यस्य भेदद्वयं प्रथते--दृश्यं श्रव्यञ्चेति। श्रव्यकाव्यमपि द्विप्रकारम्--गद्यकाव्यं पद्यकाव्यञ्चेति। स्वीययाऽर्थप्रधानतया गद्यकाव्यं गौरवशालि, यतो हि पद्यकाव्यं कियतांशेन रागद्वारापि श्रोतृजनमनांस्याकर्षयति, गद्यकाव्यं तु स्वीयेनार्थगौरवेणैव श्रोतृजनहृदयान्यावर्जयेत्। गद्यकाव्यगतमर्थगौरवं पद्यकाव्यगतमर्थगौरवपुरस्कृतं रागमयत्वं चेत्युभयं मिलितं सदधिकं चमत्कारं जनयेदिति भावनैव चम्पूकाव्यस्योत्पत्तौ कारणत्वेन सम्भाव्यते चम्पूरामायणप्रणेता भोजराजोऽपीममेवार्थमाह--

'गद्यानुबन्धरसमिश्रितपद्यसूक्तिर्हृद्या हि वाद्यकलया कलितेव गीतिः।
तस्माद्दधातु कविमार्गजुषां सुखाय चम्पूप्रबन्धरचनां रसना मदीया।।'

गद्यसम्बन्धेन पद्यानि तथैवानन्ददायकानि जायन्ते यथा वाद्ययन्त्रैरुपेतानि गायनानि। यथा केवलं गायनं न तथा चमत्कारकारि यथा वाद्यापस्कृतं, तथैव केवलं गद्यं न तथा चमत्कारकारि तथा पद्यमिश्रमिति भावयित्वैव कवयः चम्पूकाव्यान्यसृजन्।

चम्पूलक्षणम्

सर्वप्रथममाचार्यो दण्डी 'गद्यपद्य मयी वाणी चम्पूरित्यभिधीयते' इति चम्पूलक्षणमुक्तवान्। तदनन्तरभाविनोऽप्याचार्यास्तदेवान्ववदन्। 'गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूः' इति तल्लक्षणे वाणीस्थाने काव्यपदनिवेशेऽपि न कापि नवीनता

'क्वचिदत्र भवेदार्या क्वचिद् वक्त्रापवक्त्रके।
आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेर्वृत्तकीर्त्तनम्।।'

इति लक्षणानुरोधेन कथाऽऽख्यायिकयोरपि गद्यपद्यमिश्रितत्वेन चम्पूलक्षणप्रसक्तिस्तु न शङ्कनीया, तयोर्गद्यस्यैव प्राधान्यात्, लक्षणानुरोधेनैव कतिपयपद्यानां तयोः प्रवेशाच्च।

चम्पूकाव्येषु तु गद्यपद्ययोर्मात्रा प्रायेण समा भवति किमप्येकमङ्गमतिपृथुलं न

जायेतेत्यस्मिन्नंशे कवयः सतर्कास्तिष्ठन्ति।

चम्पूकाव्यविकासः

चम्पूकाव्यं गद्यकाव्यस्यैव परिमार्जितं रूपमिति कथनेन सत्यमपलप्यते। यद्यपि यजुर्वेदे गद्यपद्ययोर्मिश्रणमुपलभ्यते तथापि नासौ चम्पूप्रकारः। पालीगद्यपद्यनिबद्धेषु जातकग्रन्थेष्वपि न चम्पूस्वरूपं दृश्यते। अतः आर्यसूरिकृता जातकमाला एव चम्पूकाव्यस्यादिम स्रोत इति वक्तुं शक्यते। हरिषेणस्य प्रयागप्रशस्तौ गद्यपद्यमिश्रणमस्य प्राथमिकप्रयोगरूपं मन्तुं शक्यते। यद्यपि जातकमाला हरिषेणस्य प्रयागप्रशस्तिश्च गद्यपद्यमिश्रं प्राग्रूपभूतं शरीरं धारयतस्तथापि चम्पूकाव्येन वास्तविकं रूपं दशमशताब्द्यामेव प्रकटितं यदा नलचम्पूर्जनिमलभत।

त्रिविक्रमभट्टः

त्रिविक्रमभट्टः 'नलचम्पूः' इति संज्ञया प्रसिद्धं चम्पूग्रन्थं प्रणीय गद्ये पद्ये च समानभावेन काव्यगुणानुपस्थापयितुमयतत।

त्रिविक्रमभट्टः स्वीये ग्रन्थे--

'शश्वद् बाणद्वितीयेन नमदाकारधारिणा।
धनुषेव गुणाढ्येन निश्शेषो रञ्जितो जनः।।'

इति बाणभट्टं स्मरति--

त्रिविक्रमभट्टस्य नलचम्पूगतं पद्यम्--

'पर्वतभेदि पवित्र जैत्रं नरकस्य बहुमतङ्गहनम्।
हरिमिव हरिमिव हरिमिव सुरसरिदम्भः पतन्नमत।।'

इति भोजराजेन सरस्वतीकण्ठाभरणे समुद्धृतम्। अयं त्रिविक्रमभट्टः राष्ट्रकूटवंश्यकृष्णद्वितीयपुत्रस्य इन्द्रराजस्य नवसारीशिलालेखं लेखितवान्, तत्र--

'श्रीत्रिविक्रमभट्टेन नेमादित्यस्य सूनुना।
कृता शस्ता प्रशस्तेयमिन्द्रराजाङ्घ्रिसेनिना।।' इति पद्यं विद्यते।

एतेन सर्वेण त्रिविक्रमभट्टस्य बाणभोजमध्यवर्त्तित्वमिन्द्रराजाख्यनृपतिसमकालिकत्वं च प्रतिपन्नं भवति।

पूर्वोल्लिखितस्य नवसारीशिलालेखस्य समयः ९१५ ख्रीष्टीयो वर्त्तते, अतस्त्रिविक्रमभट्टः ख्रीष्टीयदशमशतकस्य पूर्वार्द्धे बभूवेति निश्चयेन वक्तुं शक्यते। स चायं दशमशतकपूर्वभागोद्भवस्त्रिविक्रमः कविवरराजशेखरस्य समसामयिक स्यादिति सम्भाव्यते।

त्रिविक्रमभट्टस्य कृतयः

नलचम्पूः मदालसाचम्पूः नवसारीशिलालेखश्चेति त्रयः प्रबन्धास्त्रिविक्रमभट्टेन विरचिताः। त्रिष्वप्येषु शिलालेखरूपः प्रबन्धः 'एपिग्राफिका इण्डिया' इति नामके प्रकाशने नवमभागे ३२ तमे पृष्ठे मुद्रितः। अस्य शिलालेखस्यैकं पद्यम्--

'जयति विबुधबन्धुर्विन्ध्यविस्तारवक्षः-
स्थलविमलविलोलत्कौस्तुभः कंसकेतुः।
मुखसरसिजरङ्गे यस्य नृत्यन्ति लक्ष्म्याः
स्मरभरपरिताम्यत्तारकास्ते कटाक्षाः।।' इति।

प्रशस्तेरस्याः कविताशैली नलचम्पूगतां काव्यशैलीं तुलयतीति सिद्ध्यत्यनयोः प्रबन्धयोरेककर्त्तृकत्वम्।

नलचम्पूः दमयन्तीचम्पूरिति नामान्तरेणापि प्रसिद्ध्यति। अत्र सप्तोच्छ्वासा विद्यन्ते। अस्य ग्रन्थस्य सर्वत्राप्युच्छ्वासान्ते हरचरणसरोजपददर्शनाद् माघस्य श्र्यङ्कत्वमिव किरातार्जुनीयस्य लक्ष्म्यङ्कत्वमिव वा अस्यापि ग्रन्थस्य हरचरणसरोजाङ्कत्वं कथ्यते।

अत्र ग्रन्थे कविः सर्वमपि श्लेषप्रकारं सरलतापुरस्कृतं तथा प्रयुक्तवान् येन पाठकानां हृदयानि माद्यन्ति। सुबन्धोः कवितायां श्लेषमयता-साधनार्थं यः प्रयत्नभरः कृतो दृश्यते, तादृशः प्रयाससाध्यः श्लेषोऽत्र दुरापः। अत्रत्यः सर्वोऽपि श्लेषः सुगमः सन्नपि हृद्यतमः--

'सदूषणापि निर्दोषा सुखरापि सुकोमला।
नमस्तस्मै कृता येन रम्या रामायणी कथा।।'

आर्यावर्त्तवर्णने विपल्लवशब्दस्य कीदृशः स्पष्टोऽर्थः श्लेषेण गुम्फितः--

'भवन्ति फाल्गुने मासि वृक्षशाखा विपल्लवाः।
जायन्ते न तु लोकस्य कदापि च विपल्लवाः।।'

न केवलं श्लेषचमत्कार एव, अपि तु परिसङ्ख्याया विरोधाभासस्योत्प्रेक्षाया उपमाया वा साधूपन्यासे कविरयं सिद्धहस्तः। दृश्यताम्--

'उदयगिरिगतायां प्राक्प्रभापाण्डुताया-
मनूसरति निशीथे शृङ्गमस्ताचलस्य।
जयति किमपि तेजः साम्प्रतं व्योममध्ये
सलिलमिव विभिन्नं जाह्नवं यामुनञ्च।।'

'मदालसाचम्पू' नामकस्तु ग्रन्थो दुरापतया परिचाययितुं न पार्यते।

सोमप्रभसूरिः

दिगम्बरजैनः सोमप्रभसूरी राष्ट्रकूटनरेशस्य कृष्णस्य राजत्वकाले सामन्तराजारिकेसरि-

चालुक्यतृतीयस्य सभायां ९५९ तमेशवीयवर्षे 'यशस्तिलकचम्पू' नामकं ग्रन्थं लिखितवान्, यो ग्रन्थो जैनमतसिद्धान्तानामवगतये साधूपयुज्यते।

यशस्तिलके अष्ट उच्छ्वासाः सन्ति। अत्र अवन्ति राजा यशोधरः, तत्पत्न्यः कपटपटुता, राज्ञो मृत्युः, नानायोनिषु भ्रमणम्, अन्ततस्तस्य जैनधर्मप्रवेशश्चेत्यादयोऽर्था निपुणं वर्णिताः।

गुणभद्रकृतमुत्तरपुराणमाश्रित्य चम्पूग्रन्थोऽयं प्रणीतः। इमामेव यशोधर नृपतिकथामाश्रित्य पुष्पदन्तेन 'जसहरचरिउ' नामकमपभ्रंशकाव्यं वादिराजसूरिणा च यशोधरचरितं नाम संस्कृतकाव्यं व्यरचि।

यद्यप्यस्य चम्पूग्रन्थस्य शैली अलङ्कारपूर्णा प्राञ्जला च भाषा, तथापि नलचरितचम्पूसमानं माधुर्याद्यत्र नोपलभ्यते। बाणमनुसरन्नयं कविः स्वीयेऽत्र ग्रन्थे जन्मान्तरवृत्तमुपन्यस्तवान्।

हरिचन्द्रः

धर्माशर्माभ्युदयनामकमहाकाव्यप्रणेता हरिचन्द्रो नाम दिगम्बरजैनः 'जीवन्धरचम्पू' नामकं ग्रन्थं प्रणीतवान्। अत्र उत्तरपुराणगता जीवन्धरस्य जीवनकथा एकादशभिर्लम्भकैः लिखिता। अस्य हरिचन्द्रस्य परिचयादिकं धर्मशर्माभ्युदयनामककाव्यस्य प्रसङ्गे निरूपितम्।

भोजराजः

भोजराजेन धाराधीशेन कृता रामायणचम्पूः किष्किन्धाकाण्डावसाना एव, तस्या युद्धकाण्डं लक्ष्मणभट्टेन कृतम्। अयं भोजराज एकादशशतकोद्भवः प्रसिद्धः साहित्यसेवी।

चम्पूरामायणस्य साहित्यिकं गौरवमतिमहत्त्वपूर्णम्। भोजस्य शब्दगुम्फ स्वभावसरलः अर्थराशिश्च चमत्कारातिशयशाली। अस्य वाल्मीकिकाव्यप्रशंसायां लिखितं पद्यं नितान्तहृद्यम्--

> **'वाल्मीकिगीतरघुपुङ्गवकीर्त्तिलेशै-**
> **स्तृप्तिं करोमि कथमप्यधुना बुधानाम्।**
> **गङ्गाजलैर्भुवि भगीरथ यत्नलब्धैः**
> **किं तर्पणं न विदधाति नरः पितॄणाम्।।'**

सीताया अशोकवाटिकायां तिष्ठन्त्या दशां वर्णयति कविः--

> **'उपध्नवृक्षस्य परोक्षभावादाश्रित्य भूमिं सुचिरं लुठन्त्याः।**
> **नक्तञ्चरस्त्रीमुखकर्शितायाः सीतालतायास्त्रिजटा जटाऽभूत्।।'**

तदिदमतिचमत्कारि चम्पूकाव्यम्।

कतिपये भागवताधाराश्चम्पूग्रन्थाः

भागवतचम्पूरिति नाम्ना अनेके चम्पूग्रन्थाः प्रथन्ते। चिदम्बरविरचितः एकः, रामभद्रविरचितोऽपरः, राजनाथरचितश्चैकोऽन्यः। सर्वेऽपीमे चम्पूग्रन्था भागवत आधारीकृत्य कृताः।

प्रह्लादचरितं नाम भक्तविवरणं नितान्तलोकप्रियमासीत्, अत एव 'नृसिंहचम्पू'संज्ञया कतिपये चम्पूग्रन्थाः श्रूयन्ते।

केशवभट्टकृतः नृसिंहचम्पूगन्थः, षड्भिः स्तबकैः पूर्णः। दैवज्ञसूर्यकृतः नृसिंहचम्पूग्रन्थः पञ्चभिरुच्छ्वासैः समापितः। सङ्कर्षणकृतः नृसिंहचम्पूग्रन्थः चतुर्भिरेवोल्लासैः पूर्णः। शेषश्रीकृष्णेन षोडशख्रीष्टशतके पारिजातहरणचम्पूग्रन्थः प्रणीतः।

महाभारताश्रयश्चम्पूग्रन्थः

महाभारतीं कथामिश्रित्य अनन्तभट्टेन भारतचम्पूनामको विशालकायो ग्रन्थो विरचितो यत्र द्वादशस्तबकेषु महाभारतकथोपनिबद्धा।

'दिगन्तरलुठत्कीर्त्तिरनन्तकविकुञ्जरः।
प्राणैः समं सरस्वत्याः प्राणैषीच्चम्पूभारतम्।।'

इतीयदेवानन्तभट्टेन स्वीयचरितादिप्रसङ्गे कथितमिति न ततः कोऽपि चरिते प्रकाश आधीयते।

ख्रीष्टीयषोडशशतकभवो मानवेदनामको दाक्षिणात्यो भारतचम्पूग्रन्थस्य व्याख्यां प्रणीतवान्। एतेनास्य, षोडशशतक पूर्ववर्त्तित्वमायातम्। भागवतचम्पूनामकः सम्प्रत्यप्राप्यश्चम्पूग्रन्थोऽनेनानन्तभट्टेन ख्रीष्टीयैकादशशतके प्रसिद्धेन अभिनवकालिदासेन सह स्पर्द्धायां लिखित इति दन्तकथा, ततोऽस्य ख्रीष्टीयैकादशशतकवर्तित्वं प्रतीयते। तदित्थमयं ख्रीष्टैकादशशतकषोडशशतकयोरन्तरालेऽजायतेति वक्तव्यं भवति।

अत्र ग्रन्थे प्रयुक्ताया भाषाया विचारेण शैल्याश्च परिशीलनेनास्य षोडशशताब्दीतः किञ्चित्पूर्वकालिकत्वमिव प्रतिपन्नं भवति।

भारतचम्पूग्रन्थे द्वादश स्तबकाः सन्ति। अत्र संहत्य उपसहस्र श्लोकाः सन्ति। परिमाणे ततः किञ्चिदेव न्यूनं गद्यमपि विद्यते।

भारतचम्पूः काव्यदृष्ट्या श्लाघनीया विद्यते। अत्र पद्यानां बन्धो यथैव दृढो गद्यानां माधुर्यं स्फुटश्लेषपूर्णत्वञ्च तथैव हृदयावर्जकम्। पद्यमेकं दृश्यताम्--

जाग्रत्सोमककीर्त्तिसोमनिमिषत्पद्मावकाशात्ययात्।
प्राप्तेन्दीवरनित्यवासघटितश्यामप्रभा श्रीरिव।
पाञ्चालस्य सुता ततः परिजनैः सार्धं पुरः पश्यतां

राज्ञां बुद्धिमिवाधिरुह्य शिविकां रङ्गस्थलीं प्राविशत्।।'

न केवलं गाढबन्धोत्प्रेक्षयोरेव प्रयोगः, अतिशयेक्तिप्रयोगोऽपि सारल्यसहकृतोऽस्य नितान्तहृद्यः। दृश्यताम्।

'सकलमपि वपुर्विभूष्य तन्व्याः सपदि सखी विपुलेक्षणाम्बुजाऽपि।
चिरतंरीमनवेक्ष्य मध्ययष्टिं करधृतकाञ्चनकाञ्चिरेव तस्थौ।।'

गद्यमाधुर्यमपि दृश्यताम्, व्यासादेशेन पाण्डवा एकचक्रायां पुर्यां स्थिताः, तस्या एव नगर्या वर्णनमिदम्--

'प्रावृषमिव बकबलाक्रान्ताम्, पातालनगरीमिव प्रत्यहं वर्धमानवलिशोकाम्, अङ्गराज्यसीमामिव सूर्यतनयानुकूलप्रतिष्ठाम् रविरथाक्षधुरमिवैक चक्राम्।

'कीदृशी सरसा सरला च शैली!'

अन्ये चम्पूग्रन्थाः

दक्षिणभारतीयाश्चम्पूग्रन्थान् अधिकसंख्यायां रचितवन्तः। तत्र--

यात्राप्रबन्धः

समुद्रपुङ्गवदीक्षितः षोडशशतकोद्भवः स्वज्येष्ठमात्रा सह कृतां स्वीयां तीर्थयात्रामेव वर्णयन् यात्राप्रबन्धनामकं चम्पूग्रन्थं लिखितवान्। अत्र दक्षिणभारतगततीर्थानां वर्णनं कृतं यद्विषयदृष्ट्या नवीनं व्यापकञ्च सदपि प्रकृतिवर्णने प्रचीनां परम्परामनुहरति।

वरदाम्बिकापरिणयचम्पूः

अयं चम्पूग्रन्थः ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्णः, तिरुमलाम्बाकृतश्च।

नीलकण्ठविजयचम्पूः

नीलकण्ठकविना कृतोऽयं ग्रन्थः समुद्रमन्थनं विषयीकरोति। स चायं नीलकण्ठः शिवलीलार्णवकर्त्तुरभिन्न एवेति ख्रीष्टसप्तदशशतकपूर्वार्द्धभागोऽस्य निश्चितः समयः।

विश्वगुणादर्शचम्पूः

पौराणिकीभिः कथाभिरुद्वेजीताः कवयो नूतनानि वस्तून्याधारीकृत्यापि चम्पूग्रन्थप्रणयनं कृतवन्तः। विश्वगुणादर्शचम्पूरेतादृशस्यैव प्रयासस्य फलम्। विश्वगुणादर्श-नामकस्यास्य ग्रन्थस्य रचयिता वेङ्कटाध्वरी। स हि काञ्चीवासी आत्रेयगोत्रोद्भवः रघुनाथसीतयोः पुत्रश्च। अस्य समयः ख्रीष्टसप्तदशशतकम्। अयं ग्रन्थः सर्वथा नूतनया शैल्या निबद्धः। अत्र विश्वावसुः कृशानुश्चेति द्वौ गन्धर्वौ विमानमारूढौ भारतीयानि तानि तानि तीर्थानि पश्यतः, तेषां तीर्थानां

गुणान् दोषांश्च वर्णयतः। तदेवमत्र भारतस्य भौगोलिकं वर्णनं तीर्थानां गुणदोषविमर्शश्च कृतो बोध्यः।

वैष्णवमतपोषकाश्चम्पूग्रन्थाः

यथा जैनमतावलम्बिनो निजमतपरिपुष्टये तत्प्रचाराय च तांस्तांश्चम्पूग्रन्थान् यशस्तिलकजीवन्धचरितादीन् विरचितवन्तस्तथैव माध्वगौडीयशाखाया वैष्णवा विद्वांसः स्वमतप्रचारपुष्टिभ्यां ताँस्तान् चम्पूग्रन्थान् निबबन्धुः। तत्र महाप्रभुचैतन्यस्य शिष्यो रघुनाथदासः मुक्ताचरित्र-नामकमेकं चारु चम्पूपुस्तकं अस्यापि समयः षोडशशताब्दी एव सम्भाव्यते।

कविकर्णपूरकृता आनन्दवृन्दावनचम्पूः विशालतनुरतिहृद्या च। अयं कर्णपूरः षोडशशतकावसानभागवर्ती।

ख्रीष्टसप्तदशशतकोत्पन्नो जीवगोस्वामी गोपालचम्पू-नाम्ना प्रथमानं ग्रन्थं कृष्णचन्द्रस्य समस्तमपि चरित्रम् आलङ्कारिक्या मार्मिक्या च पद्धत्या वर्णितम्। अत्र चम्पूग्रन्थे गौडीयशाखासम्मत भक्ति-प्रकारस्य विवेचनमपि साधूदाहरणादिप्रदर्शनविधया कृतमिव। काव्यग्रन्थेन सहैवायं धर्मग्रन्थोऽपि वक्तुं शक्यते।

सप्तदशशताब्द्याः परतोऽपि चम्पूकाव्यानां प्रणयनं प्रक्रान्तमेवावर्त्तत।

वीरमित्रोदय-नाम्ना प्रसिद्धस्य नानाभागविभक्तस्य धर्मशास्त्रग्रन्थस्य कर्त्ता मित्रमिश्रनामा विद्वान् आनन्दकन्दचम्पूनामकं चम्पूग्रन्थमेकं प्रणीतवान्। अत्र ग्रन्थे कविपण्डितमित्रमिश्रेण भगवतः श्रीकृष्णचन्द्रस्य बाललीलानां रुचिरं वर्णनमवसानभागे स्वाश्रयदातुः १६०५ ख्रीष्टीयतः १६२७ ख्रीष्टीयवर्षपर्यन्तम् ओरछानामके स्थाने राज्यं कृतवती वीरसिंहदेवस्य वंशानुकीर्त्तनमपि कृतम्।

मित्रमिश्रो ग्वालियरवासी शाण्डिल्यगोत्रो हंसमिश्रस्य पौत्रः परशुराममिश्रस्य च पुत्रः सनाढ्यब्राह्मणवंशोद्भवश्चासीत्। अस्य वीरसिंहदेवाश्रितत्वात् समयः ख्रीष्टसप्तदशशतकपूर्वार्द्धभागः सिद्ध एव।

वङ्गदेशोद्भवो बाणेश्वरभट्टाचार्यः अष्टादशशतकोत्पन्नेषु वङ्गीयपण्डितषु प्रथितकीर्त्तिरासीत्। अयमेव बाणेश्वरभट्टाचार्यः वारनहेस्टिंग्स-नामकेन बङ्गाल राज्यपालेन नियुक्तो विवादार्णवसेतुं नाम विधिग्रन्थं कृतवान्। अनेन बाणेश्वरभट्टाचार्यस्य समयः १७७५ ख्रीष्टीयवर्षमितो निर्धारितो भवति।

अयं बाणेश्वरः चित्रचम्पू-नामानमेकं वैष्णवभावनायास्तत्त्वस्य च प्रकाशकं ग्रन्थं निर्मितवान्। प्रेमभक्तिद्वारा भगवत्प्राप्तेरुपायोऽत्र काव्यवर्त्मना प्रकाशितः।

एतावत्पर्यन्तं येषां चम्पूकाव्यानां चर्चा कृता तदन्येऽपि कतिपये चम्पूग्रन्थाः श्रूयन्ते। यथा-
-

१. सोड्ढलः--कायस्थवंशोत्पन्नः कोङ्कणराजस्य मुम्मणिराजनामकस्याश्रित आसीत्, अतोऽस्य समयः १०६० ख्रीष्टीयमितः कथ्यते। अनेन अवन्तिसुन्दरीकथाचम्पूः विरचिता।

२. अनन्तभट्टस्य भागवतचम्पूः। (एकादशशतकम्)।

३. समरपुङ्गवदीक्षितस्य तीर्थयात्राप्रबन्धचम्पूः (सप्तदशशतकम्)।

गद्यकाव्यानि

संस्कृते पद्यसाहित्यमिव गद्यसाहित्यं परप्रकर्षम्। वेदकालेऽपि गद्यस्य प्रयोगः प्रचुरप्रचार आसीत्। संहिताग्रन्थेषु गद्यस्य भूयसी मात्राऽवाप्यते। अथर्ववेदस्य गद्यबहुलता सुप्रतीता।

पद्यं प्रति लेखकानामादरातिशयेन आयुर्वेदज्यौतिषादि-वैज्ञानिकग्रन्थेषु यद्यपि पद्यापेक्षया गद्यस्यमात्रा स्वल्पतमा तथापि चरकादिषु गद्यभागोऽप्युपलभ्यत एव।

पद्यमयं हि ग्रन्थं पाठकाः सुखमभ्यस्यन्ति, कण्ठे स्थापयन्ति चेति पद्यमयो ग्रन्थस्तालयलयाश्रिततया रोचकः प्रचारोपयुक्तश्च भवतीति धिया च पद्यं भूयसा प्रायुज्यत प्राचीनशास्त्रीयग्रन्थेष्वथापि गद्यस्य तत्रापि समावेशो दुरपह्नव एव।

संस्कृतगद्यस्य विकासक्रमेणोदाहरणानि यथा--'ऋतं च सत्यञ्चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत, ततो रात्र्यजायत, ततः समुद्रोऽर्णवः समुद्रादर्णवादधि, संवत्सरोऽजायत, अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी, सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत्, दिवं च पृथिवीञ्चान्तरिक्षमथो स्वः।'

(ऋग्वेदस्य दशमण्डल कृष्णयजुर्वेदे च)

गद्यस्यास्य शैली भाषाणप्रयोज्यशैलीसमाना। कठिनाः शब्दा भूयसाऽप्रयुक्ताश्च। तदनन्तरं ब्राह्मणग्रन्थेषु बाहुल्येन गद्यं प्रायुज्यत, यत्र संहिताग्रन्थापेक्षया सरलता समाविश्यत।

'यदेतन्मण्डलं नयति तन्महदुक्तं ता ऋचः स ऋचां लोकोऽथ यदेतदर्चिर्दीप्यते तनमहाव्रतं तानि सामानि स साम्नां लोकोऽथ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः साऽग्निस्तानि यजूंषि संयजुषां लोकः' --(मण्डालब्राह्मणे)

अथानन्तरमुपनिषदि गद्यस्य कथोपकथनरूपेण प्रयोगेषु क्रियमाणेषु स्फुटार्थता स्वीयभावप्रकाशनप्रवणता चाधिकभावेन समागता, यथा--

'श्वेतकेतुर्ह्यारुणेय आस तं ह पितोवाच श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यम्, न वै सोम्यास्मत्कुलीनोऽननूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवति स हि द्वादशवर्षं उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सर्वान् वेदानधीत्य महामना अनूचानमानी स्तब्धोस्युत तमादेशमप्राक्ष्यः।' (छान्दोग्योपनिषदि ६।१-२)

एषां वैदिकगद्योद्धरणानां पर्यालोचनेन सुखमवगन्तुं शक्यते यद् गद्यस्य स्वरूपं क्रमशः स्पष्टमजायत। संहिताया भाषांऽशतो व्याकरणलक्षणच्युता, तदपेक्षया ब्राह्मणानां भाषा

लक्षणशालिनी स्पष्टा च, उपनिषदां भाषा तु व्याकरणसम्मता स्फुटतमा चेति क्रमिकविकासे पर्याप्तं निदर्शनम्। एवं वैदिकगद्यैः प्रशस्तीकृते वर्त्मनि लौकिकगद्यस्याविर्भावो जातः। लौकिकगद्यस्य प्रथमः प्रयोगो निरुक्ते कृतः यथा--

'सर्वरसाः अनुप्राप्ताः पानीयमिति यथो एतदविस्पष्टार्था भवन्तीति नैष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति, पुरुषापराधः स भवति, यथा जानपदीषु विद्यातः पुरुषविशेषो भवति, पारोवर्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति।' --(नैघण्टुककाण्डे)

एतत्कालपर्यन्तं गद्यं काव्यभाषारूपेण प्रयुक्तं नासीत्, केवलं व्यवहारभाषारूपेण प्रयुज्यते स्म। अत एव तत्र चमत्कारातिशयमाधातुं कोऽपि प्रयासक्रियमाणो नोपलक्ष्यते। अयमेव क्रमः शास्त्रीयगद्येऽप्युपलभ्यते। शास्त्रीयगद्येषु साहित्यिकचमत्कारानाधातुं न कोऽपि प्रयासः कृतः। एतादृशगद्यस्य निदर्शनानि कतिचित् कालक्रमेण प्रस्तूयन्ते।

'ये पुनः कार्यभावानिर्वृत्तौ तावत्तेषां यत्नः क्रियते। तद्यथा घटेन कार्यं करिष्यन् कुम्भकारकलं मत्वाऽऽह--कुरु शब्दान् प्रयोक्ष्ये।'

(महाभाष्यस्य पश्पशाह्निके)

अनेन गद्येन पठ्यमानेन तत्कालिकी गद्यस्य विकसितपूर्णरूपता प्रतीयते। इतः परं गद्यस्य प्रौढिस्तार्किकैरुपपादिता। य था शबरस्वामिनो भाष्ये--

'इच्छयाऽऽत्मानमुपलभामहे, कथमिति? उपलब्धपूर्वे ह्यभिप्रेते भवतीच्छा। यथामेरुमुत्तरेण यान्यस्मज्जातीयैरनुपलब्धपूर्वाणि स्वादूनि वृक्षफलानि, न तानि प्रत्यस्माकमिच्छा भवति।'

एतावत्पर्यन्तं गद्यस्य यो विकासक्रमः प्रदर्शितः स शास्त्रीयगद्यविषयो लौकिकगद्यविषयो वा मन्तुं शक्यते। साहित्यिकगद्यं तु सर्वप्रथमं शिलालेखेषु प्राप्यते। रुद्रदाम्नः शिलालेखे या गद्यस्य शैली दृश्यते सा नितान्तप्रौढा ओजोगुणगुम्फिता च।

गद्यं साहित्ये प्रयुज्यमानं सदेव गद्यकाव्यनामकं काव्यस्य भेदमकल्पयत्। साहित्यप्रयोगश्च गद्यस्य शिलालेखेष्वेवेदं प्रथमतया कृतः प्रतीयते। सुबन्धोर्भट्टबाणस्य च गद्यमपेक्ष्य बहुकालात् पूर्वमेव रुद्रदाम्नः शिलालेखोऽखिन्नगद्यशैलीनिदर्शनीभूतोऽलिख्यत।

हरिषेणस्य प्रयाणप्रशस्तौ विजयस्तम्भवर्णने--

'सर्वपृथिवीजयजनितोदयव्याप्तनिखिलावनितलां कीर्त्तिमितस्त्रिदशपतिभवनगमनावाप्तललितसुख-विचरणामाचक्षाण इव भुवोर्बाहुरयमुच्छ्रितः स्तम्भः।'

इत्थं वैदिकसाहित्यत आरभ्य प्रयागप्रशस्तिलेखकालपर्यन्तं गद्यसाहित्यं विकसद्रूपतया वर्तमानं प्रतीयते।

संस्कृतगद्यस्य वैशिष्ट्यम्

यत्र भाषान्तरगद्यानि सरलभावेनार्थप्रत्ययसमर्थानि विस्तृतरूपाणि च भवन्ति तत्र संस्कृतगद्यं चमत्कारकारिवस्तुव्यञ्जनविधया लघुकायानि भवन्ति संस्कृतगद्यस्य लघुत्वोपबृंहितं समासकृतार्थाधिक्यपूर्णत्वं च भाषान्तरगद्यैर्दुर्लभम्। 'ओजः समासभूयस्त्वमेतद् गद्यस्य जीवितम्' इति दण्डिप्रतिपादितदिशा सजीवगद्यं संस्कृतभाषानिबद्धमेव सम्भवति। तच्चेदं समासभूयस्त्वं मात्रातारतम्येन संस्कृतभाषायां प्ररम्भकालत एव दृश्यत इतीदमीयं गद्यं प्रारम्भकालत एव सजीवम्।

यावत्पर्यन्तं पद्यैश्चमत्कारः श्रव्यसङ्गीतध्वनिमधुरिम्णा प्रकटीक्रियते तावद् गद्यं स्वप्रौढिद्वारा प्रकटयतीति तदुभयपरिशीलनप्रतीतम् इदमेव च गद्यसाहित्यस्य वैरल्ये कारणं यत् सत्यप्यर्थगौरवस्यांशिके विरहे पद्यानि स्वसङ्गीतमाधुर्येणांशिकचमत्कारसद्भावेन च चमत्कारं जनयेयुरिति कवयो गद्ये साफल्यं कष्टसाध्यं सम्भाव्य भूयसा पद्यरचनायामेव प्रवृत्ताः। अत एव गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति।

सम्प्रति कतिचन प्रमुखगद्यकाव्यानि स्वरूपतो रचयितृपरिचयप्रदानद्वारा च परिचाययितुमिष्यन्ते। तत्रेदं प्रथममवगन्तव्यं यत् साहित्यिकसंस्कृतगद्यं शिलालेखेष्वेव प्रथमप्रकाशमध्यगच्छत्। हरिषेणस्य शिलालेखे प्रयागप्रशस्तौ च गद्यस्य यद्रूपं प्राप्यते तदेवाग्रे तनैः कविभिः परिमार्जितं सत् साहित्यिकगद्यस्य गौरवं वर्धयितुं प्राक्रमत। साहित्यिकगद्यस्याद्यो ग्रन्थः सुबन्धोर्वासवदत्ता एव उपलभ्यते।

सुबन्धुः

गद्यस्य सीहित्यिकं स्वरूपं प्रकठीकृत्यात्मानं गौरवान्वितं कृतवत्सु कविषु सुबन्धुरेव प्रथमत्वेन प्रतिपन्नः सर्वः। तस्य सुबन्धोः समयः कः? तत्र विचार्यते--

१. अयं सुबन्धुः स्वग्रन्थे--

'सारसवत्ता विहता नवका विलसन्ति चरति नो कङ्कः।
सरसीव कीर्त्तिशेषं गतवर्तिं भुवि विक्रमादित्ये।।'

इत्यादिना यं विक्रमादित्यं स्मरति स कतमो विक्रमादित्यः? अस्मिन् प्रसङ्गेऽधिका आलोचका मिहिरकुलनामकस्य हूणराजस्य पराजेता बालादित्यसखो यशोधर्मा एवायं विक्रमादित्य इति निर्णयन्ति, यशोधर्मणः समयश्च षष्ठशतकस्य मध्यभाग इति निर्णयन्ति। एतेन सुबन्धोस्समयः षष्ठशतकस्य पूर्वभाग इति वक्तुं शक्यते।

२. बाणभट्टः सुबन्धोः कथां 'धिया निबद्धेयमतिद्वयी कथा' इत्येवं स्मरति। बाणः सप्तमशतकोत्पन्न इति सुबन्धोस्ततः पूर्ववर्त्तित्वेन सुबन्धोः षष्ठशतकपूर्वभागभवत्वं युज्यत एव।

३. सुबन्धुः स्ववासवदत्तायां श्लेषद्वारा उद्योतकरं स्मरति--'न्यायस्थितिमिवोद्योतकरस्वरूपाम्।'

उद्योतकरस्य चास्य समयः षष्ठसप्तमशताब्द्योरन्तराले मन्यते। एभिर्निदर्शनैः सुबन्धोः समयःषष्ठशतकं मन्यते। आदिमचरमभागादि विशिष्य निर्णयस्तु स्फुटप्रमाणाभावादसुकर एव।

वासवदत्ता

वासवदत्तानामक एक एव ग्रन्थः सुबन्धुकृतत्वेन प्रथते। कल्पितकथाया अस्या आख्यायिकाया नामकरणमुदयनकथाप्रसिद्धाया वासवदत्ताया नामानुध्यानमूलकमेवेति मदीयस्तर्कः। अस्या एव वासवदत्तायाः प्रशंसायां बाणभट्टो लिखति हर्षचरिते--

'कवीनामगगलद्दर्पो नूनं वासवदत्तया।
शक्त्येव पाण्डुपुत्राणां नूनं वासवदत्तया।।'

शब्दार्थालङ्काररससौष्ठवैर्वासवदत्तायास्तुलायां कोऽप्यन्यो गद्यग्रन्थो नास्तीति तदध्ययनेन प्रतिभासते। तत्र--

शब्दसौष्ठवं यथा--'अभूदभूतपूर्वः सर्वोर्वीपतिचक्रचूडामणिश्रेणी- शाणकोणकषणनिम- लीकृतचरणनखमणिनृसिंह इव दर्शितहिरण्यकशिपुक्षेत्रदानविस्मयः, कृष्ण इव कृतवसुदेवतर्पणः, नारायण इव सौकर्यसमासादितधारणिमण्डलः, कंसारातिरिव जनितयशोदानन्दसमृद्धिः।'

विरोधाभासो यथा--'विद्यारोऽपि सुमनाः, धृतराष्ट्रोऽपि गुणप्रियः, क्षमानुगतोऽपि सुधर्माश्रितः, बृहन्नलानुभावोऽप्यन्तःसरलः, महिषीसम्भवोऽपि वृषोत्पाद्यः, तरलोऽपि महानायको राजा चिन्तामणीर्नाम।'

परिसङ्ख्या यथा--'छलनिग्रहप्रयोगो वादेषु, नास्तिकता चार्वाकेषु, नोत्रोत्पाटनं मुनीनाम्, द्विजराजविरुद्धता पङ्कजानाम्, सूचीभेदो मणीनाम्।'

वासवदत्ताया आख्यायिकाग्रन्थतया कतिचन श्लोका अपि यत्र तत्रात्र निवेशिता विद्यन्ते, यैरस्य सुबन्धोः पद्यप्रणयनपाटवं प्रकटं प्रतीयते। यथा--

'अविदितगुणाऽपि सत्कविभणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम्।
अनधिगतपरिमलाऽपि हि हरति दृशं मालतीमाला।।'
'विषधरतोऽप्यतिविषमः खल इति न मृषा वदति विद्वांसः।
यदयं न कुलद्वेषी स कुलद्वेषी पुनः पिशुनः।।'

सत्यमिदं यदेवञ्जातीयको वाक्यविन्यासः क्लिष्टतां भजते, कृत्रिमतामाश्रयति, वाचकान् क्लिश्नाति, तथापि कल्पनाप्रौढिशब्दचयनालङ्कारसज्जाबिरयं कविः सकलसहृदयस्तुत्य इति

निर्बाधं वक्तुं शक्यते।

इदमपि सत्यं यद् बाणस्य रमणीयार्थप्रतिपादनसमये रमणीयशब्दसृष्टिः, प्रसादः काव्यापेक्षिता गुणांश्च सुबन्धौ न सन्ति, न-वा दण्डिनः पदलालित्यादिकमेव विद्यते, तथापि विद्वज्जनहृ-दयहारिश्लेषादिविविधालङ्कारसर्गतः सुबन्धुः पण्डितपाठकानां हृदयान्याक्रष्टुमलमिति।

बाणभट्टस्य चरितम्

प्राचीनश्चीनदेशोद्भवो यात्री ह्वेनत्सांगनामा ६२९ तः ६४५ ख्रीष्टीयवर्षपर्यन्तं भारतं बभ्राम। स हि स्वयात्रावर्णनप्रसङ्गे उत्तरभारतसम्राजो हर्षदेवस्य सविस्तरं वर्णनं कृतवान्। महाराजहर्षदेवः ६०६ ईशवीयसमयादारभ्य ६४८ पर्यन्तं थोनेश्वरनामनि स्थाने राज्यं कृतवान्। स चायं हर्षः बाणभट्टेन स्वीये हर्षचरिते सविशेषं वर्णितः। एतेन बाणभट्टस्य तत्समयवर्त्तित्वं प्रमीयते। तथा च बाणस्य समयः सप्तमशतकं सिद्ध्यति। बाणभट्टो वात्स्याबाह्वपरनामकस्य महानदस्य तटे प्रीतिकूटनामके ग्रामे न्यवसन्। तस्य पिता चित्रभानुः, माता च राज्यदेवी आसीत्।

बाणभट्टो देशाटनं बह्वकामयत, अतस्तं लोको दुराचारं मत्वा बहूपजहास। देशभ्रमणेन तस्य प्रज्ञानप्रकर्षे महाँल्लाभो जातः। देशाटनात् परतः स स्वगृहेऽवस्थाय शास्त्राणामध्ययने प्रावर्त्तत।

श्रीहर्षनृपतिना कृते आह्वाने स तत्समीपं गतः। प्रथमं तु लोकैराचरितं वाणविगानं मनसिकृत्य श्रीहर्षस्तं न साधु सत्कृतवान्, परन्तु पश्चात् तत्तद्गुणगणपरिचये जाते नृपस्तं बहु मेने।

बाणस्य जीवनं दरिद्रतामयं नासीत् तस्य समीपे पैतृकी सम्पत्तिः प्रचुरमात्रायामवर्त्तत। राजाश्रयलाभेनापि साऽनुदिनमैधत। अतस्तदीयं जीवनं सुखपूर्वकमत्यगात्।

उत्तरार्ध-कादम्बरी बाणभट्टस्य पुत्रेण कृता। बाणेन हर्षचरिते स्वचरितप्रस्तावे पुत्रस्य नाम नोल्लिखितम्। डा. बूलरमहोदयानुसन्धानेन बाणतनयस्य नाम भूषणभट्ट इत्यायाति। भण्डारकर-महाशयस्तु पुलिनभट्टनामानमाहुः। केचितृदन्ये तं पुलिन्ध्रनाम्ना स्मरन्ति।

हर्षचरिते बाणो निजं पुत्रं न स्मृतवानत्र कारणमिदमपि सम्भवति यत् तत्कालपर्यन्तं तेन पुत्रलाभो न कृतः स्यात्।

बाणभट्टेन ग्रन्थद्वयमेव गद्यमयं प्रणीतम्--हर्षचरितं, कादम्बरी चेति। चण्डिकाशतकम्, पार्वतीपरिणयः, मुकुटताडितकम् इति त्रयोऽन्ये प्रबन्धास्तन्नाम्ना प्रथिता अपि वस्तुतो न तस्य कृतयः।

पार्वतीपरिणयो हि सप्तदशशतकोत्पन्नेन केनचिद् वामनभट्ट-बाणेन कृतः। मुकुटताडितकं यद्यपि नलचम्पूटीकाकृता चन्द्रपालेन स्मृतं तथापि नासौ बाणकृतिरिति विदुषां सम्मतिः। चण्डिकाशतकम् अपि बाणकृतत्वेन स्वीकर्त्तुं नोत्सहन्ते सुधियोऽतो ग्रन्थद्वयमेव बाणस्येति निश्चित्य वक्तुं शक्यते।

बाणस्य हर्षचरितम्

'करोम्याख्यायिकाम्भोधौ जिह्वाप्लवनचापलम्' इति हर्षचरितोक्तदिशा हर्षचरितस्याख्यायिकाग्रन्थरूपत्वं प्रतीतम्। नेदं साधारणं चरितपुस्तकमपि तु सरसं काव्यमिति वर्णनेषु सजीवतामानेतुमत्र प्रयासः कृतो वेद्याः।

अत्र ग्रन्थेऽष्टौ उच्छ्वासास्तत्राद्ये उच्छ्वासत्रये बाणेन स्वीया कथा लिखिता। चतुर्थादुछ्वा-सादारभ्य समाप्तिपर्यन्तं हर्षस्य चरितं वर्णितम्। हर्षस्य पितरौ यशोमती-प्रभाकरवर्धनौ आस्ताम्। ज्येष्ठो भ्राता राज्यवर्धनः स्वयं हर्षवर्धनः स्वसा राज्यश्रीः चतुर्थ उच्छवासे राजकुमारयोस्तत्स्वसुश्च जन्मवृत्तानि, पञ्चमे राजकुमारयोर्विजययात्रा। हूणानां जयार्थं गते राज्यवर्धने हर्षे च मृगयां गते प्रभाकरवर्धनो मृतकल्पो जात इति श्रुत्वा हर्षो मृगयातो निवृत्तः। षष्ठ उच्छवासे राज्यवर्धनस्य परावर्त्तनम्, ग्रहवर्मणो मृत्युः, राज्यश्रियो वन्दीबावः, राज्यश्रिय उद्धराय राज्यवर्धनस्य प्रस्थानम्, गौडेश्वरशशाङ्कद्वारा तस्य वधश्च। सप्तमे हर्षस्य दिग्विजययात्रा, मालवेश्वरविजयः, अष्टमे राज्यश्रियः प्राप्तिः, दिवाकरमित्राख्यबौद्धभिक्षुणा सङ्गतिः। इतीयती मूलकथा विस्तरेणात्र वर्णिता।

बाणस्य कादम्बरीवद् इदमपि हर्षचरितमपूर्णमेव स्थितम्। तत्रापि कारणं कुवेरसामयिकं मरणमेव मन्यन्ते विचारकाः ऐतिहासिकांश वर्जयित्वा सन्दर्भोऽयं सर्वथा काव्यलक्षणोपेतः।

'ओजः समासभूयस्त्वमेतद् गद्यस्य जीवितम्' इति गद्यं विशेषयतामालङ्कारिणां मते गद्यलेखकानां मूर्धन्यो बाणः गद्यकाव्यानां प्रथमं च हर्षचरितम्। पाञ्चालीरीतेर्भक्तो यथा बाणस्तथा नापरः कोऽपीति च। व्यञ्जनाप्रयोगे वक्रोक्तिरचनायां च बाणः सकलकविमूर्धन्यः।

हर्षचिरतं केवलमत्तमगद्यकाव्यभावेनैव नात्यादरणीयमपि तु सप्तमशतकस्य स्फुटेतिहासभावोनापि प्रशस्यतमम्।

हर्षचरिते यदैतिहासिकमितिवृत्तं वर्णितं तत्कस्मिंश्चिदप्यंशे तत्कालिकेतिहासान्न भिद्यते। हषचरिते तात्कालिकोत्तरभारतस्य स्थितिः प्रकटं प्रकाश्यते। सप्तम उच्वासे वन्यग्रामाणां तत्रत्यगृहाणां वर्णनं नितान्तं सत्यं सरसञ्च। तस्मिन् कालेऽपि भारतं सांस्कृतिकदृष्ट्या रमणीयमासीदेतत्सत्यं तदा प्रतीयते यदा वयं हर्षचिते वेशभूषयोः आचारविचारयोः सेनासंस्थानस्य च वर्णनं पठामः, राज्यश्रियो विवाहावसरे शिल्पिभिः स्वानुरूपाणि यावन्ति भूषणानि समर्पितानि, रजकैश्च यादृशानि निबध्य रञ्जितानि वस्त्राणि प्रस्तुतानि तेषां वर्णनेन तात्कालिकी भारतीया सांस्कृतिकी स्थितिः करामलकवद् भासते।

बाणभट्टस्य कादम्बरी

बाणस्य कादम्बरी कथाग्रन्थः। स्वयमेव कविना--'धिया निबद्धेयमतिद्वयी कथा' इति कादम्बर्याः कथाग्रन्थत्वमुक्तम्। कादम्बर्यामुक्ताकथा गुणाढ्यकृताया बृहत्कथाया गृहीता, साम्प्रतमुपलब्धिर्यद्यपि बृहत्कथाया नास्ति तथापि भूतभाषामयी अद्भूतार्था च सा बृहत्काथाया

नास्ति तथापि भूतभाषामयी अद्भुतार्था च सा बृहत्कथा बाणकालो लभ्याऽऽसीदिति वक्तुं शक्यते। बृहत्कथातो नृपसुमनसः साधारणीं कथामादाय बाणभट्टः काव्यकलानैपुण्येन तस्यां विशेषानुत्पाद्य कादम्बरी निबद्धवान्।

कादम्बर्याः कथा जन्मत्रयवृत्तान्तमङ्गीकरोतीति जटिला। एका कथा कथान्तरमुद्भावयतीति प्रथमा कथा सावशेषैव द्वितीयस्याः कथाया अवसान प्रतीक्षमाणा तिष्ठति, एवमपरापि कथेति कथासाङ्कार्यमत्र विद्योतते।

विदिशायां शूद्रको नामा राजाऽऽसीत्। एकदा चाण्डालकन्यका एवं पञ्जरस्थं शुकं तस्मै उपाहरत्। नृपेणागृहीतः स शुकस्तस्मै स्वपूर्वजन्म कथामाख्यातवान्। जन्मकाल एव मम माता मृता, तातोऽपि लुब्धकैर्मारितः, वृक्षादधः पतितं भूमौ सरन्तं मां जाबालिशिष्यान्यतमो दययोत्थाप्य स्वगुरोराश्रमं नीतवान्। जाबालिर्मद्वृत्तान्त-मित्थमकथयत्। उज्जयिन्यां तारापीडो नाम राजाऽऽसीत्, तस्य स्त्री विलासवती, शुकनासश्चामात्यः। प्रौढे वयसि नृपस्य पुत्रः चन्द्रापीडो नाम जातः। सुकनासस्य सुतश्च वैशम्पायनो जातः। तौ प्राप्तवयसौ गुरुकुले शिक्षितौ। शुकनासो राजपुत्र यथोचितमुपदिष्टवान्। दिग्विजयप्रवृत्तो राजकुमारश्चन्द्रापीडः गन्धर्वमिथुनमनुधावन् एकं सरोऽच्छोदं दृष्टवान्। तत्र महाश्वेता नाम कापि सुन्दरी तप प्रवृत्ता दृष्टा या स्ववृत्तान्तमुक्तवती। मया पुण्डरीकनामके मुनितनये स्नेहः कृतः, स, लोकान्तरं गतः, तमनुकर्त्तुकामां मां कापि दिव्याङ्गना भूयोऽपि युवयोः सङ्गमो भावीति' मां विबोध्य तच्छरीरं लोकान्तरमनैषीत्। महाश्वेतैव चन्द्रापीडाय कादम्बरीवृत्तमुक्तवती। कादम्बरीचन्द्रापीडयोः साक्षात्कारे जाते द्वयोरनुराग उदियाय। तदैव पितुर्दूत आगते चन्द्रापीडः स्वां राजधानीं प्रति निवृत्तः। कादम्बर्यां चन्द्रापीडविरहे देहं त्यक्तुमुद्यतायां तत्सखी पत्रलेखा तां सान्त्वयित्वा चन्द्रापीडस्य समीपमागत्य तदवस्थां तस्मै न्यवेदयत्।

एतावती कथा बाणेन लिखिताऽग्रे तनी तत्तनयेन।

चन्द्रापीडो राजधानीं गच्छन् वैशम्पायनं तदनुरोधान्महाश्वेताया आश्रम एव स्थापितवान्। पत्रलेखया सह यदाऽसौ पुनस्तत्रायातस्तदा वैशम्पायनं तत्र दृष्ट्वा परं शोकमाप्तो महाश्वेतया सूचितो यत्तव सखा ब्राह्मणकुमारो मां कामयमानो मया शुको भवेति शप्तः शुको भूतः। तच्छ्रुत्वैव चन्द्रापीडः प्राणान् विससर्ज। अथ कादम्बरी तदवस्थं चन्द्रापीडं दृष्ट्वा बह्वव्याथत। ततः कादम्बरीमहाश्वेते 'शापवशाच्चन्द्रापीडः प्राणैर्वियुक्तः, अस्य देहः संरक्ष्यताम्, पुनरपि युवयोः युष्मद्धयिताभ्यां सह सङ्गमो भावी'ति दिव्यां वाचं श्रुत्वा तथैव तस्थतुः। इन्द्रायुधो नाम चन्द्रापीडस्याश्वस्तत्क्षणं तदेव सरोऽगाहत। तत्स्थाने पुण्डरीकस्य सखा कपिञ्जलः सरसो निर्गत्य कादम्बरीमहाश्वेते सूचितवान् यत् चन्द्रापीडश्चन्द्रस्य, वैशम्पायनः पुण्डरीकस्य, इद्रायुधश्च कपिञ्जलस्यावतारा आसन्।

एवं महर्षिमुखात् कथायाः श्रवणान्तरं मम 'अहमेव प्राक् पुण्डरीकावतारो वैशम्पायनं इति ज्ञानमजायत।

साम्प्रतं शापावधेः प्रप्तत्वात् शूद्रकस्य देहत्यागः कादम्बरीभुजान्तरालगतस्य चन्द्रापीडस्य सुप्तोत्थितस्येव विबोधः, पुण्डरीकस्य समागमनञ्चा जायत।

ततश्चन्द्रापीडः कादम्बरीं पुण्डरीकश्च महाश्वेतामुपयेमाते, अविरहितं च ततः प्रभृति तद्दम्पतियुगलमिति कादम्बर्याः कथा।

कादम्बर्या विशिष्टता

कादम्बर्याः पात्रचित्रणम् अत्युत्तमम् पात्राणि खल्वत्र तावत्या सजीवतया चित्रितानि यथा तानि प्रत्यक्षदृश्यतामिव यान्ति। राजा शूद्रकः, जाबालिः, तारापीडः महाश्वेता, कादम्बरी चेति सर्वाण्यपि पात्राण्यनेन तथा वर्णितानि यथा तानि वाचकानां पुरःस्थितानीव प्रतिभायन्ते। एकत्र पाठको यदि शबरसेनाप्रयाणं पठित्वा विस्मयाविष्टो जायते, जाबालेराश्रमं दृष्ट्वा स्तिमितान्तःकरणो भवति, तदाऽपरत्र स एव कादम्बर्या महाश्वेताया वा वर्णनं पठित्वा लोकान्तरसमुपस्थित इवाच्छोदसरसो वर्णनं श्रुत्वा कुतुकाकुल इव सुधासिक्त इव च जायते। एकतो यदि शुकनासोपदेशमधीत्य हृदयं निर्मलदर्पणतां नयति तदाऽपरत्र राजान्तःपुरवर्णनं श्रुत्वा हृदयं रञ्जयति। प्राकृतिकवस्तूनां वर्णनेऽपि बाणस्य कादम्बरी न कुतोऽपि हीयते। जाबालिमुनेराश्रमे-- 'परिचितशाखामृगकराकृष्टिनिष्काश्यमान-प्रवेश्यमानजरदन्धतापसम्' इति दृशोः पुरस्तात्' किमपि प्राणिभेदानामैक्यमिव दृश्यते। 'कदम्बसाखाधिरूढ-हरिकृतजलप्रपातम्' इति च पठित्वा वाचकः सद्यस्तत्र सन्निहितमिवात्मानं भावयति।

कवितायां यावत्कलापक्षस्य विभावनं तावत्यंशेऽङ्काराणां सन्निवेशोऽर्थचयने शब्दगुम्फने च न केवलं गद्यकाव्यान्येवापि तु समस्तमपि संस्कृतभाषानिबद्धं वाङ्मयमतिशय्य वर्त्तते कादम्बरीति कथनं नात्युक्तिं स्पृशति।

'नवोऽर्थो जातिरग्राम्या श्लेषोऽक्लिष्ट स्फुटो रसः।
विकटाक्षरबन्धश्च कृत्स्नमेकत्र दुर्लभम्।।'

इति दुर्लभत्वेन यदुक्तं तदत्र कादम्बर्या सुलभमिति महद्गौरवजनकमस्य कवेः। साहित्येन्यत्र दुराप इति प्रागुक्तम्। तत्रोदाहरणरूपेण कतिचनोद्धरणानि प्रस्तूयन्ते, यथा--

'प्रावृषमिव घनकेशजालाम्, शरदमिव विकसितपुण्डरीकलोचनाम्' अत्र यादृशः श्लेषः, तदुत्थापिता चोपमा यादृशी, तदुभयं मिलित्वा स्वर्णे सुगन्ध सृजतीव। अतिशयोक्तेर्बहुलेऽपि प्रयोगे--

'अथ परसमाप्तमीक्षणयुगलस्य द्रष्टव्यदर्शनफलम्, आलोकितः खलु रमणीयानामन्तः,

दृष्ट आह्लादनीयानामवधिः, वीक्षिता मनोहराणां सीमान्तलेखा, प्रत्यक्षीकृता प्रीतिजनानां परिसमाप्तिः, विलोकिता दर्शनीयानामवसानभूमिः।' सुभगपदावलिगुम्फितेयमतिशयोक्तिः श्रुतमात्रैव मनो मदयति।

रशनोपमाया निम्नलिखिते प्रयोगे यौवनवर्णनस्य काऽपि नवैव विच्छित्तिः--

'क्रमेण च कृतं मे वपुषि वसन्त इव मधुमासेन, मधुमास इव नवपल्लवेन, नवपल्लव इव कुसुमेन, कुसुम इव मधुकरेण, मधुकर इव मदेन नवयौवनेन पदम्।'

परिसंख्यायाः प्रयोगेऽप्ययं कविः 'निरन्तरश्लेषघनं सुजातिं महास्रजं चम्पकपुष्पकैरिव' रचितां कवितामुपस्थापयति, यथा--

'यत्र वयःपरिणामे द्विजपतनम्, उपवनचन्दनेषु जाड्यम् अग्नीनां भूमिमत्त्वम्, एणकानां गीतव्यसनम्, शिखण्डिनां नृत्यपक्षपातः भुजङ्गमानां भोगः, कपीनां श्रीफलाभिलाषः, मूलानामधोगतिः।'

न केवलमलङ्काराणामुपस्थापन एव, अपितु कविताया उद्देश्यस्य 'सत्यं शिवं सुन्दरमि'ति विशेषितस्य लोककल्याणस्यापि निवेशने बाणो जागरूक इति तदीयकादम्बरीपरिशीलनेन प्रतीयते।

पुण्डरीकवियोगे तपन्त्या महाश्वेताया हार्दिकभावानामुपस्थापनेन बाणो वाचकानां हृदयेषु भावस्थिरस्य जननान्तरसौहृदस्य स्वरूपम्, अतीतवर्तमानयोर्जीवनयोरेकसूत्रबद्धं प्रणयप्रकर्षम्, सत्ये प्रेमणि मर्यादाया अनुल्लङ्घनं च स्थिरयति। चन्द्रापीडवियोगे कादम्बर्या अवस्थां वर्णयन्नयं कविः मनोविज्ञानस्य ज्ञानं प्रकाशयति।

अयं बाणो यत्र दीर्घसमासां वाक्यावलिं विन्यस्य वाचकानां पुरतो वर्णनबाहुल्यस्तूपमुपस्थापयति तत्रैव लघुवाक्यानां प्रयोगेऽपि न मन्दायते। एतेन तत्प्रतिभायाः सर्वमुखत्वं प्रकटीभवति। कपिञ्जलः पुण्डरीकं कामपीडितमुपदिशति--

'नैतदनुरूपं भवतः क्षुद्रजनक्षुण्ण एष मार्गः, धैर्यधना हि साधवः, कं यः कश्चित्प्राकृत इव विकलीभवन्तमात्मानं न रुणत्सि, क्व ते तद् धैर्यम्, क्वासाविन्द्रियजयः।

एवमेव शुकनासोपदेशे--'इयं हि लक्ष्मीः पारिजातपल्लवेभ्यो रागम्, इन्दु शकलादेकान्तवक्रताम्, कालकूटान्मोहनशक्तिम्, मदिराया मदम्, उच्चैः श्रवसश्चञ्चलताम् इत्येतानि सहवासपरिचयवशाद् विरहविनोदन, चिह्नानि गृहीत्वेव सागरादुत्थिता।'

'लब्धापि दुःखेन पाल्यते, न परिचयं रक्षति, नाभिजनमीक्षते, न रूपमालोकयते, न शीलं पश्यति, न वैदग्ध्यं गणयति।'

न केवलमेतावदेव, उत्तमानामिव नीचानामपि पात्राणां वर्णने सजीवत्वमनेन सृष्टम्, अच्छोदादिविविधप्राकृतिकवस्तुवर्णने साधु साफल्यमासादितम्, सर्वतः प्रकृष्टं चास्य सर्वत्र समानं

भाषासमृद्धत्वम्।

भाषासमृद्धिमालोक्यैव पाश्चात्त्या बाणस्य कादम्बरीमरण्यानीं मन्वते। तेषां मते बाणस्य गद्यं खलु तद् भारतीयमरण्यं यत्र क्षुपोच्छेदं विना मार्गो दुर्लभः, यत्र च बहवः अप्रतीतार्थाः शब्ददन्दशूकास्तत्र प्रविविक्षून् प्रतीक्षमाणाः निलीय स्थिताः।

वस्तुतस्तु बाणस्य गद्यं महाविशालसप्तभूमराजप्रासादोपमम्, यत्र क्वचन प्रकोष्ठे रमणीयाकृतिविशिष्ट-परिधानोपबृंहितं रमणीचित्रम् क्वचिन्मृगयोपयुक्तनानाजीवस्य चित्राणि, क्वचित्कलकलनादिनी खरस्रोता नदी चित्रिता, क्वचित्तपोभूमिर्निदर्शिता, क्वचिच्च निष्पतच्छरभीषणा रणभूमिरङ्किता। तत्र प्रासादे प्रविष्टश्च कश्चित् पामरो यदि किमप्यलौकिकं चित्रं वीक्ष्य भयमनुभवति, तद्भवनं च तेनैव दोषेण दूषयति तदा न तत्र भवनशिल्पिनो दुष्यन्ति, तथैव कादम्बर्यामपि बोध्यम्।

संस्कृतभाषाकविषु बाणभट्टसमानः कोऽपि शब्दचित्रप्रस्तुतो सिद्धहस्तो नाभूदिति कथनं नितान्तसत्यम्। साधारणतोऽन्ये कवयो घटनां वर्णयन्ति, बाणस्तु चित्रोपस्थापनद्वारा कथा विस्तारयति, अत एव तस्य कथा मन्दं चलति।

प्रभाते जायमाने कवयोऽन्ये रक्तमाकाशं वर्णयित्वा सूर्योदयं प्रस्तुवन्ति सा च रक्तता साधारणी, बाणस्तु रक्ततायां क्रमशो जायमानौ प्रकर्षापकर्षौ नानाविधैरुपमानानैश्चित्रयति--

'एकदा तु प्रभातसन्ध्यारागलोहिते गगनतले कमलिनीमधुरक्तपक्षसम्पुटे वृद्धहंस इव मन्दाकिनी पुलिनात् अपरजलनिधितटमवतरति चन्द्रमसि परिणतरङ्कुरोमपाण्डुनि व्रजति विशालतामाशाचक्रवाले गजरुधिररक्तहरिसटालोमलोहिनीभिः आतप्तलाक्षिकतन्तुपालाभिः आयामिनीभिरशिशिरकिरणदीधितिभिः पद्मरागशलाकासम्मार्जनीभिरिव समुत्सार्यमाणे गगनकुट्टिमकुसुमप्रकरे तारागणे,

एतत्सकलमपि वैशिष्टं मनसि निधायैव गोवर्द्धनः प्रोक्तवान्--

'जाता शिखण्डिनो प्राग्यथा शिखण्डी तथाऽवगच्छामि।
प्रागल्भ्यमधिकमाप्तुं वाणी बाणो बभूवेति।।'

बाणस्य प्रातिस्विकं वैशिष्ट्यम्

१. संस्कृतभाषाकविषु बाणभट्टः स्वविषये बहुप्रामाणिकं वस्तु हर्षचरिते निर्दिष्टवान्, येन तद्रचनाकालेन समं रचयितुरपि च नृपतेः कालः प्रमाणीकृतो भवति, ऐतिहासिकयुगान्तरकालनिर्धारणेऽपि सौविध्यमाधीयते।

२. ‘व्यावहारिकसंस्कृतभाषायां गद्यं कीदृशं स्वरूपमपेक्षते’ इति प्रश्ने कादम्बरी इति तदुत्तरमुपस्थापितवान् बाणः।

३. गद्यकाव्यप्रकर्षोपस्थापनद्वारा कथसाहित्यस्य सूत्रमग्रगामि कृतवान्।

४. उपन्यासे कथायाः पर्यवसानं यावन्निहनुतं तिष्ठति, पाठकास्तावदुत्कण्ठितरूपेण ग्रन्थपारायणसमाप्तौ प्रयतन्ते। कादम्बर्यामुपस्थापिता कथा तत्रांसे सर्वथा सफलेति।

एवमादि बाणस्यात्ममात्रगतं वैशिष्ट्यम्।

उत्तरार्धकादम्बरी

यावन्तो गुणाः पूर्वार्द्धकादम्बर्यामुक्तस्तावन्त एव मात्रायां किञ्चिन्न्यूना उत्तरार्द्धकादम्बरीग्रन्थेऽपि विद्यमानाः सन्ति। उत्तरार्द्धकादम्बरीं बाणस्य पुत्रो भूषणभट्टः पुलिनभट्टः पुलिन्ध्रभट्टो वा निर्मितवान्।

बाणप्रारब्धा कथाऽर्धमार्ग एवासीत्, कविर्नायकं चन्द्रापीडं कादम्बर्याः सविधे समुपस्थापितवानेवासीत् तदैव क्रूरकालेन कविर्लोकान्तरं नीतः। तदा तत्पुत्रः कथासमापनमात्रबुद्ध्योत्तरार्द्धकादम्बरीं ग्रथितवान्।

‘याते दिवं पितरि तद्वचसैव सार्धं
विच्छेदमाप भुवि यस्तु कथाप्रबन्धः।
दुःखं सतां तदसमाप्तिकृतं विलोक्य
प्रारब्ध एव हि मया न कवित्वदर्पात्।।’

एवं लिखन् बाणस्य पुत्रः स्वीयं नम्रत्वं व्यञ्जयति। किञ्च--

‘कादम्बरीरसभरेण समस्त एव
मत्तो न किञ्चिदपि चेतयते जनोऽयम्।
भीतोऽस्मि यन्न रसवर्णविवर्जितेन
तच्छेषमात्मवचसाऽप्यनुसन्दधानः।।’

एवं स स्वीयनम्रताव्यञ्जनपूर्वकं कादम्बरीग्रन्थस्य पूर्त्तः सकलसहृदयवर्गोपेक्षिततत्वं प्रकटीकरोति।

बाणपुत्रस्य नाम डा. बूलरमहोदयः ‘क्द्ध. च्यड्ढड्ढद’द्म क्ठ्ठद्यठ्ठथ्दृढ़द्वड्ढ दृढ च्ठ्ठदद्मत्त्द्धत्य ग्मद्म. ठ्ठद्य ख्ड्ढथ्र्द्ध’ नामके निबन्धे कादम्बरीं पूरितवतो बाणपुत्रस्य नाम भूषणभट्ट इति लिखितवान्। प्रोदृ भण्डारकरमहोदयस्तस्य नामाधुनिकानुसन्धानाधारेण पुलिनभट्ट इत्युक्तवान्

पुलिनभट्टस्य पाण्डित्यम्

पुलिनभट्टोऽयं स्वपितेव महापण्डितः सुकविश्चेति तद्ग्रन्थेनैव प्रमाणीक्रियते। पूर्वार्द्धोत्तरार्द्धयो रचनायां यावत्तारतम्यं दृश्यते तावदेककर्त्तृकग्रन्थयोरपि सम्भवति, अतः पुलिनस्य न्यूनविद्यत्वं न शङ्कनीयम्।

इदं तु सत्यं यद्यपि बाणः स्वयं ग्रन्थमिमं पूरितवानभविष्यत्तदाऽत्र ग्रन्थेऽवश्यमधिकश्चमत्कार उत्पन्नोऽभविष्यत्, कालवृद्धिरप्यजायत।

महाकविर्दण्डी

'जाते जगति वाल्मीकौ कविरित्यभिधाऽभवत्।
कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि।।'

इत्येवमादिभिः प्राचीनसहृदयवचनैः संस्कृताहित्ये दण्डिनो महती प्रतिष्ठाऽनुमीयते। 'दण्डिनः पदलालित्यम्' इत्युक्तिरपि तस्य प्रसिद्धौ प्रमाणम्। गद्य लेखकेषु दण्डी स्वं विशिष्टं स्थानं रक्षति।

दण्डिनः समयादिनिरूपणम्

दण्डिनः समयनिरूपणे प्रक्रम्यमाणे निम्नलिखिता विषया ध्यातव्या भवन्ति--

१. ख्रीष्टदशमतकोत्पन्नोऽभिनवगुप्तः लोचननामके स्वग्रन्थे लिखति--'यथाह दण्डी--'गद्यपद्यमयी चम्पूः'-(तृतीयोद्योते सप्तमी कारिका)

२. ख्रीष्टदशमशतकपूर्वार्द्धसमुद्भूतेन प्रतीहारेन्दुराजेन उद्भटरचितस्य काव्यालङ्कारसारसंग्रहस्य लघुवृत्तौ लिखितम्--

 'अत एव दण्डिना 'लिम्पतीव' इत्यादि।'

३. कन्नडभाषायां 'कविराजमार्ग' नामक एको ग्रन्थः राष्ट्रकूटराजकुमारेण अमोघवर्षेण लिखितः। स स्पष्टभावेन काव्यादर्शमाधारीकृत्य प्रणीत इति प्रतीयते। कविराजमार्ग-नामकस्य तस्य ग्रन्थस्य रचनाकालः ८१५ ख्रीष्टाब्दतः ८७५ ख्रीष्टाब्दामध्यवर्त्ती मन्यते।

४. सिंहलभाषायां प्रथमराजसेनः सियासलकारा (स्वभाषालङ्कार) नामकमेकं ग्रन्थं प्रणीतवान्। महावंशानुसारेण तस्य ग्रन्थस्य रचनाकालः ८४६ ख्रीष्टाब्दतः ८६६ ख्रीष्टाब्दो वर्त्तते। तस्मिन् ग्रन्थे न केवलं काव्यादर्शस्य प्रभावो लक्ष्यतेऽपि तु तत्र काव्यादर्शस्य नामाप्युल्लिख्यते।

५. वामनेन काव्यालङ्कारसूत्रे यस्या रीतेः काव्यात्मत्वमास्थाय विस्तृता विवेचना कृता सा रीतिर्दण्डिनः काव्यादर्शे वर्णिता मार्गपदेन। दण्डिप्रकाशितो मार्ग एव वामनेन रीतिरुक्ता, अतो दण्डी वामनपूर्ववर्त्तितया स्वीकर्त्तव्यो भवति वामनस्य कालश्च

७७९ ख्रीष्टाब्दतः ७१३ ख्रीष्टाब्दो मन्यते।

६. 'नीलोत्पलदलश्यामां विज्जिकां मामजानता। वृथैव दण्डिना प्रोक्ता सर्वशुक्ला सरस्वती।।' इति विज्जिकानामकस्त्रीकवेरुक्तिः प्रसिद्धा। यदीयं विज्जिका द्वितीयपुलकेशिनो ज्येष्ठसुतस्य चन्द्रादित्यस्य विदुषी पत्नी विजयभट्टारिका एव तदा तस्याः समयः ६६० तमाब्दनिकटस्थित एव।

एभिः प्रमाणैर्दण्डिनः समयस्य परसीमा अष्टमशतकमिति मन्तव्यं भवति। वासवदत्ता-नामके सुबन्धुप्रणीते प्रसिद्धे गद्यग्रन्थे 'छन्दोविचित्तिरिव कुसुमविचित्रा' 'छन्दोविचितिरिव मालिनीसनाथा' ईदृशं गद्यमस्ति। 'छन्दोविचित्यां सकलस्तत्प्रपञ्चः प्रदर्शितः' इति दण्डिनो वाक्येन छन्दोविचिति-नामकग्रन्थस्य दण्डिकृतित्वमास्थातुं शक्यते। तस्य ग्रन्थस्य सुबन्धुना स्मृतत्वे दण्डिनः सुबन्धुपूर्वत्वमायाति।

एतेन दण्डिनः समयस्य पूर्वसीमा षष्ठं शतकमिति मन्तव्यं भवति। सर्वमुपरितनं सन्दर्भं विभाव्य मैक्समूलर बेबर -मैक्डानल-याकोबि-प्रभृतयः पाश्चात्त्या विद्वांसो दण्डिनः समयं षष्ठशतकं मन्यन्ते। केचित्तु--

'रत्नभित्तिषु सङ्क्रान्तैः प्रतिबिम्बशतैर्वृतः।
ज्ञातो लङ्केश्वरः कृच्छादाञ्जनेयेन तत्त्वतः।।'

इति काव्यादर्शगतः श्लोकः माघस्थस्य निम्नलिखितश्लोकस्य च्छायामनुहरति--

'रत्नस्तम्भेषु सङ्क्रान्तप्रतिमास्ते चकाशिरे।
एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृत्ता इव।।'

काव्यादर्शस्य निम्नलिखितः श्लोकः--

'अरत्नालोकसंहार्यमवार्यं सूर्यरश्मिभिः।
दृष्टिरोधकरं यूनां यौवनप्रभवं तमः।।'

'अभानुभेद्यम् अरत्नालोकोच्छद्यम् अप्रदीपप्रभापनेयम् अतिगहनं हि तमो योवनप्रभवम्' इति कादम्बरीगतं गद्यमनुहरति।

एतादृश्या तुलनया दण्डिनं माघ-बाण-परवर्तिनं मन्यन्ते, परमियतैव सादृश्येन परवर्त्तितानियमस्येव पूर्ववर्त्तितानियमस्यापि कर्त्तुं शक्यत्वेन निश्चयस्य कस्यापि कर्त्तुमशक्यत्वात्।

अन्ये पुनः- अवन्तिसुन्दरीकथायां दण्डिनो भारविवंशजत्वमुक्तम्। भारवेः पितामहः पूर्वं गुर्जरेष्ववात्सीत्। ततः स्थानात्स दक्षिणदेशस्थितमचलपुरमागतो यः 'एलिचपुर' नाम्ना सम्प्रत्युच्यते। नारायणस्वामिनः पुत्रो दामोदरभारविः तत्पुत्रेष्वन्यतमस्य मनोरथस्य पुत्रो वीरदत्तस्ततो दण्डी गौर्यां जनन्यां जातः। इयमेव कथा तत्रोक्ता। भारवेः समयः ख्रीद् ६३४ मन्यते, तदनुसारेण दण्डिनः सप्तमशतकान्तभागसम्भूतत्वमायाति। इति।

काव्यादर्शे--'इति साक्षात्कृते देवे राज्ञो यद्रातवर्मणः' इति रातवर्मणः उल्लेखेन पल्लवनरेशो नृसिंहवर्मा स्मर्यते। एतेन सर्वेण दण्डिनः समयः सप्तमशतकान्तभागः सिध्यति। इति चाडुः।

'वराहेणोद्धृता यासौ वराहेरुपरिस्थिता' इत्यत्र वराहपदे श्लेषेण चालुक्यवंश्यनृपतीनां चिह्नं स्मर्यते।

दण्डिनो देशः

दण्डिनो वासदेशस्य निर्णयेऽनुक्रम्यमाणे अवन्तिसुन्दरीकथा प्रमाणम्। तदनुसारेण दण्डिनः पूर्वपुरुषाः गुर्जरप्रान्तस्थिते आनन्दपुरेऽतिष्ठन् ततस्ते दक्षिणदेशावस्थितं सम्प्रति एलिचपुरसंज्ञया प्रथमानमचलपुरं नाम स्थानसायाताः तदेवं कवेर्दाक्षिणात्यभावः सिद्ध्यति। काञ्ची-कावेरी-चोल-कलिङ्ग-मलयानिल-प्रभृतिदक्षिणप्रसिद्धस्थानादीनां दण्डिना कृतो भूयसोल्लेख एव प्रमाणयतयाऽत्रोपस्थाप्यते।

दण्डिनो दाक्षिणात्यत्वे इदमपि प्रमाणान्तरमुपन्यस्यते यत् माश्मीरदेशभवा आलङ्कारिका दण्डिनो मतं प्रायशो नोद्धृतवन्तः, तन्मतं नालोचितवन्तः, अतः, सुदूरदक्षिणवासित्वं निश्चीयते।

कौशिकगोत्रोद्भवोऽयं स्वप्रपितामहस्य भारवेराश्रयदातुर्नृपस्याश्रये काञ्चीनगरे वसति स्म। काञ्चीराजे शत्रुभिराक्रमणेन पराभूतोऽयं काननेषु निलीय स्थितः। सोऽयं विप्लवः ६५५ तमे ख्रीष्टाब्दे बभूव। तदा दण्डी बाल एवासीत् एतेन दण्डिनः कालोऽपि प्रकाशमानीयते।

दण्डिनो नाम

दण्डिनो वास्तविकं नाम न ज्ञायते यथा भवभूतेर्माघस्य च नामविषये श्रूयते तथैव 'ब्रह्माण्डच्छत्रदण्डः' इत्यादिदशकुमारमङ्गलाचरणस्यदण्डपदप्रयोगेण दण्डिनाम्नाऽयं ख्यातः।

दण्डिनः कृतयः

'त्रयो दण्डिप्रबन्धाश्च' एतदुक्तिमनुसृत्य 'काव्यादर्शः', 'दशकुमारचरितम्,' 'अवन्तिसुन्दरीकथा' इति त्रयो ग्रन्था दण्डिनः कथ्यन्ते।

केचित्--'छन्दोविचित्यां सकलस्तत्प्रपञ्चः प्रदर्शितः' इति दण्डिवचनेन 'छन्दोविचिति' नामकमपि दण्डिग्रन्थमेकं कल्पयन्ति, परं तन्न युक्तम्, छन्दो विचितिशब्दस्य छन्दःशास्त्रस्य विद्यात्वमुक्तम्। एष एव न्यायः कलापरिच्छेदविषयेऽपि बोध्यः। केचित्तु छन्दोविचितिमेकं ग्रंथमेव मन्यते।

दशकुमारचरित्रम्

इदमाख्यानप्रधानमेकं कथानकम्। अत्र नानाविधा रोमाञ्चकारिण्यो घटना वर्णिता या विस्मयं जनयन्ति।

अत्र क्वचिद् भयानके वने सञ्चरतां हिंस्रजन्तूनां चीत्कारः, क्वचित् समुद्रे नौमज्जनम्, क्वचिद्वेश्यावञ्चनम्' क्वचिद् गृहिणीगौरवम्' एवं मिथ्यासत्यविविधघटनावलीपूर्णतया रोचकमिदं

कथानकं नितान्तसजीवम्।

दण्डिनो दृष्टिस्तात्कालिकसमाजस्य समीक्षणे तीव्रेति तच्चित्रन्तेन साधु स्फुटीकृतम्। समाजस्य रम्यभागोऽरम्यभागश्च समभावेनालोचितो दण्डिनो दशकुमारचरिते। दम्भी तपस्वी, कपटी ब्राह्मणः, छलपरायणो वेश्याजनश्च समेन भावेनात्र वर्णिताः। अपहारवर्मचरितप्रसङ्गे काममञ्जर्या नाम वेश्यया मरीचेस्तापसस्य वञ्चनं तस्या विदग्धतामिश्रं चातुर्यसहकृतं च साहसिक्यं प्रकाशयति। यत्र धूमिनीसमा क्रूरस्त्री चित्रिता, तत्रैव गोमिनीसदृशी पतिप्राणापि।

दशकुमारचरितगतासु घटनासु विस्मयजनकघटनानां प्राचुर्येणाद्भुतो रसः प्रधानम्। दण्डी नानाविद्यानां पारदृश्वा पण्डित इति राजनीतेरङ्गवर्णने कामशास्त्रीयगूढतथ्यप्रकटने चौर्यशास्त्ररहस्यप्रकाशे चासौ दक्षतां प्रकाशयति। पल्लवनरेशानां छत्रच्छायासु स्थितोऽपि दण्डी राजकीयजीवनादतिविप्रकृष्टो जनसाधारणकविः। अतः सप्तमशतके भारतीयजनसाधारणस्य क्रीडासंस्थानस्य आमोदप्रमोदयोः आचारविचारयोश्च ज्ञानाय दशकुमारचरितस्य परिशीलनं नितान्तमुपकारि भवति।

दशकुमारानुसारी भारतस्य व्यवहारः

दण्डिनः समये भारते शैवधर्मस्य प्राधान्यमासीत्। महाकालाधिष्ठिता उज्जयिनी पीठस्थानमासीत्। तस्मिन् समये उज्जयिनी शिक्षाकेन्द्रमप्यासीत्। राजधानीषु शिवकार्तिकेययोर्मन्दिरं पृथक् पृथग् भवति स्म, यत्र विशेषपर्वसु राजपरिवारो दर्शनाय याति स्म। क्षीयमाणविभवा जैनविहारा अभवन्, बौद्धसंन्यासिन्यो निजं सात्त्विकं जीवनं परित्यज्य विवाहघटनादूतीकर्मणि रज्यन्ति स्म। जनपदीयजनताया एकं सभाभवनं भवति स्म, यत्रावसरेऽवसरे नृत्यादिकमायोज्यत। कामोत्सवो वसन्ते क्रियते स्म। कुक्कुटयुद्धस्य प्रचार आसीत्। आगन्तुकजनसत्काराय कर्पूरवासितताम्बूलदानस्य प्रथाऽऽसीत्। वाणिज्यव्यवसायस्य प्रचुरताऽवर्त्तत। अधुनेव व्याघ्रचर्म विक्रीयते स्म। कूपाज्जलोदञ्चनाय वंशनली व्यवह्रियते स्म।

दशकुमारस्य साहित्यवैभवम्

दशकुमारस्य कथाग्रन्थतया कथानककृतं मनोरञ्जकत्वमत्रोचितमात्रायां निहितं, वर्णनानां स्वल्पतया कथासूत्रस्य व्यवच्छेदो न जायते (यथा कादम्बर्यादौ व्यवच्छेदो जायते), अवान्तरकथा अपि प्रधानकथापरिपन्थितया नोद्भवति। दशकुमारगता गद्यशैली सुबोधा सहसा प्रवाहशालिनी च। दशकुमारस्य गद्यं न श्लेषेण सङ्कीर्णम्, न वा दीर्घसमासेन विषमीकृतम्। अत एव दण्डिनो दशकुमारस्थितं गद्यं पाठकानां मनसि वैरस्यं न सृजति।

वस्तुतो दण्डी गद्ये व्यञ्जनाक्षमस्य सरससरलस्य च प्रवाहस्य प्रवर्त्तको मन्यते। अर्थस्य

स्पष्टता, मनोरमा अभिव्यञ्जनाशक्तिः, पदानां लालित्यं चेति दशकुमारस्यासाधारणा गुणाः।

दशकुमारस्य स्वरूपविषये कियान् भ्रमो लोके प्रतिचर। दशकुमारचरितं पूर्वपीठिका उत्तरपीठिका चेति भागद्वयात्मकम् प्रथते। तत्र पूर्वपीठिका न दशकुमारचरिताङ्गम्, नापि उत्तरपीठिका दण्डिनः कृतिरिति भ्रमः प्रचरति स्म। सम्प्रति 'अवन्तिसुन्दरीकथा' नामकस्य दण्डिनो गद्यग्रन्थान्तरस्योपलब्ध्याऽत्र विषये प्रकाश आधीयते।

इयमवन्तिसुन्दरीकथैका दण्डिनो मौलिकी रचना। अस्या अनुपलब्धौ एतदीयैव कथा पूर्वपीठिकारूपेणादौ योजिता। एवं दशकुमारचरितं पूर्णतां नीतम्। मूलग्रन्थ-पूर्वपीठिकयोः कथावैषम्यस्येदमेव निदानम्। मूलग्रन्थे अष्टानामेव कुमाराणां चरितं विद्यते, दशकुमाराणां पूर्त्यै पूर्वपीठिकायां द्वयोश्चरितं वर्णितम्। तदेवं पूर्वोत्तरपीठिकायुतो मूलग्रन्थ एव दशकुमारनाम्नाऽप्रथतेति बलदेवोपाध्याया आहुः।

कतिपये अन्ये गद्यलेखकाः

बाणभट्टादनन्तरमपरेऽपि कतिपये लेखका गद्यसाहित्यलेखाय प्रयासं कृतवन्तः। परन्तु तेषु कियन्त एव साफल्यं समधिगतवन्तः। तत्र कारणमिदमेव यद् गद्यसाहित्यप्रणयनमीषत्करं नासीत्। दण्डी यदांशिकं साफल्यमासादितवांस्तत्र तस्य चातुर्योपनतं शैलीपरिवर्त्तनमेव प्रधानं कारणम्।

बाणोत्तरकालभाविनः परे कवयो यद् गद्यकाव्यानि प्रणीतवन्तस्तद् बाणानुकरणमात्रम्।

बाणस्य शैली यथाशक्तिपुरस्कृत्य गद्यप्रणयने कृतोपक्रमेषु कविषु तिलकमञ्जरीप्रणेता धनपालः वादीभसिंहोपाह्व ओडयदेवश्च प्रख्यातौ।

धनपालः

धनापलः धराधिपतेराश्रये स्थित्वा तिलकमञ्जरीं नाम कथाग्रन्थं प्रणीतवान् यत्र समरकेतुतिलकमञ्जर्योः प्रणयकथा वर्णिता। अयं धनपालः ख्रीष्टदशमशतके वर्त्तमान आसीदिति बहूनां विदुषां मतम्। अनेन धनपालेन ९७२ तमे खीष्टाब्दे 'पैयलच्छि' नामा प्राकृतकोषः ऋषभपञ्चाशिका नाम जैनतीर्थङ्करस्य ऋषभस्यप्राकृतस्तोत्रग्रन्थश्च कृतः। धनपालः स्वयमेव बाणकृतिं स्वकृते रुत्तमर्णतया स्तुतवान्।

वादीभसिंह ओडयदेवः

धनपालात्परवर्त्ती अज्ञातकालो वादीभसिंहापोह्व ओडयदेवो बाणस्य कृतेरनुकरणे गद्यचिन्तामणि नाम जीवनधरचरितग्रन्थं निर्मितवान्। इदमेवोपाख्यानं जीवनधरचम्पूरप्युपजीवति।

	इतरे	गद्य	लेखकाः
१.	अगस्त्यः	कृष्णचरितम्	चतुर्दशशतकम्।
२.	अम्बिकादत्तव्यासः	शिवराजविजयम्	एकोनविंशशतकम्।
३.	बदरीनाथझा	गुणेश्वरचरितम्	विंशशतकम्।
४.	नारायणखिस्ते	विद्वच्चरितपञ्चकम्	विंशशतकम्।

□